

J E B P I R

Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

Yıl/Year 2023
Cilt / Volume 9
Sayı / Issue 1

ISSN: 2149-0732
e - ISSN: 2602-4845

Mustafa MACİT & Sultan AYDOĞAN

Sağlık Çalışanlarında Örgütsel Adalet Algısının İş Tatminine ve İş İle Bütünleşmeye Etkisi

Beyza DELİCE & Seda BAYRAKDAR

Covid-19 Pandemisinin Türkiye'nin Dış Ticaret Performansı Üzerindeki Etkileri

Erdem YÖNTEM & İbrahim MAZMAN

Uluslararası Bakış İle Yükseköğretimde Kalite Güvencesinin Gelişimi

Ayşe GÖVEZ & Bahadır UYSAL

Dijital Bankacılık ile Şube ve Personel Sayısı Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Toda-Yamamoto Yaklaşımı

Neslihan SAYICI & Celalettin GÜNGÖR

Ulus Devlet Tarih Sahnesine Neden Geç Çıktı?

Abdolvahap AKINCI – Sayime Gül KABA

Kafkasya'nın Jeopolitik Önemi: Dağlık Karabağ ve Zengezur Koridoru Örneği

Esra AYGÜN - Nazan ŞAHBAZ KILINÇ

Kurumsal Kalite ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Ekonometrik Bir Uygulama

Kırıkkale Üniversitesi Ekonomi, İşletme, Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi	Kırıkkale University Journal of Economics, Business, Politics and International Relations
--	---

JEBPIR, Kırıkkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nin uluslararası hakemli dergisidir.	JEBPIR is the international refereed journal of Kırıkkale University Faculty of Economics and Administrative Sciences.
---	---

Dergi, Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda 2 kere yayınlanmaktadır.	Journal is published twice in a year, on June and December
---	--

Yayınlanan makalelerde belirtilen görüşler yazarlarına aittir.	All opinions in published articles are belong to their writers.
---	--

Yazıların yayınlanması, derginin ya da üniversitenin bu görüşleri savunduğu anlamına gelmez.	Publishing a article does not mean that university or journal support that opinions.
--	--

Bu derginin bütün hakları Kırıkkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'ne aittir.	All rights of this journal belong to Kırıkkale University Faculty of Economics and Administrative Sciences.
--	---

KÜNYE

Sahibi | Publisher

Kırıkkale Üniversitesi In behalf of Kırıkkale University
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi adına Faculty of Economics and Administrative Sciences
Mehmet BAŞALAN

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü |Managing Editor

Fatma Duygu ARSLAN

Editör |Editor

Hasan YAYLI

Editör Yardımcıları|Assistant Editors

Fatma Duygu ARSLAN

Sekreter |Secretary

Yasin Can GÖNÜLTAŞ

Yayın Kurulu|Editorial Board

Prof. Dr. Hasan YAYLI (Editör)

Prof. Dr. Cemal FEDAYİ

Prof. Dr. Latif ÖZTÜRK

Prof. Dr. Seyfi YILDIZ

Prof. Dr. Hüseyin EMİROĞLU

Prof. Dr. Mahmut ÖZDEMİR

Prof. Dr. Hacı Bayram IŞIK

Prof. Mohamed El HODIRI (Kansas University)

Prof. Khatir Mohammed (Bounaama University)

Prof. Ryoko Wada (Keiai University – Japonya)

Prof. Dr. Dragica ODZAKLIESKA (University St. Kliment Ohridski - Bitola)

Prof. Dr. Günther LOSCHNIGG (University of Graz)

Doç. Dr. Murtaza HASANOĞLU (Azerbaycan Cumhuriyeti, Devlet İdarecilik Akademisi)

Dr. Mustafa COŞKUN (University Of Tübingen)

Dr. Patrycja Jaworska (University of Warsaw)

İletişim | Contact

Adres / Address : Kırıkkale Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Ankara Yolu 7. km 71450
Yahşihan / KIRIKKALE

Telefon / Phone : +90 318 357 3860

Faks / Fax : +90 318 357 3800

E-posta / E-mail : jebpir@kku.edu.tr
ycangonultas@kku.edu.tr

ISSN : 2149-0732

Grafik/Kapak Tasarım / Graphic Design: Yasin Can Gönültaş

Bilim ve Hakem Kurulu | Advisor Board

Abdullatif ÇEVİKER – İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Adem ÇAYLAK – Kocaeli Üniversitesi
Adem DOĞAN – Cumhuriyet Üniversitesi
Adem KORKMAZ – Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Adnan AKIN – Kırıkkale Üniversitesi
Ahmet HASKÖSE – Erciyes Üniversitesi
Ahmet UZUN – Akdeniz Üniversitesi
Bekir Berat ÖZİPEK – İstanbul Ticaret Üniversitesi
Celalettin GÜNGÖR – Kırıkkale Üniversitesi
Dragica ODZAKLIESKA - University St. Kliment Ohridski – Bitola
Emin ERTÜRK – Uludağ Üniversitesi
Fatih ÖZATAY – TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi
Fatma ZEREN – Malatya İnönü Üniversitesi
Ferudun YILMAZ – Uludağ Üniversitesi
Fikret ÇELİK – Kırıkkale Üniversitesi
Gülfettin ÇELİK – İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Günther LOSCHNIGG - University of Graz
Güven DELİCE – Cumhuriyet Üniversitesi
Hakan BERUMENT – Bilkent Üniversitesi
Hakan TÜRKAY – Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Hakkı BÜYÜKBAŞ – Erciyes Üniversitesi
Halis ÇETİN – Cumhuriyet Üniversitesi
Hamza AL – Sakarya Üniversitesi
Hasan YAYLI – Kırıkkale Üniversitesi
Hilmi ÜNSAL – Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
İlker Hüseyin ÇARIKÇI – Süleyman Demirel Üniversitesi
Kâmil ŞAHİN – Kırıkkale Üniversitesi
Khatir Mohammed - Bounaama University
Kudret BÜLBÜL – Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Latif ÖZTÜRK – Kırıkkale Üniversitesi
M. Savaş KAFKASYALI – Kırıkkale Üniversitesi
M. Nazif SHAHRANİ – Indiana University
Mahmut BİLEN – Sakarya Üniversitesi
Mahmut ZORTUK – Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Mohamed El HODIRI - Kansas University
Muammer YAYLALI – Erzurum Teknik Üniversitesi
Muhammed Halim DALGIN – Kutztown University, Pennsylvania, USA
Muhittin ATAMAN – Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Muhittin KAPLAN – İstanbul Üniversitesi
Murat Ali DULUPÇU – Süleyman Demirel Üniversitesi
Murat ATAN – Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Murtaza HASANOĞLU - Azerbaycan Cumhuriyeti, Devlet İdarecilik Akademisi
Mustafa ACAR – Necmettin Erbakan Üniversitesi
Nezir KÖSE – Gazi Üniversitesi
Ömer ÇAHA – Yıldız Teknik Üniversitesi
Ömer DEMİR – Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Ömer Selçuk EMSEN – Atatürk Üniversitesi
Ömer ŞANLIOĞLU – Erciyes Üniversitesi
Ömer TORLAK – Rekabet Kurumu
Patrycja Jaworska (University of Warsaw)
Ramazan GÖZEN – Marmara Üniversitesi
Refik YASLIKAYA – Kırıkkale Üniversitesi
Ryoko Wada - Keiai University – Japonya
Seyfi YILDIZ – Kırıkkale Üniversitesi
Şuayıp ÖZDEMİR – Afyon Kocatepe Üniversitesi
Tayyar ARI – Uludağ Üniversitesi
Ünal Halit ÖZDEN – İstanbul Ticaret Üniversitesi
Veysel KULA – Afyon Kocatepe Üniversitesi
Yusuf PUSTU – Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

Mustafa MACİT – Sultan AYDOĞAN

Sağlık Çalışanlarında Örgütsel Adalet Algısının İş Tatminine ve İş İle Bütünleşmeye Etkisi (*The Effect of Organizational Perception of Justice on Job Satisfaction and Integration in Healthcare Professionals*) 1

Beyza DELİCE – Seda BAYRAKDAR

Covid-19 Pandemisinin Türkiye'nin Dış Ticaret Performansı Üzerindeki Etkileri (*The Effects of The Covid-19 Outbreak on Turkey's Foreign Trade Performance*) 19

Erdem YÖNTEM – İbrahim MAZMAN

Uluslararası Bakış İle Yükseköğretimde Kalite Güvencesinin Gelişimi (*The Development Of Quality Assurance In Higher Education From the International Viewpoint*) 37

Ayşe GÖVEZ – Bahadır UYSAL

Dijital Bankacılık ile Şube ve Personel Sayısı Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Toda-Yamamoto Yaklaşımı (*The Causality Relationship Between Dijital Banking and Number of Branch and Employee: The Toda-Yamamoto Approach*) 50

Neslihan SAYICI – Celalettin GÜNGÖR

Ulus Devlet Tarih Sahnesine Neden Geç Çıktı? (*Why Did the Nation-State Emerge Late On The Stage Of History?*) 62

Abdulvahap AKINCI – Sayime Gül KABA

Kafkasya'nın Jeopolitik Önemi: Dağlık Karabağ ve Zengezur Koridoru Örneği (*Geopolitical Importance of the Caucasus: The Example of Nagorno-Karabakh and Zangezur Corridor*) 88

Esra AYGÜN – Nazan ŞAHBAZ KILINÇ

Kurumsal Kalite ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Ekonometrik Bir Uygulama (*The Relationship between Institutional Quality and Economic Growth: An Econometric Application*) 107

2023-9(I)

Editörden | From Editor

Dergimiz JEBPIR, Kırıkkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi tarafından yılda iki kez yayınlanan süreli ve hakemli bir bilimsel dergidir. Dergimiz, iktisat, işletme, maliye, uluslararası ilişkiler, kamu yönetimi başta olmak üzere iktisadî ve idarî bilimler alanlarındaki bilimsel makaleleri yayınlamayı amaç edinir. Dergimiz bilimsel makale yayınlarına ek olarak gerekli görüldüğü durumlarda söz konusu alanlarda klasikleşmiş-literatüre katkı yapan yabancı makale çevirilerine ve kitap tanıtımlarına (book review) ve alanında önde gelen bilim insanlarının söyleşilerine de yer verebilir. Dergimizde yer alan bütün yayınlar hakemlik sürecine tabi olup, dergimizde yer alan yazılar kısmen ya da tamamen kaynak gösterilmeksizin alıntılanamaz. Dergimizde yer alan yazıların bütün hukukî sorumluluğu yazar(lara) aittir.

Bu sayımızın çıkmasında başta editör yardımcımız Arş. Gör. Fatma Duygu ARSLAN ve Dergi Sekreterimiz Öğr. Gör. Dr. Yasin Can GÖNÜLTAŞ olmak üzere tüm bilim, hakem ve yayın kuruluna ayrıca katkı veren tüm hocalarımıza teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. Hasan YAYLI

Sağlık Çalışanlarında Örgütsel Adalet Algısının İş Tatminine ve İş İle Bütünleşmeye Etkisi*

The Effect of Organizational Perception of Justice on Job Satisfaction and Integration in Healthcare Professionals

Mustafa Macit* Sultan Ayoğan**

Makale Geliş Tarihi / Received :13.05.2022
Makale Kabul Tarihi / Accepted :29.03.2023

ÖZET

İnsanın yaşamında en büyük arayışlarından birisinin adalet olduğu yadsınmaz bir gerçektir. Adalet, yaşamın iş boyutu dâhil bütün alanlarını etkilemektedir. İş yaşamında algılanan adalet duygusu bireylerin iş tatmini ve iş ile bütünleşmelerini olumlu etkileyerek hem bireysel tatmin hem de dolaylı bir şekilde kurumsal performansa katkı sağlayabilmektedir. Bu bağlamda çalışmamızın amacı sağlık çalışanlarının örgütsel adalet algılarının iş tatmini ve iş ile bütünleşmeye olan etkisini araştırmaktır. Araştırma Ankara’da bulunan bir devlet hastanesinde yapılmıştır. Araştırmanın evrenini hastanede görev yapan sağlık çalışanları oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini basit rastgele örneklem seçimi yöntemi ile belirlenen 190 sağlık çalışanı oluşturmaktadır. Verilerin normal dağılım göstermesi nedeniyle parametrik analiz yöntemleri uygulanmıştır. Verilere ortalama, sayı-yüzdeler hesaplama, t testi, tek yönlü varyans analizi ve regresyon analizleri uygulanmıştır. Araştırma ölçeklerine ait elde edilen puan ortalamalarına göre katılımcıların örgütsel adalet ve alt boyutlarındaki algılamalarının düşük, iş tatmini algılarının orta, iş ile bütünleşme algılarının ise yüksek düzeyde olduğu belirlenmiştir. Araştırma hipotezleri sonuçları sağlık çalışanlarının örgütsel adalet algılarının iş tatmini ve iş ile bütünleşmelerini istatistiksel olarak anlamlı ve olumlu olarak etkilediğini ortaya koymuştur. Sonuçlar yazın bağlamında değerlendirilmiş ve çalışmanın kısıtları ve önerilere değinilerek çalışma sonuçlandırılmıştır.

Anahtar Kavramlar: *Adalet, Örgütsel Adalet, İş Tatmini, İşle Bütünleşme*

ABSTRACT

It is an undeniable fact that one of the greatest pursuits of human life is justice. Justice affects all areas of life, including the business life. The sense of justice perceived in business life can positively affect individuals' job satisfaction and engagement with work, contributing both to individual satisfaction and indirectly to corporate performance. In this context, the aim of our study is to investigate the effect of organizational justice perceptions of health workers on job satisfaction and engagement with work. The research was conducted in a state hospital in Ankara. The population of the research consists of healthcare professionals working in the hospital. The sample of the study consists of 190 health workers determined by simple random sampling method. Parametric analysis methods were applied due to the normal distribution of the data. Number-percentage calculation, mean, t test and one-way analysis of variance, regression analysis were used in the evaluation of the data. According to the average scores obtained from the research scales, it was determined that the perceptions of the participants in organizational justice and its sub-dimensions were low, their perceptions of job satisfaction were moderate, and their perceptions of engagement with work were high. The results of the research hypotheses revealed that the organizational justice perceptions of health workers affected their job satisfaction and job engagement positively and statistically significantly. The results were evaluated in the context of the literature and the study was concluded by addressing the limitations and recommendations of the study.

Keywords: *Justice, Organizational Justice, Job Satisfaction, Job Integration*

*Bu çalışma, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne 2020 yılında Sultan Ayoğan'ın Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Macit danışmanlığında tamamladığı "Örgütsel Adalet Algısının Örgütsel Bağlılığa, İş Tatminine ve İşle Bütünleşmeye Etkisi: Sağlık Alanında Bir Araştırma" başlıklı Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir

* Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İİBF, Sağlık Yönetimi Bölümü, msmacit@gmail.com, ORCID No: 0000-0002-5672-5161

** Bilim Uzmanı, sdogru33@gmail.com, ORCID No: 0000-0002-1036-601x

GİRİŞ

İnsanın hayatındaki en büyük arayışlarından birisi de adalettir denilebilir. İnsan bulunduğu her yaşam alanında sürekli adaletin egemen olmasını arzular. Bunun tarihin ilk dönemlerinden bu yana da böyle olduğu iddia edilebilir. Nitekim bilinen ilk yazılı kaynaklar olan Gılgamış destanlarının temel temalarından birisi adalet olduğu gibi (Celilzade, 2020: 349), Eflatun ve Aristo'dan bu yana adalet konusunun sosyal bilimlerin önemli bir çalışma alanını oluşturduğunu söyleyebiliriz (Topakkaya, 2008:28). Düşüncenin birincil erdemi hakikate ulaşmak olduğu gibi, bütün sosyal kurumların da ilk erdemi adalet olmalıdır (Rawl, 2005:3). Dolayısıyla bütün örgütlerin de ilk erdemlerinin örgütsel adaleti sağlamak olduğu söylenebilir. Aslında örgütlerde ortak çabanın en temel unsurlarından biri adalettir (Konovsky, 2000:490). Bununla birlikte örgütsel adalet kavramının 1960'lı yıllardan sonra dikkat çeken bir konu olduğu görülmektedir. Adams'ın eşitlik teorisinin örgütsel adalet konusundaki çalışmaların ilham kaynağı olduğu söylenebilir (Greenberg, 1987:9; Cohen-Charash ve Spector, 2001:279). Örgütsel adalet, birey ve grubun bir örgüt ile ilişkilerinde karşılaştığı davranışların adilliğine ilişkin algısı ve bu algı doğrultusundaki tepkisi olarak tanımlanabilir (Choi, 2011: 186). Örgütteki uygulamaları adil olarak algılamamanın çalışanların birçok davranışına olumlu yansımaları olacağı söylenebilir. Nitekim araştırmalar çalışanların duygusal, bilişsel ve davranışsal tepkilerinin en güçlü yordayıcısının örgütsel adalet olduğunu ortaya koymaktadır (Köybaşı, Uğurlu ve Öncel, 2017:6). Örgütsel adalet hem örgüt hem de çalışanlar için önemli faydalar sağlayabilir. Adil davranış algısı örgütün yüksek etik ve ahlaki değerlere sahip olduğunu göstermesinin yanı sıra başta iş tatmini, örgütsel vatandaşlık davranışı, örgütsel bağlılık, üretkenlik karşıtı iş davranışlarının azalması, örgütten ayrılma ve performansın iyileştirilmesi anlamında bireylerin davranışlarına birçok olumlu yansımaları netice verecektir. Kısacası örgütsel adalet örgütlerin faaliyetlerini etkin bir şekilde sürdürebilmeleri ve çalışanların memnuniyetini sağlamanın en temel unsurlarından biridir (Kurian, 2018:18). Özellikle sağlık hizmetleri gibi çalışanların katkılarının verilen hizmetin kalitesinde önemli bir işleve sahip olduğu hizmet sektöründe çalışanların yukarıda belirtilen konularda olumlu davranışlarına etki edecek örgütsel adalet algılarını ve bunların belli değişkenler bağlamında sonuçlarını belirleyecek araştırmaların hem literatüre hem de uygulamaya katkısı olacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda bu çalışmanın amacı örgütsel adalet algısının çalışanların iş tatmini ve iş ile bütünleşmeye etkilerini ortaya koymaktır.

1. ÖRGÜTSEL ADALET

Örgütsel adalet konusunda çalışan bilim insanlarının adaleti sonuçlar, süreçler ve kişilerarası ilişkiler açısından değerlendirme konusunda bir görüş birliğine vardıkları ve sonuçların veya paylaşımların adilliğini “**dağıtım adaleti**”, süreçlerin adilliğini “**süreç adaleti**” ve kişilerarası etkileşimlerin adilliğini de “**etkileşim adaleti**” olarak isimlendirdikleri görülmektedir (Cropanzano, Byrne, Bobocel ve Rupp, 2001:165). Homans (1961) ve Adams (1965) dağıtım adaleti bağlamında bireylerin örgüte kendi girdileri ile örgütten kendilerine sağlanan bütün unsurları (çıkıtları) karşılaştırarak sonuç paylaşımlarını değerlendirdiklerini, bunu yaparken ise benzer durumdakilerle kıyaslama yaptıklarını ifade etmektedirler. Eğer girdi ile çıktı oranı eşit ise birey adaletin sağlandığı duygusuna sahip olmaktadır. Aslında karar vermenin söz konusu olduğu bütün durumlar için dağıtım adaleti söz konusudur. Dolayısıyla dağıtım adaleti karar vermede uygun kaynak dağıtımının derecesi olarak tanımlanmaktadır (Colquitt, 2012: 526). Diğer bir ifade ile dağıtım adaleti bireyin elde ettikleri sonuçları ya da kaynak tahsisatını adil olarak algılamasıdır (Folger ve Cropanzano,

1998: xxi). Örneğin performans değerlendirme bağlamında dağıtım adaleti, belli bir değerlendirmeye verilen tepkiler ve bunun sonucunda ortaya çıkan ücret artışı ile ilişkili olma eğilimindedir (Cropanzano, Prehar ve Chen, 2002:325). Süreç adaleti karar verme süreçlerinin adilliği olarak tanımlanmaktadır ve Thibaut ve Walker'ın (1975) çalışmalarına dayanmaktadır. Bu bilim insanları hukukî çekişmelerde tarafların hem kararları hem de mahkeme süreçlerinin adilliğini yargıladıklarını belirlemişlerdir. Buna göre ortaya çıkan kararların adilliğinin tarafların endişelerini ifade edebilme imkânını kullanarak sonuç üzerinde etkilerinin olmasına bağlı olduğunu iddia etmişlerdir. Leventhal (1980) süreç adaleti kavramını kaynakların tahsisi kararlarıyla ilişkilendirerek kapsamını genişletmiştir. Leventhal (1980), dağıtım süreçlerinin tutarlılık, önyargıdan uzak, doğruluk, düzeltilebilir ve etik ilkeleri çerçevesinde olması durumunda adil olarak değerlendirileceğini belirtmiştir (Colquitt, 2012:527). Diğer bir ifade ile süreç adaleti dağıtım kararlarının nasıl verildiğini dikkate almaktadır (Konosky, 2000:492). İşlemsel adalette ise çalışanın söz hakkının düzeyi, değerlendirme ölçütlerinin uygunluğu ve karar için kullanılan bilgilerin doğruluğu gibi karar verme sürecinin temel özellikleri önem arz etmektedir (Cropanzano, Prehar ve Chen, 2002:325). Bies ve Moag (1986), örgütsel süreçlerin uygulamasında insanların gördüğü kişilerarası davranış tarzının kalitesine atıfta bulunarak süreç adaletinin kişilerarası bağlamını ortaya koymuşlardır (Konovsky, 2000:495-496). Bies ve Moag (1986) işe alım bağlamında adaleti incelerken kararların, kararın kendisi, süreç ve bu sürecin uygulanışında kişilerarası etkileşim olmak üzere üç boyutu olduğunu gözlemleyerek, kişilerarası etkileşim adaletini ifade etmek için etkileşimsel adalet kavramını kullanmışlardır (Colquitt, 2012:527). Etkileşim adaleti, bireylerarası etkileşimin niteliği ile ilgilidir ve özellikle karar vericilerin kişilerarası ilişkilerde bireylere değer vererek davranması ve astlara kararlarındaki haklılıklarını gösterecek açıklamalar yapmaları durumunda ortaya çıkmaktadır (Cropanzano, Prehar ve Chen, 2002:326).

2. İŞ TATMİNİ VE İŞ İLE BÜTÜNLEŞME

İş tatmini çalışanın işini veya iş deneyimlerini değerlendirmesinden kaynaklanan mutluluk verici veya olumlu bir duygusal durum olarak tanımlanmaktadır (Locke, 1976:1304). Bu tanımda hem bilişsel hem de duygusal olmak üzere iki boyut söz konusudur. Dolayısıyla iş tatmini bilişsel ve duygusal diğer bir ifade ile düşünceler ve duygular arasındaki karşılıklı etkileşimin sonucudur (Judge, Parker, Colbert, Heller, ve Ilies, 2001:26). İş tatmini çalışanlar ve örgütler için üzerinde önemle durulması gereken bir konudur. Çünkü çalışanlar vakitlerinin önemli bir kısmını işyerinde geçirmektedirler. Dolayısıyla işyerinde öznel gönenç ile ilgili yapılan çalışmalar eğer iş tatminini dikkate almamış ise eksik olacaktır. Ayrıca iş tatmininin endüstriyel/ örgütsel psikoloji alanında üzerinde en çok çalışma yapılan konu olması önemini ortaya koyan diğer bir göstergedir denilebilir. Yine örgütsel davranış ile ilgili birçok alanda bireylerin tutum ve davranışları ile ilgili model ve kuramlarda iş tatmini merkezî bir rol oynamaktadır. Son olarak iş tatmini hem bireylerin yaşamlarının iyileştirilmesi hem de örgütsel etkinliğin artırılması anlamında pratik yararlar sunmaktadır (Judge ve Klinger, 2008:393).

İş ile bütünleşme kavramını gündeme taşıyan ilk bilim insanı W. A. Kahn'dır. Yazar kişilerin çalışırken kişiliklerini işe yansıttıkları veya dışarıda bıraktıkları zamanların olduğunu belirterek, kişisel bütünleşmenin örgüt çalışanlarının benliklerini işlerine vermelerini, bütünleşmeyi bireylerin iş ile ilgili rollerini yerine getirirken fiziksel, bilişsel ve duygusal yetilerini kullanmaları ve ifade etmeleri olarak tanımlamaktadır (Kahn, 1990:694). Bireyin iş ile bütünleşmesi konusunda yazındaki

farklı tanımlamaları birleştirme amacını taşıyan bir tanımlama Macey ve Schneider (2008) tarafından yapılmıştır. Buna göre bütünleşme, sebat, canlılık, enerji, adanma, kendini verme, coşku, dikkat (teyakkuz) ve yaptığı iş ile iftihar etme gibi olumlu duyguları örtülü olarak veya açıkça gösteren iş ile veya iş ortamı ile ilgili durumu ifade etmektedir. Çalışan bağlılığı arzulan ve ulaşılmak istenen örgütsel bir amaçtır ve katılımı, bağlılığı, tutkuyu, gayreti, odaklanmış çabayı ve enerjiyi içermesinden dolayı hem tutumsal hem de davranışsal bileşenlerden oluşmaktadır. Çalışanın iş ile bütünleşmesinin kişisel gelişim temelinde bireysel, örgüt performansının olumlu etkilenmesi temelinde de kurumsal seviyede olumlu sonuçlar ortaya koyacağı öngörülmektedir (Bakker ve Schaufeli, 2014:1-2).

3. KONU HAKKINDA YAPILAN ARAŞTIRMALAR

Örgütsel adaletin hem genel olarak hem de alt boyutları bağlamında yapılan araştırmalar bu değişkenlerin iş tatmini üzerine büyük ölçüde pozitif ve anlamlı etkilerini ortaya koymaktadır. Jameel, Hamdi ve Kareem (2020:61) hemşirelerin katkıda bulunduğu bir çalışmada örgütsel adaletin alt boyutlarının iş tatmini üzerinde etkilerinin sırasıyla dağıtım adaleti, süreç adaleti ve etkileşim adaleti şeklinde olduğu bulgusuna ulaşmışlardır. Chegini, Janati, Asghari-Jafarabadi ve Khosravizadeh, (2019:86) yine hemşirelerin katkıda bulunduğu bir çalışmada örgütsel adaletin iş tatmini üzerinde anlamlı ve pozitif etkisini belirlemişlerdir. Dönbak ve Kırpık (2020: 3684) benzer bir ilişkiye konaklama sektöründe yaptıkları çalışmada ulaşmışlardır. Sarrafoğlu ve Günsay (2019:94) kamu ve özel sektör çalışanları kapsamındaki araştırmalarında örgütsel adaletin üç alt boyutunun da iş tatminini pozitif ve anlamlı etkilediğini tespit etmişlerdir. Bağcı ve Demir (2017:354) üniversite çalışanları dâhilinde yaptıkları çalışmada süreç adaleti ve etkileşim adaletinin iş tatminini pozitif ve anlamlı etkilediğini saptamışlardır.

Örgütsel adalet ile iş ile bütünleşme konusunda yapılan araştırmalar da bu iki değişken arasında büyük ölçüde pozitif ve anlamlı ilişkiler ortaya koymaktadır. Harter, Schmidt ve Hayes, (2002:268) yaptıkları bir meta analiz çalışmasında iş ile bütünleşmenin hem çalışan tatmini hem de işletme birimleri için tüketici tatmini, verimlilik, kâr, işgören devir oranı ve kazalar gibi göstergelerin dikkate alındığı performans ölçütleri bağlamında olumlu sonuçlar ortaya koyduğunu belirlemişlerdir. Inoue, Kawakami, Ishizaki, Shimazu, Tsuchiya, Tabata vd., (2010:34) süreç ve etkileşim adaletinin iş ile bütünleşme ile anlamlı ve pozitif ilişkiye sahip olduğunu tespit etmişlerdir. Özer, Uğurluoğlu ve Saygılı (2017:78) sağlık çalışanlarının katkıda bulunduğu çalışmalarında örgütsel adalet alt boyutlarının tamamının iş ile bütünleşme ile pozitif ve anlamlı ilişkileri olduğunu ve bu ilişkinin düzeyinin süreç adaleti için daha yüksek olduğunu, bunu dağıtım ve etkileşim adaleti alt boyutlarının takip ettiğini belirlemişlerdir. Köse ve Uzun (2018:483) örgütsel adalet ile iş ile bütünleşme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişkinin varlığını ve örgütsel adaletin iş ile bütünleşmenin anlamlı bir yordayıcısı olduğunu belirlemişlerdir. Loan, Thu ve Dung, (2020:23) örgütsel adaletin hem genel olarak hem de alt boyutlarının tamamıyla iş ile bütünleşme üzerinde pozitif ve anlamlı etkileri olduğu bulgusuna ulaşmışlardır. Li (2012: 75) yine dağıtım, süreç ve etkileşim adalet boyutlarının tamamının iş ile bütünleşme ile pozitif ve anlamlı ilişkisi olduğunu tespit etmiştir.

Bu çalışmada amaç araştırmanın yapıldığı sağlık kurumundaki sağlık çalışanlarının örgütsel adalet algı düzeylerini belirlemek ve bu algının iş tatmini ve iş ile bütünleşmeye etkisini ortaya çıkartmaktır. Dolayısıyla çalışmanın değişkenleri hakkında verilen kuramsal bilgileri ve yukarıda değinilen araştırmaları dikkate aldığımızda bu çalışmada da katılımcıların örgütsel adalet ve alt

boyutları konusundaki olumlu algılarının iş tatmini ve iş ile bütünleşme üzerinde anlamlı ve pozitif etkileri olacağı tahmin edilmektedir. Kavramsal bilgiler ve yukarıda değinilen araştırmalar bağlamında ve çalışmanın amaçları doğrultusunda aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir.

H₁: Katılımcı sağlık çalışanlarının örgütsel adalet algıları iş tatminlerini anlamlı ve olumlu olarak etkilemektedir.

H_{1a}: Katılımcı sağlık çalışanlarının dağıtım adaleti algıları iş tatminlerini anlamlı ve olumlu olarak etkilemektedir.

H_{1b}: Katılımcı sağlık çalışanlarının süreç adaleti algıları iş tatminlerini anlamlı ve olumlu olarak etkilemektedir.

H_{1c}: Katılımcı sağlık çalışanlarının etkileşim adaleti algıları iş tatminlerini anlamlı ve olumlu olarak etkilemektedir.

H₂: Katılımcı sağlık çalışanlarının örgütsel adalet algıları iş ile bütünleşme algılarını anlamlı ve olumlu olarak etkilemektedir.

H_{2a}: Katılımcı sağlık çalışanlarının dağıtım adaleti algıları iş ile bütünleşme algılarını anlamlı ve olumlu olarak etkilemektedir.

H_{2b}: Katılımcı sağlık çalışanlarının süreç adaleti algıları iş ile bütünleşme algılarını anlamlı ve olumlu yönde etkilemektedir.

H_{2c}: Katılımcı sağlık çalışanlarının etkileşim adaleti algıları iş ile bütünleşme algılarını anlamlı ve olumlu etkilemektedir.

4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

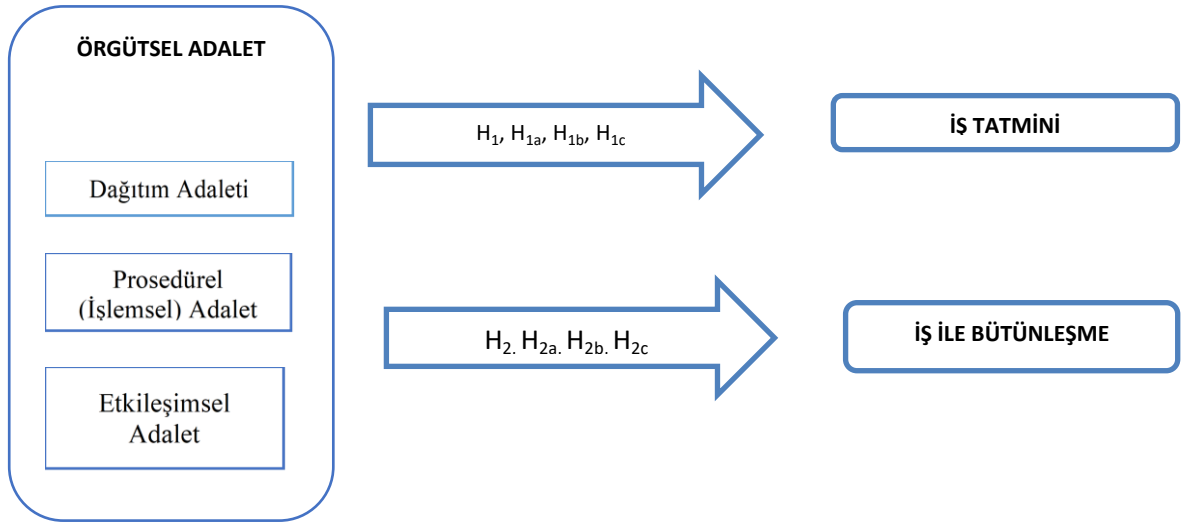
Bu bölümde araştırmanın amacı, yöntemi, evren, örneklem ve veri toplama araçları ve veri toplama yöntemi hakkında bilgi verilecektir.

4.1. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Bu araştırmada öncelikle katılımcı sağlık çalışanlarının örgütsel adalet, iş tatmini ve iş ile bütünleşme algı düzeyleri belirlenerek ve katılımcıların örgütsel adalet algılarının iş tatmini ve iş ile bütünleşme konusundaki algılarına etkisi ortaya konulacaktır. İş tatmini ve iş ile bütünleşmenin sağlanabilmesinde örgütsel adalet algısı hayati bir faktördür denilebilir (Clay-Warner, Reynolds ve Roman, 2005:391; Yeşil ve Dereli, 2012:105; Özel ve Bayraktar, 2018:214; Strom, Sears ve Kelly, 2014:71). Yine iş tatmini ve iş ile bütünleşmenin sağlık hizmetleri gibi personelin katkısının değer ifade eden hizmetlerin ortaya konmasındaki önemi dikkate alındığında (Donabedian, 1993:33) bu çalışma sağlık hizmetlerinin daha nitelikli sunumunda faydalı olacak bilgiler ortaya koyarak, uygulamacılara rehber olabilecek ilkeler ortaya koyabilir. Buna ilaveten çalışmanın incelendiği değişkenler arasındaki ilişkileri araştırarak literatürün zenginleşmesine de katkı sağlayacaktır.

Araştırma ilişkisel tarama modeli bağlamında hazırlanmıştır. Araştırmada örgütsel adalet ölçeği ve alt boyutları bağımsız değişken, iş tatmini ve iş ile bütünleşme ölçekleri ise bağımlı değişken olarak ele alınmaktadır. Araştırma modeli Şekil 1’de verilmiştir.

Şekil 1. Araştırma Modeli

4.2. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın evreni Ankara’da bir ilçede hizmet veren bir kamu hastanesinin sağlık çalışanlarından oluşmaktadır. Araştırmanın örnekleme bu hastanede görev yapan 365 sağlık çalışanından %95 güven aralığında örneklem hesaplama usulü ile belirlenen 186 sağlık çalışanından oluşmaktadır. Çalışmanın verileri 15.02.2019-15.02.2020 tarihleri toplanmıştır. Araştırmada örneklem seçiminde kolayda örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Belirtilen Devlet Hastanesi’nde 190 sağlık çalışanı gönüllü olarak anketleri cevaplayarak çalışmaya katkıda bulunmuşlardır. Dört anket formu eksik cevaplama nedeniyle değerlendirme dışı bırakılmıştır.

4.3. Veri Toplama Araçları

Çalışma ile ilgili verilerin toplanmasında örgütsel adalet, iş tatmini ve iş ile bütünleşme ölçekleri kullanılmıştır. İlk bölüm katılımcıların demografik bilgileri ile ilgili sorulardan oluşmaktadır. Niehoff ve Morman (1993) tarafından geliştirilen ve dağıtım, süreç ve etkileşim adaleti alt boyutlarından oluşan örgütsel adalet ölçeği daha önce Çınar (2013: 222) tarafından Türkçe’ye kazandırılmıştır. Orijinalinde 20 önermeden oluşan ölçek belirtilen çalışmadaki çeviride yapılan düzenlemelerden sonra 18 madde olarak uyarlanmıştır. Bu çalışmada Çınar (2013) tarafından uyarlanan bu ölçek kullanılmıştır. İş tatmini ile ilgili verilerin elde edilmesinde Lim ve Teo’nun (2009: 424) uyarlamış olduğu beş önermeden oluşan ve daha önce Çınar (2013:221) tarafından kullanılan ölçekten faydalanılmıştır. İş ile bütünleşme konusundaki veriler için ise Schaufeli, Salanova, González-Romá, ve Bakker (2002) tarafından yazına kazandırılan ve bu çalışmada Öngöre (2015:229) tarafından Türkçe’ye uyarlanan 17 ifadeli ölçekten faydalanılmıştır. Araştırmada kullanılan ölçeklerin tamamı “Kesinlikle Katılmıyorum” seçeneğinden “Kesinlikle Katılıyorum” seçeneğine kadar 5’li Likert ölçeği ile derecelendirilmektedir.

5.BULGULAR

Çalışma verileri sağlık çalışanları ile 5.05.2019-20.08.2019 tarihleri arasında birebir görüşülerek elde edilmiştir. Elde edilen verilerin Skewness ve Kurtosis (çarpıklık ve basıklık) değerleri (-1,5) ile (+1,5) arasındadır dolayısıyla normal dağılım göstermektedirler (Tabachnick ve Fidell, 2013). Bu dikkate alınarak parametrik analiz yöntemlerinin uygulanmasına karar verilmiştir. Daha sonra araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenilirlik analizleri yapılmıştır (Tablo 1).

Tablo 1: Araştırmada Kullanılan Ölçeklerin Güvenirlilik Analizleri

Kullanılan Ölçekler	Cronbach's Alfa
Örgütsel Adalet	0,96
Dağıtım Adaleti	0,95
Süreç	0,90
Etkileşim	0,94
İş Tatmini	0,71
İşle Bütünleşme	0,89

Çalışmada kullanılan ölçeklerin güvenilirlik katsayıları Tablo 1'den görüleceği gibi örgütsel adalet ve alt boyutları ölçeği ile iş ile bütünleşme ölçekleri için yüksek derece güvenilir iken, iş tatmini ölçeği ise oldukça güvenilirdir (Akgül ve Çevik, 2005:435-436). Katılımcıların sosyo-demografik özellikleri Tablo 2'de verilmiştir. Araştırmaya katılan çalışanların %67,9'u kadın, %32,1'i erkeklerden oluşmaktadır. Katılımcıların %67,9'u evli iken %32,1'i ise bekârdır.

Tablo 2: Çalışanların Sosyo-Demografik Özellikleri

		N	%
Cinsiyet	Kadın	129	67,9
	Erkek	61	32,1
Medeni Durum	Evli	129	67,9
	Bekâr	61	32,1
Yaş	18-24	21	11,1
	25-31	43	22,6
	32-38	44	23,2
	39-45	49	25,8
	46-52	24	12,6
	53 ve üstü	9	4,7
Eğitim Durumu	Lise	32	16,8
	Ön lisans	62	32,6
	Lisans	85	44,7
	Lisansüstü	11	5,8
Statü	Hekim	9	4,7
	Hemşire	43	22,6
	Sağlık Teknisyeni	37	19,5
	Tıbbi Sekreter	39	20,5
	İdari Personel	15	7,9
	Diğer	47	24,7
Toplam		190	100

Analiz sonuçlarına göre örgütsel adalet ölçeği puan ortalaması ($\bar{x} = 2,49 \pm 1,07$) iken, örgütsel adalet ölçeğinin alt boyutlarından dağıtım adaletinin ($\bar{x} = 2,11 \pm 1,23$), süreç adaletinin ($\bar{x} = 2,58 \pm 1,13$) ve etkileşim adaletinin ($\bar{x} = 2,71 \pm 1,15$) olduğu tespit edilmiştir. İş tatmini ölçeğinin puan ortalaması ($\bar{x} = 2,98 \pm 1,18$) iken, iş ile bütünleşme ölçeğinin puan ortalamasının ($\bar{x} = 3,54 \pm 1,10$) olduğu belirlenmiştir. Buna göre katılımcıların örgütsel adalet ve alt boyutlarındaki algılarının düşük ve iş tatmininde orta düzeyde, buna karşın iş ile bütünleşme konusunda yüksek olduğu söylenebilir (Öztürk, Yılmaz ve Erdem, 2019: 37).

Tablo 3: Araştırma Ölçeklerine İlişkin Puan Ortalaması İstatistikleri

	N	Ortalama	Standart Sapma
Örgütsel Adalet	190	2,49	1,07
Dağıtım Adaleti	190	2,11	1,23
Süreç Adaleti	190	2,58	1,13
Etkileşim Adaleti	190	2,71	1,15
İş Tatmini	190	2,98	1,18
İş ile Bütünleşme	190	3,54	1,10

“Katılımcı sağlık çalışanlarının örgütsel adalet algıları iş tatminlerini anlamlı ve olumlu olarak etkilemektedir.” olarak belirlenen ilk hipotezi test amacıyla gerçekleştirilen analizin sonuçları Tablo 4’de verilmiştir.

Tablo 4: Örgütsel Adaletin İş Tatminine Etkisi

Değişken	Standardize Olmayan Katsayılar		Standardize Katsayılar	t	p	F	Model (p)
	B	Standart Hata	β				
Sabit(α)	1,296	0,19		6,829	0,000	45,728	0,000**
İş Tatmini	0,401	0,059	0,442	6,762	0,000**		
R ² :0,196 R:0,442 **p<0,001 *p<0,05 Düzeltilmiş R ² :0,191							

α : Bağımlı değişken: İş Tatmini

Tablo 4’te görüleceği gibi basit doğrusal regresyon analizi için kurgulanan model (F:45,728; p<0,000) ve t istatistik değerleri incelendiğinde (t:6,762; p<0,000) elde edilen sonuçların istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir. İlişkinin anlamlı (R:0,442; p<0,000) ve olumlu yönde olduğu görülmektedir. Bağımsız değişken olan örgütsel adalet algısının bağımlı değişken olan iş tatminini yordama oranı R²: 0,196’dır. Buna göre katılımcıların örgütsel adalet algıları iş tatminleri üzerindeki değişimin yaklaşık %20’sini izah etmektedir. Bu sonuçlara göre katılımcıların örgütsel adalet algıları iş tatmini algılarını anlamlı ve olumlu olarak etkilemektedir ve çalışmanın ilk hipotezi doğrulanarak kabul edilmiştir.

Çalışmanın birinci hipotezinin alt hipotezleri örgütsel adalet algısının alt boyutlarını oluşturan dağıtım, süreç ve etkileşim adaleti algılarının iş tatmini üzerine etkisini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu değişkenlerin iş tatmini üzerine etkisini ortaya koymak için çoklu regresyon analizinden faydalanılmıştır. Çoklu regresyon analizi işlemi yapılırken öncelikle Durbin-Watson

katsayısına bakılmış (1,829) ve VIF değerlerinin 1,649 ile 2,396 arasında olduğu görülmüştür. VIF ve Durbin-Watson katsayıları bağlamında değişkenler arasında otokorelasyon ve çoklu bağlantı problemi görülmediği dikkate alınarak, çoklu regresyon analizi yapılmıştır (Büyüköztürk, 2013).

Tablo 5: Örgütsel Adalet Alt Boyutlarının İş Tatminine Etkisi

Değişken	Standardize Olmayan Katsayılar		Standardize Katsayılar	t	p	VIF
	B	Standart Hata	B			
Sabit(α)	1,614	0,205		7,894	0,000**	
Dağıtım adaleti	-0,048	0,079	-0,05	-0,601	0,549	1,649
Süreç Adaleti	0,299	0,104	0,287	2,868	0,005**	2,396
Etkileşim Adaleti	0,257	0,102	0,251	2,51	0,013*	2,384
F:17,745	R ² :0,223	R:0,472	**p<0,001	model(p):0,000	*p<0,05	Düzeltilmiş R ² :0,210
Durbin-watson: 1,829						

α : Bağımlı değişken: İş Tatmini

Örgütsel adalet alt boyutlarının iş tatmini üzerine tesirini ortaya çıkarmak için kurgulanan regresyon modelinin (F:17,745; P:0,000) istatistiki açıdan anlamlı olduğu görülmektedir. Bağımsız değişkenlerden süreç ve etkileşim adaletinin bağımlı değişken olan iş tatminini yordama düzeyi (Düzeltilmiş R²:0,21) %21’dir. Buna göre katılımcıların iş tatmini algısındaki değişimin %21’ini süreç ve etkileşim adaleti yordamaktadır. Bağımsız değişkenler olan dağıtım, süreç ve etkileşim adaleti algılarından süreç adaleti alt boyutu (β :0,287; p:0,005) ile etkileşim adaleti alt boyutlarının (β :0,251; p:0,013) iş tatmini üzerinde anlamlı ve olumlu bir etkisi belirlenirken, dağıtım adaleti algısının etkisinin istatistiksel açıdan anlamlı olmadığı (p=0,549) bulgusuna ulaşılmıştır. (Tablo 5). Bu bulgular ışığında süreç ve etkileşim adaleti algılarının iş tatmini üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve olumlu yönde bir etkisinin olacağını öngören H_{1b} ve H_{1c} hipotezleri doğrulanarak kabul edilmiştir. Ancak dağıtım adaletinin de iş tatmini üzerinde anlamlı ve olumlu yönde etkisi olacağını öngören H_{1a} hipotezi ise, bu yönde anlamlı bir ilişki olmadığı belirlenerek ret edilmiştir.

“Katılımcı sağlık çalışanlarının örgütsel adalet algıları iş ile bütünleşme algılarını anlamlı ve olumlu olarak etkilemektedir” hipotezi çalışmada test edilmek istenen ikinci hipotezdir. Tablo 6’da çalışmanın bu hipotezini ölçmek için yapılan regresyon analizi sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 6: Örgütsel Adaletin İş İle Bütünleşmeye Etkisi

Değişken	Standardize Olmayan Katsayılar		Standardize Katsayılar	t	p	F	Model (p)
	B	Std. Hata	β				
Sabit(α)	1,196	0,243		4,917	0,000	30,927,	0,000**
İşle Bütünleşme	0,366	0,066	0,376	5,561	0,000**		
R ² :0,141	R:0,376	**p<0,001	*p<0,05	Düzeltilmiş R ² :0,137			

α : Bağımlı değişken: İş İle Bütünleşme

Gerçekleştirilen basit doğrusal regresyon analizi sonuçları modelin ($F:30,927$; $p<0,000$) ve t istatistik değerlerinin ($t:5,561$; $p<0,000$) anlamlı olduğunu ortaya koymuştur. Yine analiz sonuçları değişkenler arası ilişkinin istatistiksel açıdan anlamlı ($R:0,376$; $p<0,000$) ve pozitif yönlü olduğunu ifade etmektedir. Bağımsız değişken olarak analize tabi tutulan örgütsel adalet algısının bağımlı değişken olan iş ile bütünleşmeyi yordama oranı $R^2: 0,141$ 'dir. Böylece regresyon analizi katılımcı sağlık çalışanlarının örgütsel adalet algılarının iş ile bütünleşmeyi yordama oranının %14,1 olduğunu göstermektedir. Bu sonuca göre katılımcıların örgütsel adalet algıları iş ile bütünleşmeyi anlamlı ve pozitif yönde etkilemektedir. Dolayısıyla çalışmanın bu ikinci hipotezi kabul edilmektedir.

Çalışmanın ikinci ana hipotezinin alt hipotezleri de “Katılımcı sağlık çalışanlarının örgütsel adalet alt boyutları (süreç, etkileşim ve dağıtım adaleti) algılarının iş ile bütünleşme algılarını anlamlı ve olumlu yönde etkilediği” şeklinde özetlenebilir.

Örgütsel adalet alt boyutlarının iş ile bütünleşmeye etkisini ortaya çıkarmak amacıyla kurgulanan regresyon modeli ($F:11,249$; $P:0,000$) istatistiksel bağlamda anlamlıdır. Gerçekleştirilen regresyon analizi sonucu R değeri 0,392 iken düzeltilmiş R^2 değeri ise 0,154'dür. Dolayısıyla örgütsel adalet alt boyutlarından etkileşim adaletinin bağımlı değişken olan iş ile bütünleşmeyi açıklama oranı yaklaşık %15'tür.

Tablo 7: Örgütsel Adaletin Alt Boyutlarının İşle Bütünleşmeye Etkisi

Değişken	Standardize Olmayan Katsayılar		Standardize Katsayılar	t	p	VIF
	B	Standart Hata	B			
Sabit(α)	2,466	0,199		12,408	0,000**	
Dağıtım adaleti	0,059	0,077	0,066	0,767	0,444	1,649
Süreç Adaleti	0,149	0,101	0,154	1,471	0,143	2,396
Etkileşim Adaleti	0,208	0,099	0,218	2,088	0,038*	2,384
F:11,249	$R^2:0,154$	R:0,392	** $p<0,001$	model(p):0,000	* $p<0,05$	Düzeltilmiş $R^2:0,140$
Durbin-watson: 2,020						

α : Bağımlı değişken: İş ile Bütünleşme

Bağımsız değişkenler olarak analize tabi tutulan katılımcıların dağıtım, süreç ve etkileşim adaleti algıları ile ilgili sonuçlar incelendiğinde; dağıtım ($p:0,444$) ve süreç ($p:0,143$) adaletleri alt boyutlarındaki algıların artması veya azalması iş ile bütünleşmeyi anlamlı olarak etkilemezken, etkileşim adaleti ($\beta:0,218$; $p:0,05$) algısının çalışanların iş ile bütünleşme algısını anlamlı ve olumlu yönde etkilediği bulgusuna ulaşılmıştır (Tablo 7). Bu sonuçlara göre katılımcıların örgütsel adalet ölçeğinin alt boyutları olan dağıtım ve süreç adaleti algılarının iş ile bütünleşme algılarını anlamlı ve olumlu yönde etkilediğini öngören H_{2a} ve H_{2b} hipotezleri kabul edilmemiştir. Buna karşın örgütsel adaletin diğer alt boyutu olan etkileşim adaletinin iş ile bütünleşme üzerinde anlamlı ve olumlu etkisi olduğunu belirten H_{2c} hipotezi kabul edilmiştir.

6.BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ VE TARTIŞMA

Bu çalışmanın temel amacı örgütsel adalet algısının sağlık çalışanlarının iş tatmini ve iş ile bütünleşme düzeyleri üzerine etkisini ortaya çıkarmaktır. Sağlık çalışanlarının örgütsel adalet ve alt boyutlarından dağıtım ve işlem adaleti puan ortalamalarının düşük, etkileşim adaleti ortalamasının orta ve iş tatmininin ortalama puanının orta, iş ile bütünleşmenin ortalama puanının yüksek olduğu

görülmektedir. Yavuz (2010:61) bankacılık sektöründe yapmış olduğu çalışmasında kullandığı örgütsel adalet ölçeği alt boyutlarından süreç ve dağıtım adaleti algısının yüksek düzeyde olduğunu belirlemiştir. Söyük (2007:140) katılımcılarını sağlık çalışanlarının oluşturduğu çalışmasında puan ortalama düzeyleri bağlamında dağıtım adaleti algısının düşük, süreç adaletini orta, etkileşim adaleti algısını yüksek şeklinde saptamıştır. Akman (2017:39) sağlık çalışanlarına uyguladığı çalışma sonucunda dağıtım adaleti, süreç adaleti ve etkileşim adalet algılarının orta düzeyde olduğu sonucuna ulaşmıştır. Yılmaz (2021:96) kamu kurumlarında çalışanların katkıda bulunduğu çalışmada örgütsel adalet boyutlarından süreç adaletinin çok yüksek ve dağıtım adaletinin ise orta düzeyde olduğu sonucuna varmıştır. Uslu (2021:134) zincir market çalışanlarının katılımıyla yaptığı çalışma sonucunda dağıtım, süreç ve etkileşim adaleti puan ortalamalarının yüksek düzeyde olduğunu belirlemiştir. Aksay (2021:175) öğretmenlerin katılımı ile gerçekleştirdiği çalışmasında örgütsel adaletle ilişkin puan ortalamalarının örgütsel adalet ve alt boyutları olan dağıtım, süreç ve etkileşim adaletinin ortalamalarının yüksek düzeyde olduğunu belirlemiş, Akman (2018:620) yine öğretmenlerde örgütsel adalet algısının orta düzeyde olduğunu belirlemiştir. Bu çalışmada belirlenen örgütsel adalet ve alt boyutları değerlerinin yazın ile kısmen uyumlu olduğu söylenebilir. Buradan hareketle çalışma katılımcılarının adalet konusunda çalıştıkları kurumlardaki uygulamaların adilliği konusunda önemli ölçüde iyileştirme beklentilerinin olduğu söylenebilir. Sağlık çalışanlarının katılımıyla yapılan araştırmalarda Söyük (2007:154) iş tatminini yüksek, yine Keklik ve Coşkun Us (2013:149) yüksek, Nal ve Nal (2018:131) düşük, yine Çankaya, Gürdal, Tunç ve Orhan (2018:443) iş tatmininin düşük olduğu bulgusuna ulaşmışlardır. Dolayısıyla bu araştırmanın iş tatmini ile ilgili bulgularının da yazın ile bir ölçüde uyumlu olduğu belirtilebilir. Bu çalışmada katılımcıların iş ile bütünleşme algılarının puan ortalaması yüksek iken, Özer, Uğurluoğlu ve Saygılı (2017:77) çalışmalarında orta düzey iş ile bütünleşme algısı belirlemişlerdir. Dolayısıyla bu bulgunun da literatür ile kısmen uyumlu olduğu söylenebilir.

Keklik ve Coşkun Us (2013:157) hastane çalışanları bağlamında gerçekleştirmiş oldukları çalışmada, Yeşil ve Dereli (2012:118) tekstil ve mobilya çalışanları dahilinde yapmış oldukları çalışmada örgütsel adaletin ve örgütsel adaletin alt boyutları olan dağıtım, süreç ve etkileşim adaletinin iş tatminine anlamlı ve olumlu yönlü etkisinin olduğunu saptamışlardır. Demircan Çakar ve Yıldız (2009:84) bankacılık ve sigortacılık sektöründe yaptıkları çalışmada, Altaş ve Çekmecelioğlu (2015:432) okul öncesi öğretmenler örneklemini ile yaptıkları çalışmada dağıtım adaletinin ve süreç adaletinin iş tatmini üzerinde anlamlı ve olumlu etkisi olduğunu saptamışlardır. Şenol ve Öngel (2019: 464) özel bir güvenlik şirketi çalışanlarının katılımıyla yapmış oldukları çalışmada, Akın ve Aksoy (2020:569) sağlık çalışanları ve imalat sektörü çalışanlarının katılımı ile gerçekleştirmiş oldukları diğer bir çalışmada, Atasoy ve İrge (2019:146) ise öğretmenlerin katılımcı olduğu çalışmada, Yeniçeri, Çinar ve Aydın (2020: 418) belediye çalışanlarında örgütsel adaletin iş tatmini üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü bir etkisinin olduğunu belirlemişlerdir. Aksay (2021:209) öğretmenlerin katılımı ile gerçekleştirmiş olduğu çalışmasında örgütsel adaletin iş tatminine orta düzeyde, pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisinin olduğunu saptamıştır. Bal Akkoç ve Düşükcan (2021:115) öğretmenlerle gerçekleştirdikleri çalışmada örgütsel adalet algısının iş tatminine anlamlı ve pozitif yönlü etkisi olduğunu saptamışlardır. Kahrıman, Avcı ve Aladağ (2021:164) yapmış oldukları çalışmada örgütsel adaletin iş tatminine pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi olduğunu belirlemişlerdir. Yapmış olduğumuz çalışma sonucunda literatürü destekleyen bulguların dışında desteklemeyen bulgulara da ulaşmış bulunmaktayız. Sağlık çalışanlarının örgütsel adalet algılarının iş tatminine anlamlı ve pozitif yönlü etkisinin olduğuna dair

hipotezimizin, örgütsel adaletin alt boyutu olan süreç ve etkileşim adalet algılarının iş tatminine anlamlı ve pozitif yönlü etkisinin olduğuna dair hipotez bulgularımızın literatür ile uyumlu olmasına karşın örgütsel adaletin alt boyutu olan dağıtım adaletinin iş tatminine anlamlı ve pozitif etkisinin olacağını ileri süren hipotez kabul edilmemiştir. Bu bulgu literatürle uyuşmamaktadır. Bunun sebepleri arasında örneklem rol oynamış olabilir. Ayrıca sağlık kurumlarında mevcut kültürün de etkisi bu ilişkiyi etkiliyor olabilir. Belki de sağlık kurumlarında performans ve unvan farklılıkları bağlamında yapılan ilave ödemeler dağıtım adaleti algısını yönlendirmekte olabilir.

Literatürde örgütsel adalet ile iş ile bütünleşme arasında da anlamlı olumlu ilişkileri ortaya koyan araştırmalar bulunmaktadır. Özer, Uğurluoğlu ve Saygılı (2017:78) sağlık çalışanlarının katılımıyla yaptıkları çalışmada örgütsel adaletin bütün boyutlarının iş ile bütünleşmeyi pozitif ve anlamlı olarak etkilediğini belirlemişlerdir. Inoue, Kawakami, Ishizaki, Shimazu, Tsuchiya, Tabata, Akiyama, Kitazume ve Kuroda (2010:34) süreç ve etkileşim adaletinin iş ile bütünleşme ile pozitif ve anlamlı yönde ilişkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Köse ve Uzun (2018:497) öğretmenlerle yaptıkları araştırmada dağıtım adaletinin iş ile bütünleşme üzerinde anlamlı olumlu etkisi olduğunu belirlemişlerdir. Li (2012:75) teknoloji sektöründe yaptığı çalışmada örgütsel adaletin alt boyutları olan dağıtım, süreç ve etkileşim adalet boyutlarının tamamının iş ile bütünleşme ile pozitif ve anlamlı ilişkisi olduğu bulgusunu belirtmektedir. Akdeniz ve Demirbolat (2019:432) ortaokul öğretmenlerinin katılımı ile gerçekleştirdiği çalışmada, Odabaşı (2019:71) sağlık meslek liselerinde çalışmakta olan öğretmenlerin katılımı ile gerçekleştirmiş olduğu çalışmasında, Akkaş (2020:143-45) ABD- Türkiye karşılaştırmasını yaptığı çalışmasında, Akşit Aşık (2016:87) otel çalışanlarının katılımları ile yapmış oldukları çalışmalara göre örgütsel adalet ve örgütsel adaletin alt boyutları olan dağıtım, süreç ve etkileşim adaletinin iş ile bütünleşme üzerine anlamlı ve pozitif yönlü etkilerden söz edilmektedir. Bu bulgular bağlamında bu çalışma sağlık çalışanlarının genel örgütsel adalet algılarının iş ile bütünleşmeye olan etkisi konusunda literatür ile uyum göstermektedir. Çalışma sonucunda örgütsel adaletin alt boyutu olan etkileşim adalet algısının iş ile bütünleşmeye olan etkisi de literatürü destekler niteliktedir. Fakat örgütsel adaletin diğer iki alt boyutu olan dağıtım adaleti ve süreç adaleti alt boyutlarının iş ile bütünleşme üzerinde anlamlı bir etkisi belirlenmemiştir ve bu bulgu literatür ile uyum göstermemektedir. Bu bulgunun farklı sebepleri olabilir. Elbette ki bu farklılığın sebebini belirlemek için bu çalışmada elde edilen veriler yeterli değildir. Burada sadece bu farklılığın çalışılan sektörle ilgili olabileceği gibi, örneklemden kaynaklanabileceği, katılımcıların o andaki duygusal durumları ile ilgili olabileceği veya ölçme araçlarının bu farklılıkta rol oynayabileceği şeklinde yorumlar yapılabilir. Bununla birlikte aynı sektörde farklı örneklem gruplarıyla yapılacak araştırmalarla daha sağlıklı karşılaştırmalar yapılabilir.

SONUÇ

Çalışma yaşamı, insan hayatının en önemli alanlarından birisidir ve çalışan bir kişi günün büyük bir kısmını belki de hayatının önemli bir bölümünü işyerinde geçirmektedir. Bu sağlık sektörünü dikkate aldığımızda daha da bir önem kazanmaktadır. Çünkü sağlık sektöründe daha uzun çalışma sürelerinin söz konusu olması yanında işyerinde yaşananların doğrudan insan yaşamına dokunması açısından gerek olumlu gerekse olumsuz sonuçlar bağlamında çalışanları daha derinden etkileyebileceği söylenebilir. Çalışanların işyerlerinde memnun olması hayatının diğer alanlarından aldıkları tatmini de etkileyebilmektedir. Çalışanların işine karşı hissettikleri olumlu

duyguları iş tatminini, çalışanın bütün benliği ile kendisini işine vermesi ise kısaca iş ile bütünleşmeyi ifade etmektedir. Sağlık çalışanlarının örgütsel adalet ve alt boyutlarından dağıtım ve işlem adaleti puan ortalamalarının düşük, etkileşim adaleti ortalamasının orta ve iş tatmininin puanının orta, iş ile bütünleşmenin ortalama puanının ise yüksek olması çalışanların örgütsel adalet ve alt boyutları ile ilgili konularda arzu edilen düzeyde bir algılarının olmadığını, dolayısıyla bu konularda iyileştirmeler beklentisi içerisinde olduklarına yorumlanabilir. Buna karşın iş ile bütünleşmenin yüksek olması dikkat çekmektedir. Burada sağlık sektöründe kişinin hayatına dokunan bir yönünün her zaman ön planda olması rol oynamış olabilir. Çalışanların işinden kaynaklanan problemler sosyal hayatı, sosyal hayattan kaynaklanan problemler ise iş hayatını etkileyebilmektedir. Bu sebeple çalışanların hem iş ve hem de sosyal hayatlarının gönenç içerisinde olması önemlidir denilebilir. Adalet, hayatın her alanında önemli olduğu gibi işyerlerinde çalışanlar açısından da son derece önemlidir ve çalışanlar kendilerine yönelik bütün uygulamaların adalet ilkeleri çerçevesinde olmasını arzu ederler. İnsan kaynakları ile ilgili adil uygulamaların çalışanların iş tatminini artırmasının yanında iş ile bütünleşmeyi de artırabileceği bu çalışma ile de bir kez daha ortaya konmuştur.

İnsanların en sabırsız, en hoşnutsuz oldukları zaman hasta oldukları zamandır denilebilir. İnsanlar hastaneye geldiklerinde diğer hizmet sektörlerinden biraz daha farklı olarak hemen kendileriyle ilgilenilmesini, tedavi edilmelerini isterler. Bu ilgiyi görmediklerinde ise huzursuzluk çıkarmaya çok meyillidirler. Bu sebeple hastaneler, 7/24 aralıksız hizmet vermelerinin yanında çok hızlı bir şekilde hasta beklentilerini karşılamak durumundadırlar, dolayısıyla sağlık çalışanları sürekli bir şekilde önemli ve zorlu bir görevle karşı karşıyadırlar. Kendilerinden devamlı beklenti içerisinde bulunan birilerinin olması sağlık çalışanları için hastane ortamını diğer sektörlerde göre daha stresli bir hale getirebilmektedir. Bütün bunlar dikkate alındığında diğer bütün sektörlerde çalışanlara adil bir iş ortamı hazırlamak ve sunmak elbette önemli iken, çalışma ortamının adil ve eşit algılanması için hastanelerin bu konuya biraz daha hassasiyetle eğilmeleri gerektiği söylenebilir.

Bu çalışma, Ankara'da bir kamu hastanesindeki sağlık çalışanlarının örgütsel adalet ve alt boyutları algılarının iş tatmini ve iş ile bütünleşmeye olan etki düzeyini ortaya çıkarmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular katılımcıların örgütsel adalet algılarının iş tatmini ve iş ile bütünleşmeye anlamlı ve olumlu yönde bir etkisi olduğunu kısmen desteklemektedir. Bu çalışmadaki katılımcıların örgütsel adalet algılarının alt boyutlarından dağıtım adaleti algılarının iş tatmini ve iş ile bütünleşmeye etkisinin anlamlı olmadığı belirlenmiştir. Buna karşın etkileşim adaleti alt boyutunun iş tatmini ve iş ile bütünleşmeye anlamlı ve pozitif yönlü etkisinin olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Ayrıca örgütsel adaletin bir diğer alt boyutu olan süreç adaletinin iş tatminine anlamlı ve pozitif yönde etkisi var iken, iş ile bütünleşmeye anlamlı bir etkisinin olmadığı belirlenmiştir. Bu bulgular doğrultusunda sağlık hizmeti veren kuruluşların çalışanlarının adalet algılarının güçlenmesi yönünde adım atmaları gerektiği bir ihtiyaç olarak değerlendirilebilir. Yöneticilerin çalışanların kendilerini güvende hissederek çalışmalarını sağlayacak uygulamalara yönelmeleri çalışanların iş tatmini ve iş ile bütünleşmesini artırabilecektir. Bu doğrultuda sağlık çalışanlarının işleriyle ilgili nimet ve külfet dengesi doğrultusunda beklentilerini karşılayacak uygulamalar örneğin iş yüklerinin, sorumluluklarının daha adil ve eşit dağıtılmasına dikkat edilebilir. Ayrıca unvan ve performans bağlamında yapılan ödemelerin daha adil olması için yeniden gözden geçirilmesi düşünülebilir. Yönetilenlerin yöneticilerden en başta gelen beklentilerinin adalet olduğu söylenebilir dolayısıyla yöneticiler her sağlık çalışanına eşit

mesafede durmalı ve karar ve uygulamalarında adil olduklarını çalışanlarına hissettirebilmelidirler. Ayrıca sağlık çalışanlarının karar verme mekanizmasına dâhil edilmeleri fikri değerlendirilebilir. Sağlık hizmetlerinin büyük ölçüde ekip halinde verildiği dikkate alındığında çalışanlarının fikir ve düşüncelerini rahat bir şekilde paylaşabileceği bir ortam oluşturulabilir. Her ne kadar teknolojik gelişmeler sağlık sektörünün hizmet verme şeklini derinden etkilese de bütün hizmet alanlarında olduğu gibi özellikle sağlık sektöründe insanın katkısı ve önemi göz ardı edilemez. Bu hem bireysel hem de kurumsal performansın iyileştirilmesi adına özel önem arz etmektedir. Başta adalet olmak üzere sağlık çalışanlarının motivasyonlarını ve kurumlarına katkılarını artıracak şekilde beklentilerinin karşılanması kurumların performansına da olumlu yansıtılabilecektir.

Bu çalışmanın bir kamu hastanesinde sınırlı sayıda sağlık çalışanının katılımıyla gerçekleştirildiği dikkate alındığında sonuçların bu kurumla sınırlı olacağı ve katılımcıların cevapları doğrultusunda değerlendirilmesi gerektiği son derece açıktır. Sonuçların genelleştirilebilmesi için örgütsel adalet algısının ne gibi sonuçları olduğu konusunda farklı sağlık kurumlarında araştırmaların yapılması konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayabilecektir.

KAYNAKÇA

- Akdeniz, A. ve Demirbolat, A. (2019), Ortaokullarda Öğretmenlerin Örgütsel Adalet Algıları ile İşle Bütünleşme Algıları Arasındaki İlişki, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 17(2), 418-442.
- Akgül, A. ve Çevik, O. (2005), İstatistiksel Analiz Teknikleri (SPSS’de İşletme Yönetimi Uygulamaları), Emek Ofset Ltd, Ankara.
- Akın, Ö. ve Aksoy, M. (2020), Lider-Üye Etkileşiminin, İşten Ayrılma Niyetinde Etkisinde Örgütsel Adalet ve İş Tatmininin Aracı Rolü: Bir Araştırma, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 549-582.
- Akman, F. (2017), Sağlık kurumlarında hemşirelerin örgütsel adalet algıları ve örgütsel adaletin iş motivasyonuna etkisi; Özel hastaneler alan araştırması. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tez, Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Akman, Y. (2018), Öğretmen Görüşlerine Göre Okul Müdürlerinin Farklılıkları Yönetme Yeterliliklerinin Örgütsel Adalet Üzerindeki Etkisi. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11(1), 611-626.
- Akkaş, H. (2020), Örgütsel Adalet Algısı, İşle Bütünleşme ve İşten Ayrılma Niyeti ABD-Türkiye Örneği, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Aksay O. (2021), Öğretmenlerin Örgütsel Adalet, Örgütsel Dürüstlük ve İş Doyumu Düzeylerine Yönelik Algıları Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bolu.
- Akşit Aşık, N. (2016), Örgütsel Adaletin İşle Bütünleşme Üzerindeki Etkisi: Otel İşletmelerinde Bir Uygulama, *International Journal of Social Science*, 49: 87-97.
- Altaş, S. S. ve Çekmecelioğlu, H. G. (2015), Örgütsel Adalet Algısının İş Tatmini, Örgütsel Bağlılık ve İş Performansı Üzerindeki Etkileri: Okul Öncesi Öğretmenleri Üzerinde Bir Araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 29(3), 421-439.
- Atasoy, A. U. ve İrge, N. T. (2019), Eğitim Sektöründe Örgütsel Adaletin İş Tatmini Üzerindeki Etkisine Yönelik Bir Araştırma, *Kesit Akademi Dergisi*, 5(19), 133-149.

- Bağcı, Z. ve Demir, G. (2017), Örgütlerde Adalet Algısının İş Tatmini Üzerine Etkisi: Akdeniz Üniversitesi İdari Personeli Üzerinde Bir Araştırma. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(4), 343-357.
- Bakker, A.B. ve Schaufeli, W.B. (2014), Work Engagement. İçinde P.C. Flood & Y. Freaney (Eds.), *Organizational Behaviour Volume of The Blackwell Encyclopedia Of Management*, West Sussex, UK: Wiley.
- Bal Akkoç, S. ve Düşükcan, M. (2021), Örgütsel Adaletin İş Tatmini Üzerine Etkisi: Hakkari İli Merkez İlçesi Devlet Okullarında Çalışan Öğretmenler Üzerinde Bir Araştırma, *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi* 12(23), 103-124.
- Büyüköztürk Ş. (2013), *Sosyal Bilimler için Veri Analizi El Kitabı İstatistik, Araştırma Deseni SPSS Uygulamaları ve Yorum*, Pegem Yayıncılık, Ankara.
- Celilzade, H. (2020), Platon'un Adalet Anlayışının Geçerliliği Üzerine, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 349-366.
- Chegini, Z., Janati, A., Asghari-Jafarabadi, M. Ve Khosravizadeh, O. (2019), Organizational Commitment, Job Satisfaction, Organizational Justice And Self-Efficacy Among Nurses, *Nursing Practice Today*, 6(2), 86-93.
- Choi, S. (2011), Organizational Justice And Employee Work Attitudes: The Federal Case, *The American Review Of Public Administration*, 41(2), 185-204.
- Clay-Warner, J., Reynolds, J., & Roman, P. (2005). Organizational justice and job satisfaction: A test of three competing models. *Social Justice Research*, 18(4), 391-409.
- Cohen-Charash, Y., ve Spector, P. E. (2001), The Role Of Justice In Organizations: A Meta-Analysis, *Organizational Behavior And Human Decision Processes*, 86(2), 278-321.
- Colquitt, J. A. (2012), Organizational Justice. İçinde S. W. J. Kozlowski (Ed.). *Oxford Library Of Psychology, The Oxford Handbook Of Organizational Psychology I* (526–547). Oxford University Press.
- Cropanzano, R., Byrne, Z. S., Bobocel, D. R. ve Rupp, D. E. (2001). Moral virtues, fairness heuristics, social entities, and other denizens of organizational justice. *Journal of vocational behavior*, 58(2), 164-209.
- Cropanzano, R., Prehar, C. A., Chen, P. Y. (2002). Using Social Exchange Theory To Distinguish Procedural from Interactional Justice. *Group & Organization Management*, 27(3), 324-351.
- Çankaya, S., Gürdal, O., Tunç, T. Ve Orhan, H. (2018). Eğitim-Araştırma hastanelerinde çalışanların iş doyumunu, örgütsel bağlılık ve tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkilerin yapısal eşitlik modeli ile incelenmesi: Ordu ili örneği. *SDÜ Tıp Fakültesi Dergisi*, 25(4), 436-449.
- Çınar, Ö. (2013). Yapısal eşitlik modellemesi ile iş tatmini, örgütsel bağlılık, örgütsel destek ve örgütsel adaletin örgütsel çıktılar üzerindeki etkisinde örgütsel vatandaşlık davranışının aracılık rolü: Kahramanmaraş bankacılık sektöründe bir alan araştırması. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş.
- Demircan Çakar N. ve Yıldız, S. (2009), Örgütsel Adaletin İş Tatmini Üzerindeki Etkisi: “Algılanan Örgütsel Destek” Bir Ara Değişken Mi?, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(28), 68-90.
- Donabedian, A. (1993). Quality in health care: Whose responsibility is it? *American Journal of Medical Quality*, 8(2), 32-36.

- Dönbak, E. R. ve Kırpık G. (2020). Örgütsel Adalet Algısı ile İş Memnuniyeti Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Adıyaman İli Konaklama İşletmeleri Örneği, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12 (4), 3676-3688.
- Folger, R. ve Cropanzano, R. (1998). *Organizational Justice and Human Resource Management*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Greenberg, J. (1987). A Taxonomy of Organizational Justice Theories. *Academy of Management Review*, 12(1), 9-22.
- Harter, J. K., Schmidt, F. L., Hayes, T. L. (2002). Business-Unit-Level Relationship Between Employee Satisfaction, Employee Engagement, And Business Outcomes: A Meta-Analysis. *Journal Of Applied Psychology*, 87(2), 268-279.
- Inoue, A., Kawakami, N., Ishizaki, M., Shimazu, A., Tsuchiya, M., Tabata, M., ... Kuroda, M. (2010). Organizational Justice, Psychological Distress, and Work Engagement in Japanese Workers. *International Archives Of Occupational And Environmental Health*, 83(1), 29-38.
- Jameel, A. S., Hamdi, S. S. ve Karem, M. A. (2020). Organizational Justice And Job Satisfaction Among Nurses. *UKH Journal Of Social Sciences*, 4 (2), 61-69.
- Judge, T. A., Parker, S., Colbert, A. E., Heller, D. ve Ilies, R. (2001). Job Satisfaction: A Cross-Cultural Review. İçinde N. Anderson, D. S. Ones, H. K. Sinangil, & C. Viswesvaran (Eds.), *Handbook of Industrial, Work And Organizational Psychology*, 25–52. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Judge, T. A. ve Klinger, R. (2008). *Job Satisfaction: Subjective Well-Being at Work (The Science Of Subjective Well-Being, Edited By Michael Eid and Randy J. Larsen)*. The Guilford Press, 393-413.
- Kahn, W.A. (1990) Psychological Conditions of Personal Engagement And Disengagement At Work. *Academy Of Management Journal*, 33, 692–724.
- Kahrıman M., Avcı, S. ve Aladağ, Z. (2021), Örgütsel Adalet Algısı ve Mobingin İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyetine Etkisinin İncelenmesi, *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 28, 164-171.
- Keklik, B. ve Coşkun Us, N. (2013), Örgütsel Adalet Algılamalarının İş Tatminine Etkisi: Hastane Çalışanları Üzerinde Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2), 143-161.
- Konovsky, M. A. (2000), Understanding Procedural Justice And Its Impact On Business Organizations. *Journal Of Management*, 26(3), 489-511.
- Köse, A. ve Uzun, M. (2018), The Relationship Between Work Engagement And Perceived Organizational Justice. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 24(3), 483-528.
- Köybaşı, F., Uğurlu, C. T. ve Öncel, A. (2017), Öğretmenlerin Örgütsel Adalet Algıları ile Örgütsel Sinizm Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(1), 01-14.
- Kurian, D. (2018), Organizational Justice: Why Does It Matter For HRD. *Journal Of Organizational Psychology*, 18(2), 11-22.
- Li, H. (2012), A Study on The Relationships Among Organizational Justice, Organizational Identification and Work Engagement: The Evidence From The Hi-Tech Service Industries. İçinde 2012 International Joint Conference on Service Sciences, 72-77. IEEE.
- Lim, V. K. Ve Teo, T. S. (2009), Mind Your E-Manners: Impact Of Cyber Incivility On Employees' Work Attitude And Behavior. *Information & Management*, 46(8), 419-425.

- Loan, L. T. M., Thu, N. T. A. ve Dung, N. T. T. (2020), Exploring Organizational Justice in Vietnam Universities: A Study of Effects on Lecturers' Work Engagement. *Organizational Psychology*, 10(2), 23-34.
- Locke, E. A. (1976), The Nature And Causes Of Job Satisfaction. İçinde M. D. Dunnette (Ed.), *Handbook of Industrial And Organizational Psychology*, 1297–1349. Chicago: Rand McNally.
- Nal, M. ve Nal, B. (2018), Sağlık çalışanlarının iş doyumunu düzeylerinin incelenmesi: bir kamu hastanesi örneği. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 131-140.
- Odabaşı, T. (2019), Örgütsel Adalet Algısı ve İşle Bütünleşme İlişkisinin İncelenmesi: Sağlık Liseleri Örneği, *Trakya Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne*.
- Ozel, A., & Bayraktar, C. A. (2018). Effect of organizational justice on job satisfaction. In *Industrial Engineering in the Industry 4.0 Era*, 205-218. Springer, Cham.
- Öngöre, Ö. (2015), Hizmet sektöründe çalışanların kişilik özelliklerine göre işle bütünleşme düzeylerine ilişkin bir araştırma. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara*.
- Özer Ö., Uğurluoğlu, Ö. ve Saygılı, M. (2017), Effect of Organizational Justice on Work Engagement in Healthcare Sector of Turkey. *Journal of Health Management*, 19(1), 73-83.
- Öztürk, Z., Yılmaz, Ö., & Erdem, Ö. (2019). Hastanelerde Sağlık Çalışanlarının Motivasyon Düzeylerinin Örgütsel Bağlılıklarına Etkileri: Kırıkkale İli Örneği. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 5(1), 21-50.
- Rawl, J. (2005), *A Theory Of Justice*: Harvard University Press.
- Sarrafoğlu G. B. ve Günsay M. M. (2019), Örgütsel Adalet ve Örgütsel Sessizliğin İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkileri. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 15(2), 85-97.
- Schaufeli, W.B., Salanova, M., González-Romá, V., Bakker, A.B (2002), The Measurement Of Engagement And Burnout: A Two Sample Confirmatory Factor Analytic Approach. *Journal Of Happiness Studies*, 3, 71-92.
- Söyük, S.(2007), Örgütsel Adaletin İş Tatmini Üzerine Etkisi ve İstanbul İlindeki Özel Hastanelerde Çalışan Hemşirelere Yönelik Bir Çalışma, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul*.
- Strom, D. L., Sears, K. L., & Kelly, K. M. (2014). Work Engagement: The Roles of Organizational Justice and Leadership Style in Predicting Engagement Among Employees. *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 21(1), 71–82. <https://doi.org/10.1177/1548051813485437>
- Şenol, Ş. ve Öngel, V. (2019). İçsel Pazarlama Uygulamalarının Çalışanların İş Tatmini Üzerine Etkisi ve Örgütsel Adaletin Aracılık Rolü. *Akademik Hassasiyetler*, 6(12), 477-490.
- Tabachnick, L.S., ve Fidell, B.G. (2013). *Using Multivariate Statistics (Sixth Ed.)* Pearson, Boston.
- Topakkaya, A. (2008). Adalet Kavramı Bağlamında Aristoteles-Platon Karşılaştırması. *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, (6), 27-46.
- Uslu, A. (2021), Algılanan Örgütsel Adaletin Örgütsel Bağlılık Örgütsel Sinizm ve İş Tatminine Etkisi: TRB1 Örneği, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bingöl*.

- Yavuz, S. (2010), Örgütsel Adalet Algısının İş Tatminine Etkisi Üzerine Bir Araştırma. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul.
- Yeniçeri, T., Çınar, B. ve Aydın, R. (2020), İçsel Pazarlama Uygulamalarının Çalışanların İş Tatmini Üzerine Etkisi ve Örgütsel Adaletin Aracılık Rolü. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 50, 402-426.
- Yeşil, S. ve Dereli, S. F. (2012), Örgütsel Adalet ve İş Tatmini Üzerine Bir Çalışma, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2(1), 105-122.
- Yılmaz, M. (2021), Etik Liderlik, Örgütsel Adalet ve Çalışan Performansı Arasındaki İlişki: Gençlik ve Spor Bakanlığı Örneği, Gazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.

Covid-19 Pandemisinin Türkiye'nin Dış Ticaret Performansı Üzerindeki Etkileri*

The Effects of The Covid-19 Outbreak on Turkey's Foreign Trade Performance

Beyza DELİCE * Seda BAYRAKDAR **

Makale Geliş Tarihi / Received :07.11.2022
Makale Kabul Tarihi / Accepted :29.03.2023

ÖZET

2019 sonunda ortaya çıkan Covi-19 pandemisi, hemen hemen bütün ülkelerin makroekonomik dengelerinde bozulmalara yol açmıştır. Bu salgının küresel ölçekte ülkelerin ekonomik yapısını nasıl etkilediğini araştırmak hem mevcut krizden bir an önce çıkmak için politikalar üretmek, hem de ileride ortaya çıkabilecek benzer nitelikli krizler için önlemler alabilmek açısından önem arz etmektedir. Çalışmada, pandemi sürecinde Türkiye'nin dış ticaret performansındaki değişiklikler istatistikî veriler yoluyla analiz edilerek mevcut durum tespit edilmeye çalışılmıştır. Değerlendirme sonuçlarına göre, birçok ülkede olduğu gibi, Türkiye'de de salgının başlangıcında dış ticarete ortaya çıkan daralmaların kısa sürede azaldığı; dış ticarete toparlanmanın hızlı bir şekilde gerçekleştiği ve toparlanmanın V şeklini aldığı; dış ticaret hadleri dışındaki göstergelerde iyileşme eğilimi olduğu görülmektedir.

Anahtar Kavramlar: Dış ticaret, Covid-19, Makroekonomik performans, Türkiye Ekonomisi

ABSTRACT

The pandemic that emerged at the end of 2019 has led to deterioration in the macroeconomic balances of almost all countries. It is important to investigate how this epidemic affects the economic structure of countries on a global scale, both in terms of producing policies to get out of the current crisis as soon as possible and taking measures for similar crises that may occur in the future. In the study, the current situation was tried to be determined by analyzing the changes in Turkey's foreign trade performance during the pandemic process through statistical data. According to the results of the evaluation, it is seen that the contractions in foreign trade at the beginning of the epidemic in Turkey, as in many countries, decreased in a short time; the recovery in foreign trade was rapid and the recovery took a V shape; there was an improvement trend in indicators other than the terms of trade.

Keywords: Foreign trade, Covid-19, Macroeconomic performance, Turkish Economy

* Bu makale, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalında yürütülen ve henüz savunması gerçekleştirilmemiş olan "Küresel Nitelikli Krizlerin Türkiye'nin Dış Ticaret Performansı Üzerindeki Etkileri" konulu tezden üretilmiştir. Etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalardandır.

* Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı Tezli yüksek lisans öğrencisi, beyzadlc7@gmail.com, ORCID No: 0000-0002-3538-3406

** Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, sedabayrakdar@kku.edu.tr, ORCID No: 0000-0003-3879-6561

GİRİŞ

2019 yılının sonunda Çin’de ortaya çıkan ve hızlı bir şekilde küresel bir nitelik kazanan Covid-19 salgını, sadece sağlık alanında bir sorun olarak kalmamış kısa sürede küresel bir ekonomik krize dönüşmüştür. Salgın, sağlık harcamalarını artırmış, vergi gelirlerindeki azalmalar ve kamu harcamalarındaki artışlar üzerinden önemli bütçe açıkları oluşturmuş, dış ticaret akımlarında daralmalar ortaya çıkmış ve birçok makroekonomik göstergede bozulmalara sebebiyet vermiştir.

Bu çalışmanın amacı, istatistiki veriler ışığında Covid-19 pandemisinin genelde küresel dış ticaret özelinde ise Türkiye’nin dış ticaret performansı üzerindeki etkilerinin analiz edilmesidir. GSYH açısından taşıdığı önem dikkate alındığında, dış ticaret performansındaki gelişmelerin Türkiye’nin ekonomik kalkınma ve büyümesini belirleyen birçok makroekonomik göstergelyi etkileme potansiyeli olduğu görülecektir. Bu çerçevede, dış ticaret performansının krizlerden etkilenme boyutunun ortaya konulması gerek politika yapıcılar gerekse uygulayıcılar açısından önemli yansımaları olan bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Pandemi sürecinin sonuçlarının dış ticaret üzerindeki net etkisini değerlendirmeye katkı sağlayacak veriler henüz yeterli düzeyde değildir. Bu çerçevede çalışma, farklı senaryoların olasılıklarını belirlemek ve analiz etmekten ziyade, sahada ortaya çıkan belirli durumların anlık değerlendirmelerini içermektedir. Bu kısıt çerçevesinde bu çalışmada 2015-2021 dönemine ait küresel göstergeler ve Türkiye’ye ait veriler yardımıyla pandemi öncesi ve sonrasının karşılaştırılması yapılacak ve temel dış ticaret göstergelerindeki değişimin seyri üzerinden değerlendirmelerde bulunulacaktır. Özellikle Türkiye açısından bu dönem aralığında yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmeler çalışmanın zaman aralığını anlamlı kılmaktadır. Özellikle sektörel bazda yapılacak değerlendirmelerin konu hakkında önemli ipuçları vereceği söylenebilir.

Bu doğrultuda çalışmada pandemi öncesi ve sonrası dönemde küresel ölçekte ve Türkiye özelinde dış ticaretteki gelişmeler ele alınacaktır. Konuyla ilgili yazına bakıldığında, çalışma konusunun özgünlüğünü koruduğu ve konunun incelenme gereksinimini kaybetmediği görülecektir. Bu nedenle, çalışmanın literatüre katkı yapması beklenmektedir. Çalışmada ilk olarak Covid-19 salgının niteliği ve genel olarak ekonomiler üzerinde ortaya çıkardığı etkiler incelenecektir. Daha sonra salgının küresel ölçekte dış ticareti nasıl etkilediği konusu üzerinde durulacak, Dünya Ticaret Örgütü (WTO) ve Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi kuruluşlardan elde edilen veriler yardımıyla salgın öncesi ve sonrasına ilişkin değerlendirmeler yapılacaktır. Son olarak, salgının Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri Türkiye İstatistik Kurumu’ndan (TÜİK) elde edilecek veriler yardımıyla önce genel makroekonomik göstergeler, ardından dış ticaret göstergeleri çerçevesinde incelenecektir.

1. COVID-19 PANDEMİSİ VE EKONOMİK YANSIMALARI

1929 bunalımından bu yana görülen en şiddetli kriz unvanına sahip olan 2008 küresel finans krizinin etkileri devam ederken ortaya çıkan bu yeni kriz, daha öncekilerden farklı sebeplerden kaynaklanması ve sağlık sorunlarıyla birlikte yaşanması nedeniyle gelişmiş ve gelişmekte olan ayırımı yapmadan daha geniş çapta etkiler doğurabilecek bir potansiyel taşımaktadır. Diğer taraftan 2008 krizi döneminde ateşlenen ticaret ve kur savaşlarının yeni dönemde daha ileri boyutlara taşınması da olası gözükmektedir. Bu çerçevede ortaya çıkmış olan kırılmalıkların küresel

ekonomiye etkilerinin daha şiddetli olması muhtemeldir. İnsanlık daha önce de salgın hastalıklarla karşılaşmış ve bunların ortaya çıkardığı ekonomik sorunlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Yirminci yüzyılda dünyayı vuran en dikkat çekici salgınlar 1918'de yaşanan 'İspanyol Gribi', 1957 tarihli 'Asya gribi' ve 1968 yılında yaşanan 'Hong Kong gribi' idi. Yirmi birinci yüzyılın başlangıcında da SARS, kuş gribi, MERS ve Ebola salgın hastalıklar dünyanın birçok yerinde etkili oldu. Bu yüzyılın en kötüsü olan Covid-19 salgınının ekonomik etkisinin, önceki tüm salgınlarla karşılaştırıldığında, çok daha şiddetli olduğu görülmektedir (Zhang et al., 2021: 1,2). 2019 yılının sonunda Çin'de ortaya çıkan ve kısa sürede dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgını, küresel ölçekte ciddi ekonomik ve sosyal sonuçları olan olumsuz bir süreci başlatmış; küresel ölçekte reel ve finansal sektörler ciddi bir krizle karşı karşıya kalmışlardır. Hayatın tüm alanlarını etkilemiş olan salgının sosyo- ekonomik sonuçlarının yanı sıra, demografik, kültürel, yönetsel, sosyolojik, psikolojik, altyapısal boyutlarda mühim sonuçlar doğuracağı beklenmektedir (Tekoğlu, 2020: 50).

Bugün yaşanan küresel salgın ciddi ekonomik sonuçlar doğurmuştur. Sürecin etkilerinin devam ediyor olması ve ülkeler arasındaki ticari ve finansal bağların yoğunluğu nedeniyle de geçmişte yaşanan krizlerden daha büyük olumsuzluklara yol açabileceği düşünülmektedir. Salgın, ülkelerin sağlık sistemlerini, firmaların ve hanehalklarının davranış biçimlerini ve kararlarını, ülkelerin ekonomi politikalarını karmaşık ve belirsiz hale getirmiştir. Sağlık ve ekonomik gerekçelerle alınan tedbirlerin sosyal, psikolojik, demografik, kültürel açılardan da önemli dönüşümlere kaynaklık etmesi muhtemel görülmektedir. Covid-19 salgını, 1930'ların ekonomik bunalımından ve İkinci Dünya Savaşından sonraki en ciddi küresel ekonomik kriz olarak görülmektedir. Salgın, yüksek miktarda can kayıplarına neden olmanın yanında milyonlarca insanı aşırı yoksulluğa sürüklemiştir (Topçu, 2021: 17). Salgının hemen ardından, 2020 yılı için bazı ülkeler veya bölgelerde çok sert daralmalara yol açabilecek küresel bir durgunluk beklentisi oluşmuştur. Pek çok hükümet, zorunlu olmayan üretim tesislerini geçici olarak kapatırken, çok sayıda şirket de ya gönüllü olarak (örneğin, işgücü arzındaki azalma nedeniyle) bu tür önlemleri alma ya da tedarik zincirlerindeki aksaklıklar nedeniyle üretimi azaltmak durumunda kalmıştır (Gruszczynsk, 2020: 338).

Ekonomik açıdan bakıldığında, üretim, ticaret ve finansal anlamda küreselleşmenin geldiği noktanın krizin etki alanını genişlettiği görülmektedir. Ticari ve finansal bağlar üzerinden küresel etkileri şiddetlenen kriz özellikle tedarik zincirleri kanalıyla da yayılmaktadır. Krize karşı alınan sağlık önlemleri kapsamında hemen hemen bütün ülkelerde yürürlüğe konulan sokağa çıkma yasakları ve karantina uygulamaları hem üretim, hem de tüketim cephesinde kısıtlar oluşturmuş; arz ve talep şokları birlikte yaşanmaya başlamıştır. Dünya Ticaret Örgütü'nün (2020) salgının başlarında yaptığı tahminlere göre, arz yönlü şokların daha çok karmaşık değer zincirlerine sahip sektörlerde (özellikle elektronik ve otomotiv ürünlerinde) yaşanması ve bu ürünlerin üretim ve ticaretinde daha yüksek oranlı düşüşler yaşanması beklenmektedir (Aktaran, Karataş, 2021: 2134). İnsan ve üretim faktörlerinin hareketliliğinin kısıtlanması reel ve finansal sektörün işleyişi üzerinde baskılara neden olmuş, tedarik zincirlerinde yaşanan kesintilerin yanısıra, hizmetler sektöründe ve tarımsal ürünlere erişimde ortaya çıkan tıkanıklıklar küresel durgunluk olasılığını artırmıştır. Bu bağlamda salgın küresel tedarik zincirini önemli ölçüde aksatmış hatta durma noktasına getirmiş, pek çok alandaki üretim kolu süreçten negatif etkilenmiş, üretimde ortaya çıkan aksaklıklar geleceğe yönelik belirsizlikleri artırmıştır. Bu süreçler firmaların nakit akışlarına zarar verdiği gibi hanehalkı gelirlerini de azaltmaktadır. Bu etkiler birleşerek hammadde, ürün ve hizmet talebinin

azalmasına neden olurken (Ateş, 2021: 618), bilhassa temel ihtiyaçlarını karşılamak için çoğunlukla ithalata bel bağlayan ve ekonomik olarak en savunmasız ülkeler için bu koşullar oldukça yıkıcı olmuştur (Taşkın ve Akıncı, 2021: 39).

2. COVID-19 PANDEMİSİNİN KÜRESEL TİCARET ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Dış ticaret, temel makroekonomik göstergeler (cari açık, ekonomik büyüme, enflasyon, döviz kurları vb.) üzerindeki doğrudan etkisi nedeniyle GSYH'nın oluşumunda ve gelişiminde önemli bir değişkendir. Ülkelerin dış ticaret değerleri ile söz konusu makroekonomik göstergeler arasında karşılıklı etkileşim söz konusudur. Diğer taraftan, bir ülkenin dış ticareti diğer ülkelerdeki yurtiçi gelişmelerden ve küresel ölçekli şoklardan önemli ölçüde etkilenmektedir.

Küresel talepte meydana gelen daralma, sınır ötesi kısıtlamaların artırılması, lojistik sektöründe yaşanan sorunlar nedeniyle 2020'deki küresel ticaretteki düşüş, 2008 küresel mali krizi sırasındaki düşüşe yakın ve 2015'teki durgunluk döneminden önemli ölçüde daha kötüydü. 2021'de ekonomik koşullar iyileştikçe, küresel ticarete de güçlü toparlanma oldu (UNCTAD, 2022a: 6,7). Küresel ticarete uzun süreli bir çöküş beklentisine rağmen, önceki küresel durgunlukların aksine hızlı ve güçlü bir toparlanma yaşandı (V şeklinde) (Aiyar, et al., 2022: 1).

Hayakawa ve Mukunoki'ye (2021) göre, "Covid-19, ülkeler arasındaki ticaret maliyetlerini artırarak ticareti azaltmaktadır. Ülke sınırlarında yürürlüğe konulan kısıtlayıcı tedbirler ve limanlardaki kısıtlamalar, ülkeler arasındaki hava uçuşlarını ve deniz taşımacılığını azaltıcı etki doğurmuştur. Ulaşım sektörlerindeki bu sorunlar ulaşımda aksamalara neden olmuş ve navlun giderlerini artırmış; diğer taraftan, bulaşıcı hastalıkların yayılması ekonomilerin hem talep hem de arz tarafını önemli ölçüde etkilemiştir".

Salgın dönemimde yurtiçi ve yurtdışında, emek piyasası, tedarik süreçleri ve üretim hacminde ortaya çıkacak kalıcı bir tahribatın önlenmesi için küresel çapta büyük ölçekli parafiskal önlemler uygulanmıştır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülke merkez bankalarında faiz indirimleri, varlık alımları, likidite artırımı ve kredi destek programları gibi çeşitli parasal uygulamalar ön plana çıkarılmıştır (Adıgüzel, 2020: 192). Bu tedbirlerin de etkisiyle bir taraftan tedarik zincirlerinde, diğer taraftan dış ticaret hacimlerinde önemli değişiklikler gündeme gelmiştir. Aşağıda küresel tedarik zincirinde ortaya çıkan aksaklıklar ve küresel ticaretin görünümü ayrıntılı olarak açıklanacaktır.

2.1.Küresel Tedarik Zincirlerinde Ortaya Çıkan Aksaklıklar

Salgın nedeniyle arz ve talep cephesinde yaşanan sıkıntıların yanısıra küresel tedarik zincirlerinde ortaya çıkan bozulmalar uluslararası ticari akımları olumsuz etkilemiştir. Küresel tedarik zincirinin en önemli halkası olan Çin'de üretim süreçlerinde yaşanan sorunların küresel düzeyde olumsuz yansımaları olmuştur. Bu nedenle, ihracata konu olan sektörlerde önemli kayıplar yaşanmıştır (Çütçü, 2021: 4). Firmalar arası tedarik süreçlerinin ileri düzeyde entegre olmuş yapısı nedeniyle tedarikçi ülkelerde üretimin daralması nihai ürünlerin üretim sürecini zayıflatmıştır. Diğer taraftan, nihai ürünlere yönelik talebin düşmesi de tedarikçi ülkelerdeki girdilere yönelik talebin azalmasına yol açmış, bu kısır döngü ülkelerin içe dönük üretime yönelmelerine kapı aralamıştır.

Salgına karşı ulusal ve uluslararası düzeyde alınan tedbirler tedarik zincirlerinde kopukluklar ortaya çıkarmasının yanısıra lojistik sektöründe de önemli aksaklıklara ve küçülmelere yol açmış; bu da ülkelerin dış ticaret hacimlerini olumsuz etkileyen bir başka faktör olmuştur. Uluslararası ticaret hacmi arttıkça küresel tedarik zincirleri, artan küreselleşme seviyelerine paralel olarak genişlemiş ve firmalar arasında daha yüksek karşılıklı bağlantı ve karşılıklı bağımlılığa yol açmıştır. Covid-19 krizi ise birbirine bağımlı ekonomilerin kırılma eğilimini ve müteakip tedarik zincirlerine yönelik riskleri günyüzüne çıkarmıştır (Carlos, et al., 2022: 78). Diğer taraftan, salgının işgücü ve küresel ticaret üzerindeki etkisi, lojistik sektörü üzerinde dijital dönüşüm baskısını artırmıştır (Taşkın ve Akıncı, 2021: 43). Bu süreçte e-ticaret hacmi büyük bir ivme yakalamış, işletmelerden tüketicilere (B2C) ve işletmeler arası (B2B) satışlarda e-ticaret uygulamalarının kullanımında ani artışlar gözlemlenmiş; B2C satışlarındaki artış özellikle tıbbi malzeme, ev gereçleri ve gıda ürünlerinin çevrim içi satışlarında belirginleşmiştir (Tekoğlu, 2020: 39). Diğer taraftan, genel olarak arz ve talepte dengesizliğe sebebiyet veren siparişlerin iptali, teslimat gecikmeleri, fiyatların makul olmayan seviyelere yükseltilmesi, ürün güvenliğine yönelik riskler, aldatıcı uygulamalar, siber güvenlik tehditleri ve bant genişliği ihtiyacı gibi sorunlardan e-ticaretin de olumsuz etkilenmesi söz konusu olmuştur (Tekoğlu, 2020: 40).

2.2.Küresel Dış Ticaretin Görünümü ve Yeni Trendler

Küresel salgın üretim ve tüketim kalıplarını önemli ölçüde değiştirmiş ve küresel ticaret hacminde önemli kırılmalara yol açmıştır. Salgın bir taraftan ülkelerin dış ticaret hacim ve değerleri üzerinde doğrudan etki oluştururken, diğer taraftan da temel makroekonomik göstergeler üzerinden dolaylı etkiler ortaya çıkarmıştır. Bu etkilerin ilk yansıması küresel dış ticaret hacminin daralması şeklinde kendini göstermiştir.

Arz ve talep kesintilerinin ardından dünya ekonomisinde büyük ölçekli bir çöküş ortaya çıkmıştır. Birbirine bağlı küresel ekonomilerde, emtia fiyatlarındaki düşüşün, azalan üretim çıktısının ve küresel değer zincirlerindeki operasyonların kesintiye uğramasının ardından uluslararası ticaret bu gelişmelerden olumsuz etkilenmiştir (Escaith & Khorana, 2021: 5). Sürecin başlarında ülkeler arasındaki sınırların kapatılması, dış ticaret yapan firmaların finansman sıkıntısı çekmeleri, tedarik zincirinde yaşanan aksamalar ve talep azalışları nedenleriyle dış ticaret hacmi daralmış; birçok ülke tıbbi ve tarımsal ürün ihracatını yasaklamış veya izne tabi tutmaya başlamıştır (Ateş, 2021: 618).

Tablo 1’de çalışmamızın inceleme dönemi olarak alınan 2015-2021 aralığında küresel dış ticaretin görünümüne ilişkin veriler yer almaktadır.

Tablo 1. Küresel Dış Ticaretin Görünümü: 2015-2021

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Toplam Dış Ticaret Hacmi (Mal ve Hizmet İhracat ve İthalatı): Cari Fiyatlarla Milyon Dolar							
Dünya	21.217,809	20.811,478	22.991,831	25.219,416	24.839,763	22.313,726	27.897,707
<i>Afrika</i>	486.972	4457.58	534.908	618.937	606.297	466.906	646.295
<i>Amerika</i>	3.792,739	4.104,404	4.387,203	4.367,999	3.722,683	4.548,126	3.792,739
<i>Asya</i>	8.193,606	7.894,915	8.788,903	9.648,415	9.428,504	8.655,892	11.105,218
<i>Avrupa</i>	8.352,325	8.361,994	9.193,129	10.159,666	10.016,831	9.102,324	11.136,305
<i>Okyanusya</i>	308.138	316.02	370.486	405.195	420.132	365.920	461.762
Dış Ticaret Dengesi							
Dünya	419.595	461.538	577.026	532.418	464.858	559.140	935.915
<i>Afrika</i>	-194.290	-158.861	-109.960	-99.968	-131.696	-149.390	-87.583
<i>Amerika</i>	-642.498	-560.979	-573.757	-664.418	-625.800	-677.566	-892.539
<i>Asya</i>	535.102	493.644	508.707	473.101	487.695	642.013	902.094
<i>Avrupa</i>	748.797	696.613	742.815	807.635	688.891	691.536	928.816
<i>Okyanusya</i>	-27.517	-8.879	9.221	16.068	45.768	52.547	85.126
Cari Hesap Dengesi							
Dünya	208.901	282.807	496.114	371.544	399.872	428.150	709.935
<i>Afrika</i>	-157.690	-116.724	-71.351	-67.053	-91.000	-87.605	-41.438
<i>Amerika</i>	-632.438	-543.267	-499.525	-618.284	-608.705	-645.381	-897.042
<i>Asya</i>	599.549	567.590	608.385	506.539	590.587	692.622	844.638
<i>Avrupa</i>	456.974	415.638	495.515	583.104	502.521	430.249	756.279
<i>Okyanusya</i>	-57.494	-40.429	-36.910	-32.761	6.469	38.265	47.499

Kaynak: UNCTADSTAT, (2022), Balance of Payments, <https://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx>, (15.09.2022)

Küresel ticaret hacmi 2015'deki 21.218 trilyon değerinden 2018 yılında yaklaşık %19'luk bir artışla 25.219 trilyon dolara ulaşmış; 2019'da başlayan düşüş eğilimi (%1,5) pandeminin etkisiyle daha da şiddetlenmiş ve %10 gibi bir düşüş ortaya çıkmıştır. Toparlanmanın başladığı 2021 yılında ise dış ticaret hacminde %25'lik bir artış gerçekleşmiştir. Covid-19 krizinden sonra dış ticarete en fazla daralma yaşayan bölge %23'lük oranla Afrika'dır. Afrika'yı sırasıyla Okyanusya (%13,1), Avrupa (%9,1) izlemektedir. Süreçten en az olumsuz etkilenen bölge olarak Asya kıtası (%8,7) öne çıkmış; Amerika'da ise küresel eğilimin tersine dış ticaret hacminde %22 civarında bir artış söz konusu olmuştur. 2021 yılında ise Amerika kıtası dışındaki bölgelerde dış ticaret hacminde artışlar oluşmuştur. Dış ticaret dengesi açısından bakıldığında, Amerika ve Afrika bölgelerinde dış ticaret açıklarında artış söz konusu olurken (sırasıyla %13,4 ve %8,3), Asya bölgesinde dış ticaret fazlası %32'lik bir artış göstermiş; Avrupa ve Okyanusya'da ise bu artışlar sırasıyla %0,4 ve %15 civarında gerçekleşmiştir. 2021 yılında Afrika için dış ticaret açığı %41 gerilemiş, Amerika'da ise

%32 artmıştır. Diğer bölgelerin dış ticaret fazlaları artmaya devam etmiştir. Cari denge açısından da benzer bir durum söz konusudur.

Tablo 2’de gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler bağlamında temel dış ticaret göstergelerindeki yüzde değişimler gösterilmektedir.

Tablo 2: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerin Temel Dış Ticaret Göstergelerindeki Gelişmeler (% Değişim)

GÖSTERGE	2004-2013	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
İhracat								
Gelişmiş Ülkeler	4,5	3,8	2,1	4,9	3,6	1,3	-9,1	4,7
Gelişmekte Olan Ülkeler ve Yükselen Piyasa Ekonomileri	7,4	2,0	2,8	6,5	4,1	0,4	-4,8	12,3
İthalat								
Gelişmiş Ülkeler	3,7	4,82	2,5	4,8	3,8	2,1	-8,7	9,5
Gelişmekte Olan Ülkeler ve Yükselen Piyasa Ekonomileri	9,1	-0,6	1,7	7,5	5,1	-1,1	-7,9	11,8
Ticaret Hadleri								
Gelişmiş Ülkeler	-0,4	1,8	1,1	-0,2	0,4	0,2	0,8	0,7
Gelişmekte Olan Ülkeler ve Yükselen Piyasa Ekonomileri	1,5	-4,4	-1,5	1,5	1,1	-1,3	-1,2	1,4

Kaynak: IMF, (2022), World Economic Outlook: War Sets Back the Global Recovery, International Monetary Fund, Washington, DC, April, p. 150.

2004-2013 döneminde gelişmiş ülkelerde (GÜ) ihracat artışı yıllık ortalama %4,5 iken, gelişmekte olan ülkeler ve yükselen piyasa ekonomilerinde (GOÜ ve YPE) bu oran %7,4 olarak gerçekleşmiştir. 2015-2021 döneminde söz konusu oranlar GÜ için %2,91 ve GOÜ ve YPE için %4,01’dir. Her iki ülke grubunun 2020 yılı ihracatlarındaki çarpıcı düşüşler dikkat çekicidir. Diğer taraftan 2021 yılında bu düşüşler yerini önemli oranlara varan artışlara bırakmıştır (sırasıyla %4,7 ve %12,3).

İthalat artış hızlarına bakıldığında da 2020 yılında önemli gerilemeler olmuş her iki ülke grubunda da ithalat artış hızları negatif değerler almıştır. Küresel ihracat değerlerindeki değişikliklere paralel olarak 2021 yılında ithalat artış oranları da pozitif ve yüksek değerler almıştır. Ticaret hadlerindeki değişiklikler açısından da GOÜ ve YPE’nin dönemin önemli bir kısmı için dezavantajlı durumda olduğu, pandeminin etkilerinin azaldığı 2021 yılında önemli bir iyileşme olduğu görülmektedir (-1,2’den 1,4’e).

Pandeminin yayılma hızı ve pandemiye karşı alınan önlemler de dış ticareti doğrudan etkilemiştir. Bu durum pandemi döneminde ihtiyaç duyulan başlıca ürünlerde kendini daha çok hissettirmiştir. Dünyada üretim, ithalat ve ihracat açısından önemli bir konumda olan Çin’in

pandeminin merkezi konumunda olması uluslararası ticarete hissedilen olumsuz etkileri daha da artırmıştır (Recepoğlu, 2021: 346). Mal ticareti salgın koşulları altında, küresel finansal krizde olduğundan daha keskin düşüş göstermekle birlikte, sonrasında hızlı bir şekilde toparlanma eğilimine girmiştir (Topçu, 2021: 21). 2020 yılının üçüncü çeyreğinde başlayan normalleşme sürecini takiben küresel ekonomide toparlanma döneminin başlaması sonucunda dünya mal ticaretindeki daralma üçüncü çeyrekte %4,5 seviyesine kadar gerilemiştir. Yılın genelinden ayrılan bir tabloyla ve salgının ikinci dalgasından duyulan endişe sebebiyle siparişlerin öne alınması sonucunda küresel ticaret son çeyrekte %4 büyümeye göstermiştir (TİM, 2021, s. 11). UNCTAD raporuna (2022b: 9) göre salgın, ekonomik ve finansal işlemlerin dijital ortama taşınması ve küresel değer zincirlerinin yeniden şekillendirilmesi süreçlerine önemli bir ivme kazandırdı¹.

Dijital ticaret uygulamalarının tercih edilirliliğinin giderek arttığı salgın sürecinde uluslararası ticarete yoğun işlem gören ürün bazında da önemli değişiklikler ortaya çıkmıştır. Bu anlamda salgının oluşturduğu zorlukların yanısıra önemli fırsatlara da kaynaklık ettiği söylenebilir. Gelişmekte olan ülkelerin bu fırsatlardan yararlanabilmeleri açısından ulusal ve bölgesel ticaret stratejilerinin bu durumu dikkate alarak yeniden şekillendirilmesi, teknolojik altyapılarının iyileştirilmesi (özellikle e-ticaret için), ticaret engellerinin ve işlem maliyetlerinin azaltılması ve beşeri sermayesini iyileştirmesi gerekmektedir. Diğer taraftan, salgın, devletlerin krizle meşgul olması nedeniyle dünya çapında çeşitli uluslararası ticaret girişimlerinin ilerlemesini de yavaşlatmıştır. Örneğin, mevcut NAFTA düzenlemesinin yerini alması beklenen ABD, Meksika ve Kanada (USMCA olarak adlandırılan) arasındaki yeni anlaşmaya ilişkin süreçler pandeminin başlamasıyla askıya alınmıştır (Gruszczynsk, 2020: 340).

3. COVID-19 PANDEMİSİ VE TÜRKİYE’NİN DIŞ TİCARETİ

Bir sağlık sorunu olarak ortaya çıkan Covid-19, birçok ülkede olduğu gibi, Türkiye’de de makroekonomik temellerde bozulmalara yol açmış, başta büyüme, istihdam ve dış ticaret olmak üzere birçok değişken bu bozulmalardan payını almıştır. 2008 küresel finans krizinin etkilerini kısa sürede azaltmayı başaran Türkiye, 2016 yılında yaşanan askeri darbe girişimi ve 2018 yılında döviz piyasalarında yaşanan büyük çaplı saldırıların arkasından Covid-19 salgının doğurduğu krizle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Salgın döneminde Türkiye ekonomisinde temel makroekonomik göstergeler bağlamında ortaya çıkan gelişmeler Tablo 3’de görülmektedir.

Dönemin ortalama ekonomik büyüme hızı %4.8’dir. 2018 yılında döviz piyasalarında yaşanan sıkıntıların etkisiyle %60 civarında düşüş gösteren büyüme hızı, 2019 yılında da düşüş eğilimini sürdürmüş, Covid-19 salgının ortaya çıktığı 2020 yılında bu düşüş eğilimi tersine dönmüş ve salgının etkilerinin azalmaya başladığı 2021 yılında ekonomide %11 gibi çok yüksek bir büyüme hızı yakalanmıştır.

¹ COVID-19, dijitalleşmeyi hızlandırarak ve dijital teknolojilere olan bağımlılığını ve dolayısıyla, küresel ticarete uluslararası bilgi ve iletişim teknolojisi (BİT) ile ilgili mal ve hizmetlerin önemini artırmıştır (UNCTAD, 2022b: 10).

Tablo 3: Türkiye Ekonomisinde Temel Makroekonomik Göstergelerdeki Gelişmeler: 2015-2021

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
GSYH (Yıllık Yüzde Değişim)	6,1	3,3	7,5	3,0	0,9	1,8	11,0
İşsizlik Oranı	10,3	10,9	10,9	11,0	13,7	13,1	12,0
Brüt Dış Borç Stoku (Milyon Dolar)	401,9	406,0	450,9	426,7	416,0	432,8	441,1
Doğrudan Yabancı Yatırım Net (Milyon Dolar)	-14.167	-10.697	-8.487	-8.915	-6.628	-4.592	-7.551
Portföy Yatırımları Net (Milyon Dolar)	13.867	-8.412	-24.440	916	2.763	9.556	-796
TÜFE (2003=100, Dönem Sonu, Yıllık Yüzde Değişim)	8,81	8,53	11,92	20,30	11,84	14,60	36,08
Dönem Sonu Dolar Kuru	2,91	3,53	3,81	5,26	5,94	7,34	12,98

Kaynak: T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, (2022), Ekonomik Göstergeler, Ankara.

2019 yılının son çeyreğinde büyüme rakamlarında ortaya çıkan iyileşmenin etkisinin 2020 yılının ilk çeyreğinde devam etmesi, ancak ilk vakaların görülmeye başlandığı Mart ayından sonra büyümedeki olumlu gelişmenin zayıflamaya başlaması söz konusu olmuştur. Dönemin başında %10.3 olan işsizlik oranı %16'lık bir artışla 2021 yılında %12 olarak gerçekleşmiştir (dönem ortalaması %11.7). Brüt dış borç stoku salgının etkilerinin ortaya çıktığı 2020 yılında bir önceki yıla göre %4 civarında bir artış göstermiş, bu artış oranı 2021 yılında %1.9 olarak gerçekleşmiştir. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları dönem boyunca net çıkış göstermiş, ancak salgın sonrası çıkış rakamları daha önceki yıllara göre nispeten düşük kalmıştır. Portföy yatırımlarında ise 2017 yılında önemli miktarda bir net çıkış gerçekleşmiş (24.4 milyar \$), 2021 yılına kadar ilgili kalemlerde net giriş olurken, salgının da etkisiyle 2021 yılında tekrar net çıkış ortaya çıkmıştır. Tabloya göre salgın sürecinin en olumsuz etkilediği iki değişken enflasyon oranı ve döviz kurlarıdır. Her iki göstergede de salgın sonrası dönemde önemli artışlar söz konusu olmuştur.

Salgından etkilenen bütün ülkelerde olduğu gibi² Türkiye'de de gerek sağlık alanında, gerekse ekonomi alanında salgının etkilerini bertaraf etmeye yönelik kısa ve orta vadeli önlemler yürürlüğe konulmuştur. Ekonomik İstikrar Kalkanı adı verilen ve 100 Milyar TL'yi kapsayan ilk ekonomi paketinde vergi indirimleri, finansman desteği, kredi ödemelerinin ertelenmesi, asgari ücret desteği ve nakdi yardımların arttırılması gibi tedbirler yer almıştır (Dinç, 2021: 225). Hazırlanan destek paketi ile Türkiye İhracat Kredi Bankası A.Ş. (Türk Eximbank) ihracatçılar için; kredi geri ödeme vadelerinin uzatılması, taahhüt kapatmaya ek süre verilmesi, reeskont kredilerinde ilave vade imkanı tanınması ve sigorta limitlerinde alıcıya tanınan vadeleri ücretsiz uzatma gibi imkan ve kolaylıklar sağlamıştır (Tekoğlu, 2020: 44). Özellikle KOBİ'lerin pazarlama ve finansman sorunlarını önceleyene bazı düzenlemeler de bu süreçte gündeme alınmıştır.

² “..Arz ve talepte yaşanan sıkıntıları aşmak amacıyla küresel çapta genişletici para ve maliye politikaları uygulamaya konulmuştur. Bu kapsamda uygulanan genişletici politikalar; faiz oranlarının azaltılması, kredi destekleri verilmesi, doğrudan gelir desteği sağlanması, vergi tahsilatlarının ertelenmesi vb. olarak sayılabilir..” (Ateş, 2021: 618). Alınan önlemlerle, firmaların iflaslardan kurtulmaları için para zerk edilmesi, devlet alımları ve hanelere doğrudan para vermek suretiyle ilave talep yaratılması amaçlanmıştır (Aran, 2020: 5).

Türkiye ekonomisi açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilen 24 Ocak 1980 kararlarıyla birlikte ihracata dayalı sanayileşme stratejisi benimsenmiş ve dış ticaret ekonomik kalkınmanın/büyümenin gerçekleştirilmesi ve sürdürülebilirliği açısından merkezi bir konuma yerleştirilmiştir. Yürürlüğe konulan politikalar demeti ve teşvikler çerçevesinde ihracat kapasitesi ve hacminde önemli iyileşmeler olmakla birlikte, ithalatın da artış göstermesi nedeniyle genel olarak dış ticaret bilançosu açık vermiştir. İhracatın ithalata bağımlı yapısı yapısal bir sorun olarak bu dönemin önemli bir kısmında varlığını sürdürmüştür. Günümüzde de bu yapısal sorunun devam ettiği izlenmektedir. Çalışmanın bu kısmında bilhassa ortaya çıkan pandemi gibi ani şokların, 1980 kararları ile başlayan dünya ile entegrasyon sürecinde Türkiye'nin dış ticaretini nasıl etkilediği incelenecektir. İlk kısımda pandemi sürecinde bilhassa Türkiye Ekonomisinin incelendiği yazın taramasına yer verilerek yapılan çalışmalar özetlenecek, akabinde temel ve sektörel göstergeler eşliğinde veriler incelenecektir.

3.1.Literatür

Covid-19 salgının ekonomiler üzerinde meydana getirdiği tahribatın tespitine yönelik çalışmalarda nicelik ve nitelik olarak iyileşme olmakla birlikte, yukarıda da belirtildiği gibi, sürecin etkilerinin hala devam ediyor olması ve derinlemesine analizler yapmaya yetecek düzeyde veriler mevcut olmaması nedeniyle sağlıklı değerlendirmeler yapılamamaktadır. Bu çerçevede yapılan çalışmalar ağırlıklı olarak betimsel ve istatistiki veriler üzerinden yapılan genel değerlendirmelere dayalıdır.

Hayakawa ve Mukunoki'nin (2021) çalışmasında, COVID-19'un uluslararası ticaret üzerindeki etkilerinin zaman içindeki değişimi, 2019 ve 2020 Ocak-Ağustos ayları arasında 34 ülkenin 173 ülkeye ihracatına ilişkin aylık veriler üzerinden analiz edilmiştir. Çalışmada Covid-19 salgınının hem ihracatçı hem de ithalatçı ülkelerin uluslararası ticareti üzerinde önemli ölçüde olumsuz etkiler doğurduğu sonucuna ulaşılmıştır. Diğer taraftan, özellikle de ithalatçı ülkelerdeki etkilerin, Temmuz 2020'den bu yana önemsiz hale gelme eğiliminde olduğu tespit edilmiştir. Escaith ve Khorana, (2021), Covid-19 pandemisinin İngiliz Uluslar Topluluğu (Commonwealth) ülkeleri arasındaki mal ticareti üzerindeki etkilerini inceledikleri çalışmalarında yaptıkları simülasyon sonuçlarına göre, Commonwealth ticaretinin salgından olumsuz etkileneceğini; gelişmiş Commonwealth ülkelerinin gelişmekte olan ülkelere daha fazla etkiye maruz kalacağını; ticaret üzerindeki olumsuz etkilerin hastalığın süresine ve şiddetine bağlı olacağını öngörmüşlerdir. Zhang et al. (2021) Çin ve ABD'den aylık verileri kullanarak salgının uluslararası ticaret üzerindeki etkisini inceledikleri çalışmalarında, Covid-19 salgını ile ticaret arasında negatif bir ilişki olduğunu; ABD'nin Çin'den daha fazla bu süreçten etkilendiğini tespit etmişlerdir.

Dinç'in (2021) çalışmasında, Türkiye'de salgının etkilerini tespit edebilmek amacıyla 2014-2020 döneminde dış ticaret, reel döviz kuru ve işsizlik arasındaki etkileşimler analiz edilmiş, reel döviz kurundan dış ticaret ve işsizlik değişkenlerine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Perker ve Akgün'ün (2021) Covid-19 sonrası Türkiye'de inovasyon ve ihracat ilişkisini inceledikleri çalışmalarında, inovasyon girdi performansındaki artışa karşın, çıktı performansının yıldan yıla düştüğü; inovasyona ayrılan kaynak ve yatırımlarda artış olmasına rağmen, bu kaynak ve yatırımların yeniliklere dönüştürülmesinde yeterince başarılı olunamadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ateş (2021), 2013-2020 dönemine ait veriler yardımıyla Türkiye'de dış ticaretin küresel salgından etkilenme boyutunu analiz ettiği çalışmasında 2020/2 tarihinde kırılma

olduğunu; salgının Türkiye'nin ihracat ve ithalat eğrilerinin eğimini değiştirdiğini, ancak ihracat ve ithalatın kısa sürede toparlanma eğilimine girdiğini tespit etmiştir. Acar (2021) çalışmasında Covid-19 sürecinde Türkiye'de dış ticaretin düzenlenmesine yönelik alınan tedbirlerin etkilerinin önem düzeylerini tespit etmeyi amaçlamış; dış ticaretle uğraşan firmalar açısından çalışma düzeyine ve gümrük işlemlerine yönelik düzenlemelerin etkili olduğu sonucuna ulaşmıştır. Pandemi sürecinin Türkiye ve Dünya dış ticareti üzerindeki etkilerini incelediği çalışmasında Çütçü (2021), Türkiye'nin dış ticaretinin hem üretim hem de tüketim boyutuyla salgından oldukça fazla etkilendiğini; dış ticaretteki bu etkinin yansımalarının da birçok makroekonomik gösterge üzerinde kendini hissettirdiği değerlendirmesini yapmıştır. Karataş (2021), 2019 yılına ve 2020 yılının ilk üç ayına ait aylık veriler yardımıyla ürün grupları bazında ihracat ve ithalat değerlerini incelemiş; enerji ve demir-çelikte ithalat ve ihracatta eş zamanlı düşüşler; gıda ve eczacılık ürünlerinin ihracatında artış; otomotiv, hazır giyim ve ayakkabı ürünleri ihracatında büyük ölçekli daralma tespit etmiştir.

Tekoğlu (2020), çalışmasında salgının ilk 6 aylık döneminde Türkiye'de dış ticarete kriz yönetimi açısından başarılı sonuçlar alındığı bulgusuna ulaşmıştır. Senir ve Büyükkeklik (2020), Covid-19 salgınıyla tedarik zincirlerinde ve lojistik operasyonlarda ortaya çıkan değişiklikler üzerinden geleceğe ilişkin olası durumları değerlendirmişlerdir. Çalışmanın sonuçlarına göre, salgın sonrasında tedarik zincirleri için yerelleşme, tedarikçilere ve müşterilere kolay erişilebilirlik, esneklik, dinamiklik ve dijitalleşme başlıklarının geliştirilmeye açık alanlar olacağı; lojistik sektöründe ise temassız ulaştırma modelleri; çok konumlu, dinamik, düşük maliyetli depolama yaklaşımları; lojistik hizmetlerde iletişimin geliştirilmesi, talep dalgalanmalarına hızlı uyum sağlayacak kargo hizmetlerinin öne çıkacağı öngörüsü yapılmıştır. Adıgüzel (2020), Covid-19 salgınının Türkiye ekonomisine etkilerini incelediği çalışmasında üretim, istihdam, kişi ve işletme gelirleri, ihracat, cari açık, bütçe açığı ve merkezi yönetim toplam borç yükünün salgının süresine bağlı olarak negatif etkilendiğini ve bir durgunluğa neden olduğu sonucuna ulaşmıştır. Soylu (2020), salgının sektörel güven endeksleri, dış ticaret istatistikleri, işgücü piyasası, sanayi üretim endeksi ve turizm gelirleri üzerindeki etkilerini değerlendirdiği çalışmasında, uygulanan genişletici para ve maliye politikaları çerçevesinde Türkiye ekonomisinin "V" şeklinde bir trende sahip olacağı öngörüsünde bulunmuştur.

3.2. Temel Göstergeler Bazında Pandeminin Türkiye'nin Dış Ticareti Üzerindeki Etkilerinin Değerlendirilmesi

Küresel salgın birçok ekonomik göstergede olduğu gibi, Türkiye'nin dış ticaret verileri üzerinde de bozulmalara yol açmıştır. Neredeyse bütün ülkeler açısından büyümede ve küresel ticaret hacminde daralma beklenen, daha çok dijital ticaretin önem kazandığı bu dönemde dış ticaret dengeleri de bozulmuştur. Bu durum, ihracat ve ithalat dinamiklerini değiştirmiş ve Türkiye de bu durumdan etkilenmiştir (Perker ve Akgün, 2021: 95). Tablo 4'de inceleme dönemine ait Türkiye'nin dış ticaret verileri yer almaktadır.

Tablo 4: Türkiye'nin Dış Ticaret Göstergeleri: 2015-2021

	İhracat	Değişim	İthalat	Değişim	Dış Ticaret Dengesi	Dış Ticaret Hacmi	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı
2015	150.982,114	-9,3	213.619,211	-14,9	-62.637,098	364.601,325	70,7
2016	149.246,999	-1,1	202.189,242	-5,4	-52.942,243	351.436,241	73,8
2017	164.494,619	10,2	238.715,128	18,1	-74.220,509	403.209,747	68,9
2018	177.168,756	7,7	231.152,483	-3,2	-53.983,726	408.321,239	76,6
2019	180.832,722	2,1	210.345,203	-9,0	-29.512,481	391.177,924	86,0
2020	169.637,755	-6,2	219.516,807	4,4	-49.879,052	389.154,562	77,3
2021	225.221,982	32,8	271.423,300	23,6	-46.201,319	496.645,282	83,0

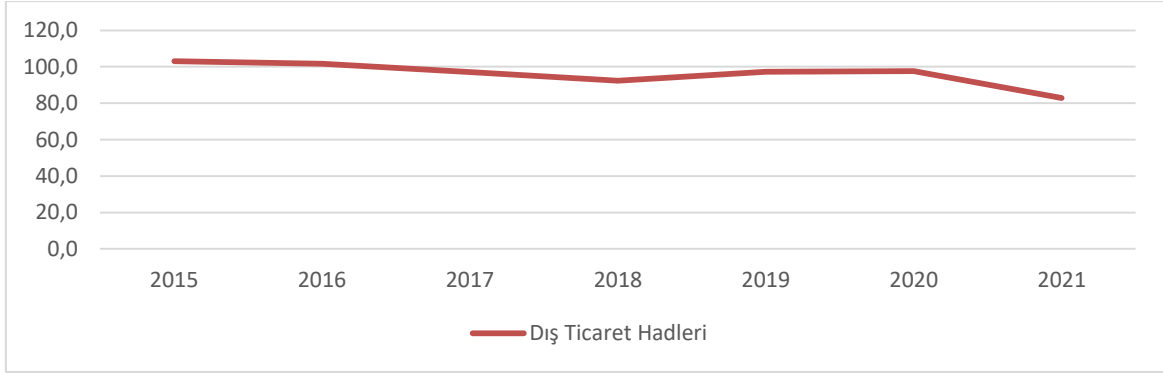
Kaynak: TÜİK, (2022a), İstatistik Veri Portalı, Türkiye İstatistik Kurumu, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1> (06.05.2022)

Ele alınan dönem içerisinde üç yıl hariç (2015, 2016 ve 2020) ihracatta genel olarak bir artış eğilimi söz konusudur. Covid-19 salgınının yol açtığı kısıtlamalardan kaynaklı olarak 2020 yılında bir önceki yıla göre %6.2 düzeyinde ihracatta bir gerileme yaşanmıştır. Salgının etkilerinin azalmaya başladığı 2021 yılında ise ihracatta ilgili dönemin en yüksek artışı ortaya çıkmıştır (%32,8). İthalatta ise 2015 ve 2019 yıllarında şiddetli daralmalar ortaya çıkmış; salgının etkilerinin görüldüğü 2020 yılında azalma eğilimi yerini artışa bırakmış, 2021 yılında ise bu artış %23,6 düzeyine ulaşmıştır. Dönem boyunca dış ticaret dengesi açık vermiş, bu açığın en fazla olduğu yıl 2017 yılı olmuştur. 2019'da dış ticaret açığı dönemin en düşük düzeyine inmiş; salgınla birlikte tekrar artış başgöstermiştir. İhracatın ithalatı karşılama oranı dönem içerisinde ortalama %76,6 düzeyinde gerçekleşmiştir. Sözkonusu oranın en yüksek olduğu yıllar 2019 ve 2021 yıllarıdır (%86 ve %83).

Salgının ilk dalgasında başarılı süreç yönetimi ile öne çıkan Türkiye'de, salgının merkezinin Avrupa'ya kayması sebebiyle ihracatta dönemsel düşüşler gözlenmiştir (TİM, 2021: 25). Bunun sebebi, sözkonusu ülkelerin Türkiye'nin en önemli ihracat pazarları olmasıdır. Türkiye'nin önemli ihracat pazarlarındaki salgın kapsamında uygulanan kısıtlamalar, özellikle sınırlarda yürürlüğe konulan tedbirler ve birçok sektörde üretime ara verilmesi gibi uygulamalar dış ticareti önemli ölçüde sekteye uğratmıştır.

Tablo 4'deki veriler bütün olarak değerlendirildiğinde, salgının başlangıcında dış ticarete ortaya çıkan daralmaların kısa sürede azaldığı; dış ticarete toparlanmanın hızlı bir şekilde gerçekleştiği ve toparlanmanın şimdilik V şeklini aldığı söylenebilir.

Ülkelerin dış ticaret faaliyetleri sonucunda elde ettiği kazanç veya kayıpları daha net bir şekilde gösteren dış ticaret hadlerine bakılması da değerlendirme açısından yararlı olacaktır. İhracat birim değer endeksinin ithalat birim değer endeksine oranı olarak tanımlanan dış ticaret hadlerindeki bir artış dış ticaret dengesi üzerinde olumlu etki oluşturur. Endeks değeri 100'ün üzerinde olursa, dış ticarete konu malların baz yılına göre pahalıya satılıp, ucuza satın alındığı için ihraç eden ülke lehine bir durum söz konusudur (TÜİK, 2022b).

Şekil 1: Dış Ticaret Hadleri (2015=100)

Kaynak: TÜİK, (2022b), Dış Ticaret Endeksleri, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Endeksleri-Mayis-2022-45529> (20.08.2022)

Şekilden de görülebileceği üzere, 2015 yılında bir önceki yıla göre %7 civarında bir artış gösteren dış ticaret hadleri sonraki üç yıl boyunca sürekli azalmıştır. 2019 yılında %5,2'lik bir artış ortaya çıkmış, bir sonraki yıl fazla bir değişiklik oluşmamıştır. Ancak Covid- salgının da etkisiyle dış ticaret hadlerinde 2021 yılında bir önceki yıla göre %15,2'lik bir gerileme söz konusu olmuştur.

3.3.Sektörel Bazda Pandeminin Türkiye'nin Dış Ticareti Üzerindeki Etkilerinin Değerlendirilmesi

Covid-19 salgını birçok ülkede temel dış ticaret göstergelerini olumsuz etkilemiş olmakla birlikte, sektörel bazda etkilenme eşit düzeyde olmamıştır. Birçok sektörde üretim ve dış ticaret hacimleri salgından olumsuz etkilenmiş, ancak bazı sektörlerde bu tür bir etkilenme söz konusu olmamıştır. Salgının en fazla etkilediği alan uluslararası hizmetler sektörüdür. Alt sektörler itibariyle bakıldığında, uluslararası turizm, yolcu ve konteyner taşımacılığının yanı sıra küresel finansal işlemler, bilgi ve iletişim teknolojisi hizmetleri önemli ölçüde daralmıştır (Gruszczynsk, 2020: 338). Ulaştırma, turizm, eğlence, yiyecek-içecek sektörü gibi alanlarda da önemli daralmalar ortaya çıkmıştır. Seyahat kısıtlamaları ve bireysel kaygılar nedeniyle turizm sektörü salgından en fazla etkilenen hizmetler kesimi olmuştur. Diğer taraftan krizin başlangıcında tarım ve sanayi sektöründe de düşüşler yaşanmış, ancak alınan tedbirlerin de etkisiyle bu düşüşler hizmetler sektöründeki kadar şiddetli olmamıştır. Buna mukabil, tıbbi ürünler, temel gıda sektörü, temizlik malzemeleri, e-ticaret, iletişim gibi alanlarda olumlu gelişmeler kaydedilmiştir.

Türkiye'de de, küresel gelişmelere benzer şekilde, sektörel etkilenme düzeylerinde farklılıklar ortaya çıkmıştır. Ateş'e (2021) göre, "salgından imalat sanayi, dış ticaret, hava yolu, lojistik, turizm, mücevherat, konaklama ve eğlence sektörleri olumsuz; e-ticaret, uzaktan eğitim, gıda, medikal ürünler, temizlik malzemeleri, maske yapımı, film ve dizi sağlayan platformlar ve haberleşme sektörleri ise olumlu yönde etkilenmiştir". Karataş (2021) ise dış ticaret özelinde eczacılık ürünleri ve ambalaj malzemeleri talebindeki artışa bağlı olarak bu ürün gruplarında Türkiye'nin ihracatının arttığını, bu ürünlerin üretiminde kullanılan ara girdi ve sermaye mallarına yönelik ithalatın da hızlandığını vurgulamaktadır. Aynı çalışmada otomotiv, tekstil ve hazır giyim gibi Türkiye'nin yüksek ihracat potansiyeli olan ürünlere Avrupa'daki talebin gerilemesi nedeniyle bu ürün gruplarında ihracatın daraldığı ve bu sektörlerde istihdam kaybı yaşandığı ifade edilmektedir. Türkiye İhracatçılar Meclisi'nin (TİM) değerlendirmesine göre ise, "hizmet sektörleri kapsamında,

finans ile bilgi ve iletişim alanlarında pozitif bir ayrışma göze çarpmaktadır. Genel resmin aksine, salgın sürecinden kazançlı çıkan başlıca sektör, sosyal mesafe kısıtlamalarının hüküm sürdüğü bir ortamda önemini hızla artıran telekomünikasyon olmuştur. Ekonomik faaliyetin yoğunlaştığı diğer alanlar ise sağlık hizmetleri ve ilaç sektörü olmuştur” (TİM, 2021: 16). Tablo 5’de ana sektörler itibariyle Türkiye’nin dış ticaretindeki gelişmeler yer almaktadır.

Tablo 5. Temel Sektörler İtibariyle Türkiye’nin Dış Ticaretindeki Gelişmeler (Milyon Dolar)

	Tarım Ormancılık ve Balıkçılık		Madencilik ve Taşocakçılığı		İmalat		Diğer	
	Değer	Pay	Değer	Pay	Değer	Pay	Değer	Pay
2015	6125	4,3	2799	1,9	134390	93,4	525	0,4
2016	5814	4,1	2693	1,9	133854	93,7	446	0,3
2017	5738	3,7	3509	2,2	147138	93,7	608	0,4
2018	6044	3,6	3400	2,0	157806	93,9	774	0,5
2019	5589	3,1	3200	1,8	171219	94,7	825	0,5
2020	5958	3,5	2932	1,7	159796	94,3	796	0,5
2021	5957	3,5	2932	1,7	159953	94,3	796	0,5

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, Çeşitli sayılar

Ele alınan dönemde 2020 yılı hariç olmak üzere imalat sanayi dış ticareti genel olarak artış göstermiş, İmalat sanayinin dış ticaret içerisindeki payı ortalama %94 olarak gerçekleşmiştir. Tarım, orman ve balıkçılık sektöründe dönem içerisinde dalgalı bir seyir hakim olmuş, ancak Covid-19 salgınının sektörün dış ticareti üzerinde azaltıcı etkisi görülmemiştir. Toplam dış ticaret içerisindeki payı düşük olan madencilik ve taş ocakçılığı sektöründe ise salgın düşüş yönünde etki göstermiştir.

Geniş ekonomik gruplar sınıflandırmasına göre dış ticaret rakamlarına bakıldığında, Covid-19 salgınının etkileri daha net bir şekilde görülebilir.

Tablo 6’dan Türkiye’nin ihracatının sırasıyla ara mallar, tüketim malları ve yatırım (sermaye) mallarında; ithalatının ise sırasıyla ham madde, yatırım ve tüketim mallarında yoğun seyrettiği görülmektedir.

Tablo 6. Geniş Ekonomik Gruplar Sınıflandırmasına Göre Türkiye'nin Dış Ticaretindeki Gelişmeler

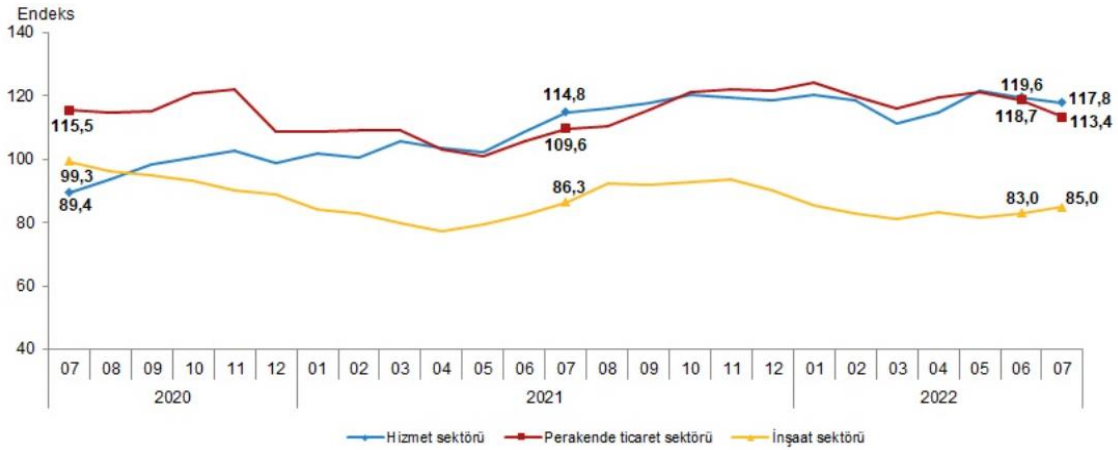
	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
İhracat							
Sermaye Malları	15.392	15.904	18.352	19.846	21.607	19.781	24.848
Ara malları	68.433	66.935	73.063	79.328	85.379	80.275	115.224
Tüketim malları	59.145	58.895	64.878	68.066	72.742	68.210	83.872
<u>Diğer</u>	868	871	699	783	1.103	1.214	1.345
İthalat							
Sermaye malları	34.905	35.917	33.116	29.301	26.068	31.811	35.947
Ara malları	143.317	134.307	171.462	170.044	162.530	162.925	210.148
Tüketim malları	28.587	27.941	28.487	22.876	21.196	24.095	24.941
<u>Diğer</u>	426	437	734	817	551	567	388

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, Çeşitli sayılar

Sermaye malları ihracatında 2019 yılına kadar olan artış eğilimi salgının etkisiyle 2020'de düşüşe geçmiş ancak bir sonraki yıl toparlanma gelmiştir. İhracat içerisinde en önemli yeri tutan ara malları ihracatında da benzer bir durum görülmektedir. Benzer bir durum tüketim malları ihracatı için de geçerlidir. İthalat kalemlerine bakıldığında ara mallarının toplam içerisinde çok büyük bir yer tuttuğu; 2017'den sonra bu kalemden ortaya çıkan düşüşün 2021'de yerini büyük bir artışa bıraktığı görülmektedir. Sermaye malları ve tüketim malları ithalatında da benzer bir eğilim ortaya çıkmış; tüketim malları ithalatındaki artış eğilimi 2020'de başlamıştır.

Türkiye'nin dış ticaret ortaklarına bakılacak olursa en büyük ihracat pazarı olarak Avrupa Birliği Ülkeleri karşımıza çıkmaktadır. En büyük ihracat ürünü ise otomotivdir. Otomotivde Avrupa'nın hızlı bir daralma yaşamaması nedeniyle ihracat en çok bu ürün grubunda daralmıştır. Buna benzer şekilde hazır giyim ve ayakkabı ürünleri ile ara girdileri de aynı seyri göstermektedir (Karataş, 2021: 2130).

Sektörel değerlendirmelerin daha sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için sektörel güven endekslerinin incelenmesinde yarar bulunmaktadır. Bu çerçevede değerlendirme yapmak üzere Şekil 2'de TÜİK tarafından hazırlanan Temmuz 2022 tarihli endekse yer verilmiştir.

Şekil 2. Mevsim Etkilerinden Arındırılmış Sektörel Güven Endeksleri, Temmuz 2022

Kaynak: TÜİK, (2022c), Hizmet, Perakende Ticaret ve İnşaat Güven Endeksleri, Temmuz,

<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hizmet,-Perakende-Ticaret-ve-Insaat-Guven-Endeksleri-Temmuz-2022-45613>, (15.09.2022)

Salgınla birlikte ortaya çıkan düşüş 2021 yılının Nisan/Mayıs aylarında dip noktasına ulaşmış, daha sonra artmaya başlamıştır. 2021 sonu itibariyle sırasıyla 121,5 ve 118,8 olmuştur. Mevsim etkilerinden arındırılmış güven endeksi son veriler itibariyle incelenecek olursa: 2022 Temmuz ayında bir önceki aya göre değişimleri sırasıyla; hizmet sektörü için %1,5 ve perakende ticaret sektörü için %4,5 azalış, inşaat sektöründe ise %2,4 artış şeklinde olmuştur. 2021 yılında yakalanan son iki çeyrek dönemdeki yükselişin 2022 yılında özellikle inşaat sektöründe yüksek oranda düştüğü (%85) görülmektedir. Hizmet ve perakende sektöründe de düşüş eğilimi izlense de (sırasıyla 117.8 ve 113.4) bu düşüşün sınırlı olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Krizler bir taraftan ciddi düzeyde sosyal, siyasal ve ekonomik maliyetlere neden olurken, diğer taraftan da sistemin aksayan yönlerinin açığa çıkmasına yol açarak önemli fırsatları da beraberinde getirmektedirler. Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkan iki büyük kriz bu anlamda ele alındığında, her ikisinin de ulusal, bölgesel ve küresel anlamda önemli tahribatlara yol açtıkları; aynı zamanda yeni eğilimleri, yeni işbirliklerini ve yeni oluşumları da tetikledikleri görülmektedir.

Covid-19 salgınının yol açtığı küresel ekonomik kriz ekonomik büyüme ve kalkınmanın sürdürülebilirliği, dış ticaret akımlarının hacmi, yönü ve bileşimi, ulusal ve uluslararası kurumların güvenilirliği ve istikrarı, hükümetlerin ekonomik hayattaki rolü gibi konuların yeniden tartışılmasına zemin oluşturmuştur. Bu zemin üzerinde sağlıklı bir şekilde değerlendirmeler yapılabilmesi için öncelikle krizin farklı alanlar üzerindeki etkilerine yönelik sağlıklı analizler yapılması gerekmektedir.

Covid-19 salgınının etkilediği en önemli alanlardan birisi küresel ticaret akımlarıdır. Salgının başlangıcında dış ticaret akımlarında ciddi daralmalar ortaya çıkmış, ancak bu eğilim çok uzun soluklu olmamıştır. Genel olarak bir değerlendirme yapılacak olursa salgının başlangıcında dış ticarete ortaya çıkan daralmaların kısa sürede azaldığı; dış ticarete toparlanmanın hızlı bir şekilde gerçekleştiği ve toparlanmanın şimdilik V şeklini aldığı söylenebilir. Salgın küresel ticaret hacmi

açısından kısa vadeli olumsuz sonuçlar doğurmakla birlikte, bu sonuçların büyük ölçüde yönetilebilir bir nitelik arz ettiği düşünülmektedir. Bu bağlamda, uluslararası ticaretin salgın öncesi dönem değerlerine ulaşmasının fazla zaman almayacağı öngörülmektedir.

Yeni dönemde ülkelerin daha korumacı politikalar yürütmeleri olası gözükmemektedir. Özellikle gıda ve enerji gibi hassas sektörlerde dışa bağımlılığın azaltılması konusunun birçok ülkede öncelikli politika tercihleri arasında yer alacağına kuşku yok. Bu durumun doğal bir sonucu olarak bu alanlarda dış ticaret hacminde bir daralma söz konusu olabilecektir. Daha zayıf olan bir diğer olasılık ise salgından sonra uluslararası dayanışmanın artması ile birlikte dış ticaret akımlarının daha serbest bir ortamda yapılabilir hale gelmesidir. Küresel ticaret üzerindeki olumsuz şoklara karşı koyabilmek ve küresel tedarik zincirinin devamlılığını sağlayabilmek için tarife ve tarife dışı engellerin kaldırılması önem arz etmektedir.

Salgının yeniden gündeme getirdiği konulardan biri de dış ticarete pazar çeşitliliğinin sağlanmasıdır. Türkiye'nin de bu anlamda daha ileri adımlar atması, bir taraftan dış ticaretimizin yaklaşık yarısını oluşturan AB pazarındaki payını artırırken, diğer taraftan alternatif pazarlar konusundaki çalışmaların yoğunlaştırılması gerekmektedir. Yine küresel tedarik zincirlerindeki değişiklikleri fırsata dönüştürecek adımlar atılması da gerek yurtiçi yatırım ve üretim süreçleri, gerekse dış ticaret için çok önemli sonuçlar ortaya çıkaracaktır. Önemli bir nokta olarak ara mallarındaki ithalata bağlı görünümün yapısal bir dönüşüm programı ile azaltılması gerekliliği bu salgınla beraber ön plana çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Acar, G., (2021). Covid-19 Önlemlerinin Dış Ticaret İşlemlerine Etkisinin Değerlendirilmesi, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 17(2): 506-539.
- Adıgüzel, M. (2020). COVID-19 Pandemisinin Türkiye Ekonomisine Etkilerinin Makroekonomik Analizi, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Covid-19 Sosyal Bilimler Özel Sayısı*, 19(37), 191-221.
- Aiyar, S. Malacrino, D., Mohommad, A. & Presbitero, A. (2022). International Trade Spillovers from Domestic COVID-19 Lockdowns, *IMF Working Paper*, WP/22/120.
- Aran, B. (2020). COVID-19 Salgını ve Küresel Ticaret Düzenine Olası Etkileri, Değerlendirme Notu, *Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı*, Ankara
- Ateş, E. (2021). Covid-19 Salgınının Türkiye'nin Dış Ticaretine Etkisi: Bir Yapısal Kırılma Analizi, *İzmir İktisat Dergisi*, 36(3): 617-627.
- Carlos, M., Karatzas, A. & Hansen, C. (2022). International Trade Resilience and The Covid-19 Pandemic, *Journal of Business Research*, 138: 77-91.
- Çütçü, İ. (2021). Pandemi Sonrası Dünya ve Türkiye'de Dış Ticaret, *Bankacılık ve Sermaye Piyasası Araştırmaları Dergisi*, 5(12): 1-21.
- Dinç, Ö. G. (2021). COVID-19'un Dış Ticaret, Reel Doviz Kuru ve İşsizlik Arasındaki İlişki Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği, *I. Uluslararası Gümrük ve Ticaret Kongresi*, 20-22 Mayıs.
- Escaith, H. & Khorana, S. (2021). The Impact of the COVID-19 Pandemic on Merchandise Trade in Commonwealth Countries, *Commonwealth Secretariat, International Trade Working Paper 2021/02*.
- Gruszczynsk, L. (2020). The COVID-19 Pandemic and International Trade: Temporary Turbulence or Paradigm Shift?, *European Journal of Risk Regulation*, 11(2): 337-342.

- Hayakawa, K. & Mukunoki, H. (2021). The Impact of COVID-19 on International Trade: Evidence from the First Shock, *Journal of The Japanese and International Economies*, 60, 1-12.
- IMF, (2022). *World Economic Outlook: War Sets Back the Global Recovery*, International Monetary Fund, Washington, DC, April.
- Karataş, A. (2021). COVID 19'un Türkiye Dış Ticaretine Kısa Dönem Etkilerinin Ürün Grubu Bazında İncelenmesi, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10 (3): 2129-2152.
- Perker, B. C. & Akgün, A. K. (2021). Covid-19'un İnovasyon ve İhracat Üzerine Etkisi, *Aksaray Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(4): 83-96.
- Recepoğlu, M. (2021). "Covid-19 Pandemisinin Dış Ticaret Üzerindeki Etkileri: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme", İçinde, Yoruldu, Mutlu ve Arslan, Ahmet, (Eds): *Pandeminin Mali Analizi*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Senir, G. & Büyükkeklik, A. (2020). COVID-19 Salgınının Tedarik Zincirlerine ve Lojistik Faaliyetlere Etkileri, içinde, Şeker, Muzaffer, Özer, Ali & Korkut, Cem, (Eds): *Küresel Salgının Anatomisi İnsan ve Toplumun Geleceği*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, ss. 627-644.
- Soylu, Ö. B. (2020). Türkiye Ekonomisinde COVID-19'un Sektörel Etkileri, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(5): 169-185.
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, (2022). *Ekonomik Göstergeler*, Ankara.
- Taşkın, E. & Akıncı, Ö. S. (2021). COVID-19 Sonrasındaki Yeni Dünya Regülasyonunda Türkiye'nin Konumu, *I. Uluslararası Gümrük ve Ticaret Kongresi*, 20-22 Mayıs.
- Tekoğlu, A. S. (2020). Covid-19 Salgını ve Dış Ticarete Kriz Yönetimi: Türkiye Örneği, *Gümrük Ticaret Dergisi*, 7(22): 32-53.
- TİM, (2021). *İhracat 2021 Raporu: Yeni Vizyon Yeni Yol Haritası*, Türkiye İhracatçılar Meclisi, İstanbul.
- Topçu, Y. E. (2021). COVID-19 Salgınının Uluslararası Ticarete Etkisi, *I. Uluslararası Gümrük ve Ticaret Kongresi*, 20-22 Mayıs.
- TÜİK, (2022a). *İstatistik Veri Portalı*, Türkiye İstatistik Kurumu, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1> (22.08.2022).
- TÜİK, (2022b). *Dış Ticaret Endeksleri*, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Endeksleri-Mayis-2022-45529>. (20.08.2022)
- TÜİK, (2022c). *Hizmet, Perakende Ticaret ve İnşaat Güven Endeksleri*, Temmuz, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hizmet,-Perakende-Ticaret-ve-Insaat-Guven-Endeksleri-Temmuz-2022-45613>, (15.09.2022)
- TÜİK, *Dış Ticaret İstatistikleri*, Çeşitli sayılar
- UNCTAD, (2022a). *The Impact of the COVID-19 Pandemic on Trade and Development: Lessons Learned*, United Nations Conference on Trade and Development.
- UNCTAD, (2022b). *E-Commerce and the Digital Economy in LDCs: At Breaking Point in COVID-19 Times*, United Nations Conference on Trade and Development.
- UNCTADSTAT, (2022). *Balance of Payments*, <https://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx>, (15.09.2022)
- Zhang, W-W., Dawei, W., Majeed, M. T. & Sohail, S. (2021). COVID-19 and International Trade: Insights and Policy Challenges in China and USA, *Economic Research-Ekonomika Istraživanja*.

Uluslararası Bakış İle Yükseköğretimde Kalite Güvencesinin Gelişimi¹

The Development of Quality Assurance in Higher Education from the International Viewpoint

Erdem YÖNTEM * İbrahim MAZMAN **

Makale Geliş Tarihi / Received :28.02.2023
Makale Kabul Tarihi / Accepted :21.06.2023

ÖZET

Yükseköğretim kurumları, sosyo-politik dönüşümler, küreselleşme, bilim dünyasındaki gelişmeler, yaşam boyu öğrenme ve bilgiye dayalı toplumların ihtiyaçlarındaki değişiklikler gibi sebeplerle birçok alanda yenilikçi uygulamalar ile karşılaşmaktadır. Bilgi, tarihsel süreçte her zamankinden daha değerli hale gelmiştir. Sanayileşmiş toplumların ihtiyaçlarının karşılanmasında bilgi temelli yaklaşımlar yer almaktadır. Yükseköğretim kurumları toplumun ve iş dünyasının ihtiyaç duyduğu beceri ve yeterliliklere sahip çok sayıda mezun vererek ülke ekonomisine katkıda bulunmaktadır. Bu kapsamda modern toplumların karşılaştığı toplumsal, sosyokültürel ve ekonomik olgular kapsamında yükseköğretimde kalite süreçleri gündeme gelmiştir. Bu çalışmada, yükseköğretim kurumlarının kalite güvencesi ve akreditasyon çalışmaları kapsamında ulusal ve uluslararası alanda gerçekleştirilen çalışmalar ve resmi kurumlara ait raporlar incelenmiş ve analiz edilmiştir. Böylelikle çalışmada elde edilen bilgilerin yükseköğretimde kalite güvencesi çalışmalarına ait yasalar, yönetmelikler ve tarihsel süreçler çerçevesinde doğrulanabilir olması sağlanmıştır. Çalışmada yükseköğretimde kalite güvencesinin neden gerekli olduğu ele alınmış ve yükseköğretimde kalite çalışmalarının uluslararası perspektifteki yansımaları incelenmiştir.

Anahtar Kavramlar: *Yükseköğretim, Kalite Güvencesi, Akreditasyon*

ABSTRACT

Higher education institutions face innovative practices in many areas due to socio-political transformations, globalization, developments in science, lifelong learning, and changes in the needs of knowledge-based societies. Knowledge has become more valuable than ever in the historical process. Knowledge-based approaches play a role in meeting the needs of industrialized societies. Higher education institutions contribute to the economy with graduates who have the skills and competencies needed by society and the business world. In this context, quality assurance in higher education has come to the agenda within the scope of social, socio-cultural, and economic phenomena faced by modern societies. National and international studies and reports of official institutions are examined and analyzed within the scope of quality assurance and accreditation activities of higher education institutions. Thus, it has been ensured that the information obtained in the research is verified within the framework of laws, regulations and historical processes related to quality assurance processes on higher education. In this research, it is also examined why quality assurance in higher education is necessary and the reflections of quality studies in higher education from an international viewpoint.

Keywords: *Higher Education, Quality Assurance, Accreditation*

¹ Bu makale Erdem Yöntem'in doktora tezinden üretilmiştir.

* Öğr. Gör. Kırıkkale Üniversitesi, erdemyontem@gmail.com, ORCID No: 0000-0002-0407-8257

** Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ibrahimmazman5@yahoo.com ORCID No: 0000-0003-0564-502X

GİRİŞ

Tarihsel süreçte bilgi diğer dönemlere kıyasla daha değerli hale gelmiştir. Ginkel (2003: 83) bilgi toplumlarında ekonomik boyutun çeşitlenmesi ve bilgi teknolojilerinin yaygınlaşmasını yükseköğretim kurumlarındaki dönüşümün sebepleri arasında bulunmaktadır. Küreselleşme süreci ile birlikte yükseköğretimdeki değişimin hızlandığı ve sürekli hale geldiği görülmektedir. Yükseköğretim kurumlarının tarihi incelendiğinde, yükseköğretimin kurumsal yapılanmasının oldukça eski dönemlere ait olduğu görülmektedir. Yükseköğretim kurumlarının kökeni olarak milattan önce 4. yüzyılda Platon'un Academia kurumu ifade edilmektedir. Ancak batıda bugünkü anlamda ilk yükseköğretim kurumlarının İtalya'da, Fransa'da ve İngiltere'de kurulduğu görülmektedir (Gül ve Gül, 2014: 52). Bu kapsamda, modern yükseköğretim kurumlarının ilk örneği olarak 11. yüzyılda kurulan Bologna Üniversitesi kabul edilmektedir. Bologna Üniversitesi kökeni ve kuruluş yapısı itibariyle eleştirel düşüncenin yer aldığı, sistematik ve dönemine göre yenilikçi bir kurum olarak değerlendirilmektedir (Teichler, 2007: 11). Tarihsel süreçte, yükseköğretimdeki eğitim-öğretim sadece seçkinlerin erişebileceği bir alan olan değerlendirilmektedir ancak bu durum yükseköğretimin küreselleşmesi, yükseköğrenim sisteminin finansmanındaki yeni yaklaşımlar, yükseköğretimin yapısal şeklindeki güncellemeler ve kalite süreçlerindeki uygulamalar sebebiyle önemli düzeyde değişikliğe uğramıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yükseköğretim kurumlarının sayılarındaki artış ile yükseköğretimin çeşitlenmesini sağlamıştır. Diğer bir ifade ile yükseköğretim kurumlarında 20. yüzyıla kadar seçkinlerin eğitim-öğretim faaliyetlerinden yararlanması söz konusu iken 21. yüzyıldan itibaren evrensel yükseköğretim boyutu önem kazanmıştır (Trow, 1974: 55). Yükseköğretimde küreselleşme ve uluslararasılaşma faaliyetlerinin ilk örnekleri 1930'lı yıllarda ABD'de görünürken benzer çalışmalar Avrupa'da 1980'lerde gündeme gelmiştir. Gelişmekte olan devletler için küreselleşme ve uluslararasılaşma kavramlarının görece daha yeni olduğu söylenebilir. Ayrıca, Asya'daki gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler yükseköğretimin değişen yapısını yakından takip etmektedir.

Teichler (1990: 115), 1990'lardan itibaren yükseköğretim kurumlarının yapısal olarak değişmeye başladığını belirtmektedir. Bu kapsamda, yükseköğretimdeki değişimi anlamak için bireysel faktörlere, toplumsal ihtiyaç ve beklentilerine odaklanmanın önemini vurgulamaktadır. Yükseköğretim kurumlarını sadece didaktik öğretim süreçleri ve araştırma faaliyetleri ile değerlendirmenin ötesinde, yükseköğretimin sorumluluğunun ve toplumsal beklentinin görünenden daha fazla olduğunu ifade etmektedir. Colding ve Meek (2006: 32) toplumun ve iş dünyasının yükseköğretimden beklentileri için bilgi ekonomisine dayalı bir yönelimin olduğunu vurgulamıştır. Bu kapsamda yükseköğretim kurumlarında bilimsel araştırma, küreselleşme ve uluslararasılaşma süreçlerinin önemi belirtmiş ve yükseköğretimdeki kamu harcamalarının azaltılmasına yönelik taleplerin gündeme geldiğini ifade etmiştir.

Modern yükseköğretimin son yıllarda hızla büyümesiyle denetim faaliyetleri, kurum ve eğitim-öğretim programlarının incelemeleri gündeme gelmiştir. Bu kapsamda, yükseköğretimin geniş bir coğrafyada faaliyet göstermesi ve her kurumun kendi içindeki değişken bağlamından dolayı yükseköğretim kurumlarında standartların oluşturulup kalite güvencesi çalışmalarlarıyla değerlendirilmesine başlanmıştır (Brennan, 2004: 22). Kalite güvencesi ve akreditasyon çalışmalarının öncelikle ABD'de, Bologna sürecinin başlaması ile Avrupa ülkelerinde ve İngiltere'de daha sonra Asya-Pasifik ülkelerinde gündeme geldiği görülmektedir (Bernard, 2012:

52). Ancak, kurumsal kapasite ve özerklik farklılıklarının ön planda olduğu yükseköğretim kurumlarında standartlaşmaya gitmenin diğer kurum ve kuruluşlardan daha zor olabileceği düşünülmektedir.

Kalite kavramı, bir ürünün veya olgunun önceden belirlenen ölçütler çerçevesinde ele alınması ve belirli standartlara göre yapılan değerlendirilme işlemlerinin bütünü olarak ifade edilmektedir. Yükseköğretimde kalite süreçlerinin uygulanması eğitim-öğretim programlarının şeffaflığını, kontrol mekanizmalarını, öğrencilerin diploma ve derecelerinin kabul edildiğinin garanti edilebilmesi için önemlidir. Bu çerçevede ulusal ve uluslararası düzeyde faaliyet gösteren kalite güvence ajansları kurulmuştur ve kalite güvencesi çalışmaları için yaklaşımlar benimsenmiştir. Bu yaklaşımlar; iç ve dış denetimler, değerlendirme süreçleri, standardizasyon ve akreditasyon çalışmaları olarak sıralanabilir. Ayrıca, ekonomik kaynakların sınırlı olması, bilginin ticarileşmesi, toplum ve iş dünyasının yükseköğretimden beklentilerinin artması gibi sebeplerden dolayı yükseköğretimde kalite güvencesi çalışmalarının son yıllarda hızlandığı görülmektedir.

1. YÜKSEKÖĞRETİM VE KÜRESELLEŞME

Yükseköğretimin değişen paradigması çerçevesinde uluslararasılaşma ve küreselleşme kavramları gündeme gelmektedir. Uluslararasılaşma kavramında uluslararası işbirliği ve hareketlilik faaliyetlerini ifade etmektedir. Küreselleşme kavramı ile kurumlararası rekabete vurgu yapılmaktadır. Küreselleşme ve uluslararasılaşma kavramlarının sıklıkla birbiri yerine kullanıldığı görülmektedir. Knight (2007: 7) yükseköğretimde küreselleşme ve uluslararasılaşma süreçlerini eğitim-öğretim kültürü, araştırma süreçleri, bilgi üretim ve arge çalışmaları, toplumun beklentilerinin karşılanması, ulusal ve uluslararası sosyo-kültürel faaliyetlerin gerçekleştirilebilmesi için önemli bir kavram olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca, yükseköğretimde küreselleşme ve uluslararasılaşma faaliyetlerinin kalite güvencesi süreçlerine olumlu etkilerinin olduğunu ifade etmiştir. Bu kapsamda, küreselleşme yükseköğretim kurumlarının önemli gündemlerinden birisidir ve kalite güvencesi çalışmalarında küreselleşme sürecinin getirdiği yansımalar bulunmaktadır.

Yükseköğretim kurumları bilgi çağının gerekliliklerini karşılamayı hedeflerken küreselleşme ve uluslararasılaşma sürecinin getirdiği politika farklılaşmalarına uygun olarak faaliyet göstermektedir. Santos (2002) bu durumu karmaşık ilişkiler ağı olarak tanımlamaktadır. Yükseköğretim kurumlarının amaçları ve hedefleri kapsamında birçok farklı tema üzerinde durulması sebebiyle bilgi toplumunun beklentilerini ve taleplerini karşılamanın zor olabileceği ifade edilmekle birlikte birçok ülkedeki yükseköğretim kamusal bir alan ve devlet kontrolündeki bir kurum olarak ele alınmaktadır. Ancak, yükseköğretime olan talebin artması sebebi ile yükseköğretimin finansmanında bazı sorunlar görülmektedir ve kamu kaynaklarının haricinde dış paydaşlardan daha fazla finansal katkı bulmaya yönelik yeni yaklaşımlar bulunmaktadır (Trow, 2000: 1). Bu çerçevede, yükseköğretim kurumlarının ekonomik süreçlerden doğrudan etkilendiği söylenebilir.

Ekonomik süreçler devletleri ve yükseköğretim kurumlarını yakından ilgilendirmektedir. Bu sebeple, yükseköğretim kurumlarını yönlendiren mekanizmalarının ihtiyacı gerekli olmuştur. Yükseköğretimden sorumlu olan ve bakanlık düzeyinde bürokratik uygulamalar yerine daha ekonomik ve sürdürülebilir denetim faaliyetleri gündeme gelmiştir (Westerheijden vd., 2006: 2). Farklı paydaşların yükseköğretim kurumları üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır.

Yükseköğretim kurumları hızlı toplumsal değişimler, bilgi odaklı ekonomiler ve artan küresel entegrasyon döneminde, ulusal ve uluslararası üretkenliği artırmanın ve ekonomik büyümeye katkıda bulunmanın en önemli yollarından birisi olarak değerlendirilmektedir. Bu kapsamda küresel işgücü piyasalarının talebi doğrultusunda yükseköğretimin şekillenmesi hız kazanmıştır. Devletler, ulusal ve uluslararası ihtiyaçlar çerçevesinde yükseköğretim kurumlarına yapısal olarak yön verebilmektedir (Salmi, 2003: 65). Bu kapsamda, kalite güvencesi çalışmaları kurumsal, programsal, toplumsal ve sektör-piyasa düzeyinde etkilenmektedir.

Yükseköğretimde eğitim-öğretim süreçlerindeki kalite çalışmaları, toplumların güncel ve gelecekteki hedef ve beklentilerini karşılamak amacıyla, tüm paydaşların katılımı ile eğitim-öğretim faaliyetlerinin sürekli geliştirilmesi ve iyileştirilmesini amaçlayan bütüncül bir yönetim süreci olarak ele alınmaktadır. Yükseköğretim kurumları arasında rekabetinin büyümesi ve çeşitlenmesi, eğitim-öğretim alanında rutin olarak gerçekleştirilen faaliyetleri daha profesyonel şekilde yapılmasını gerekli kılmıştır. Bu sebeple, kalite güvencesi uygulamaları, yükseköğretim kurumlarının önemli gündemlerinden birisi olmuştur (Zakota vd., 2017: 216-220). Ayrıca, yükseköğretimin hızlı şekilde büyümesi ile birlikte ülkelerin bilgi-teknoloji tabanlı ekonomilere doğru bir geçiş süreci hızlanmıştır. Yükseköğretimde sınırların kalkması ve insan kaynaklarının etkili kullanılması için hem ulusal hem de uluslararası düzeyde verimlilik arayışlarının önemli olduğunu vurgulanmaktadır. Yükseköğretim kurumlarında verimlilik arayışlarının odak noktasında kalite temelli çalışmalar bulunmaktadır.

2. YÜKSEKÖĞRETİMDE DÖNÜŞÜM

Yükseköğretim kurumları 1960'lı yıllara kadar lise sonrası devam edilen bir eğitim-öğretim kademesi olarak ele alınmaktadır ve yükseköğretim kurumlarında öğretici merkezli yaklaşım bulunmaktadır. Yükseköğretimdeki didaktik eğitim-öğretim faaliyetlerinin Orta Çağ'a kadar dayanmaktadır (Scott, 2007: 13). Ancak, yükseköğretim kurumları tarihsel süreçte kendisini güncellemiştir. Yükseköğretimin 1970'li yıllardan sonra popüler hale gelmesi ve geniş alanlara yayılması ile birlikte içeriğinin de zamanla değiştiği görülmektedir.

Tarihsel süreç incelendiğinde farklı yükseköğretim modelleri bulunmaktadır. Bunlar; İngiltere modeli, Almanya modeli ve ABD modeli şeklinde ifade edilebilir. İngiltere modeli, 19. yüzyılda Oxford ve Cambridge Üniversiteleri'ndeki uygulamalar ile gündeme gelmiştir. Bu modelde eğitim-öğretim yoluyla bireyin kişilik gelişimine vurgu yapılmaktadır. Almanya modeli, 19. yüzyılın sonunda Alman yükseköğretim kurumlarındaki uygulamaları ifade etmektedir. Akademik özgürlük, öğretim ve araştırma birliği, öğrenme özgürlüğü ilkelerine sahip Wilhelm von Humboldt'un düşünceleri temel alınmıştır. ABD modelinde ise Avrupa modellerinin dünyaya yayılmasının bir sonucu olarak 20. yüzyılın başlarında gündeme gelmiştir (Gellert, 1993: 237). Bu model, İngiltere yükseköğretim yaklaşımı, liberal ve multidisipliner eğitim anlayışı ile Almanya yükseköğretimindeki akademik özgürlük ve kürsü yaklaşımının birleşimi olarak yorumlanmaktadır ve genel olarak 21. yüzyılda modern yükseköğretim kurumlarından beklenen eğitim-öğretim; araştırma faaliyetleri, topluma katkı ve piyasa-ekonomi işbirliğinin vurgulanması şeklinde ifade edilmektedir.

Yükseköğretim kurumlarının yapısı Avrupa modellerinden önemli bir düzeyde etkilenmiştir (Altbach, 1991: 294). Tarihsel süreçte, Anglo-Amerikan yükseköğretiminin İngilizce'nin

uluslararası iletişim dili olarak kabul edilmesi sebebi ile yaygınlaştığını söylemek mümkündür. Ayrıca, Almanya’da Humboldt modeli yükseköğretim kurumlarında halen etkinliğini korumaktadır. Humboldt modeline göre, yükseköğretim bir devlet kurumu olarak görev yapmaktadır. Bununla birlikte, yükseköğretim kurumlarına akademik özgürlük için bazı özerklikler tanınmıştır. Almanya’daki yükseköğretim kurumlarında öğretim ve araştırmanın bütünlüğü ve bilginin birliği, özerklik ve elitist bir akademik yaşam gibi konuları içermektedir (Rau, 1993: 37).

Yükseköğretim kurumları yerel, ulusal ve uluslararası öncelikleri olan bir kurum olarak ele alınmaktadır. Bu kapsamda, yükseköğretim kurumundaki tüm faaliyetlerin eğitim-öğretim, toplum ve endüstri olarak üç temel başlıkta ele alınması mümkündür. Clark’ın (1983: 143) yükseköğretim modellemesine göre, yükseköğretimin üç önemli aktörünü devlet otoritesi, toplum-piyasa ve akademik çevre olarak ifade etmiştir ve toplumun gelişmiş insan gücü, küresel işgücü piyasalarının talebi doğrultusunda yükseköğretimde değişikliği gündeme getirmiştir (Salmi, 2003: 65). Modern dünyada başarının elde edilmesi için yükseköğretim kurumlarının, iş dünyasının, diğer paydaşların ve devletlerin işbirliği içinde çalışması zorunlu bir alan olarak görülmektedir (Reinhartsen, 2003: 71). Houston (2008: 62) ise yükseköğretim kurumlarını toplum ve iş dünyası arasında köprü görevi gören yapılar olarak faaliyetlerini yürüttüğünü ifade etmektedir.

Yükseköğretimdeki dönüşüm süreçleri ve uygulamaları daha iyi anlamak için; yükseköğretimin yaygınlaşması, küreselleşme ve uluslararasılaşma faaliyetleri ve yükseköğretimde girişimcilik konularına vurgu yapılmaktadır. Geleneksel yükseköğretim kurumlarındaki yaklaşımlardan farklı olarak modern yükseköğretim kurumları; çeşitli uluslararası kuruluşlar, medya ve bilişim şirketleri, özel ve kamu kurumları ile işbirliği içinde olması vurgulanmıştır. Özellikle küreselleşme ve uluslararasılaşma kavramları ile birlikte yükseköğretimin sınır ötesi paydaşlarının sayısı ve etkililiğinin arttığı ifade edilmektedir (Knight, 2005: 2). Bu çerçevede, yükseköğretim kurumları hızlı toplumsal değişimler, bilgi odaklı ekonomiler ve artan küresel uyum döneminde, ulusal ve uluslararası üretkenliği artırmanın ve ekonomik büyümeye katkıda bulunmanın en önemli yapılarından birisi olarak değerlendirilmektedir. Yükseköğretimde gelişen şartlara karşı yeni düzenlemeler, ekonomik kaynakların etkin kullanılması ve toplumun beklentilerinin ne düzeyde karşılandığının belirlenmesi amacı kalite güvencesi kavramı gündeme gelmiştir.

3. YÜKSEKÖĞRETİMDE KALİTE GÜVENCESİ

Yükseköğretim kurumlarında gerçekleştirilen eğitim-öğretim faaliyetleri, bireyin kendini tanımasını sağlayan, gelecekteki hayatını şekillendiren ve toplumla uyum içerisinde yaşamasını amaçlayan bir planlama süreci olarak ifade edilmektedir. Bakioğlu ve Baltacı, yükseköğretimde kalite güvencesi planlaması ile birlikte yükseköğretim kurumlarında eğitim-öğretim standartlarının belirlenmesi ile bilimsel araştırmanın sistematik düzen içerisinde ve nitelikli olarak yapılmasının mümkün olabileceğini vurgulamaktadır (Bakioğlu ve Baltacı, 2010: 3). Neoliberalizm döneminde kamu sektörü, iş dünyasının ve ekonomik çevrelerin çeşitli yaklaşımları benimsemiştir. Örneğin, tarihsel süreçte öncelikle Japon şirketlerinde bulunan kalite olgusu ve getirdiği yenilikler bir politika aracı olarak çeşitli kamusal süreçlerde ve yükseköğretim kurumlarında uygulanmaktadır (Westerheijden vd., 2006: 2).

Kalite güvencesi kavramı son yıllarda yükseköğretim kurumlarında önemli bir yaklaşım olarak ele alınmaktadır. Kalite olgusu bir kurum veya programa ait daha önceden belirlenen standartların karşılanıp karşılanmadığını tespit etmek amacıyla gerçekleştirilen çalışmalar bütünüdür. Kalite güvencesi çalışmalarının gerçekleştirilmesi için düzenli ve programlı değerlendirme ve izleme çalışmalarının yapılması gereklidir (Özer vd., 2010: 33). Kalite güvencesi bir olgunun bazı standart kriterler çerçevesinde sistematik olarak değerlendirilmesi ve kayıt altına alınması süreci olarak ifade edilmekte (Pond, 2002: 2) ve kalite güvencesi, resmi kurallar ve düzenlemelere dayanan ortak bir perspektif çerçevesinde belirli standartlara göre yapılan denetimler ve değerlendirmeler bütünü olarak yorumlanmaktadır (Luijten-Lub, 2007: 61). Bu tanımlamalar çerçevesinde kalite güvencesi çalışmalarının hem süreç hem de sonuç odaklı bir yaklaşım olduğunu söylenebilir.

Bakioğlu ve Baltacı'ya göre, yükseköğretimde kalite güvencesinin sağlanabilmesi için iki farklı yöntem bulunmaktadır. Bunlardan birisi akreditasyon, diğeri ise çıktıların (mezunların) değerlendirilmesi olarak ifade edilmektedir (Bakioğlu ve Baltacı, 2010: 3). Akredite kelimesi, Fransızca “*accrédite*” kelimesinin Türkçe karşılığı olarak “yetki vermek, güvence altına almak, kabul edilmek” anlamına gelmektedir. Akreditasyon ise “değerlendirme kuruluşlarınca gerçekleştirilen çalışmaların ve bu çalışmalar sonucunda düzenlenen uygunluk teyit belgelerinin güvenilirliğini ve geçerliliğini desteklemek amacıyla oluşturulmuş bir kalite altyapısı” olarak tanımlanmaktadır (TÜRKAK, 2023). Ayrıca, akreditasyon kelimesi standart kavramı ile ilişkilidir (Longman, 2023). Standart; bir otorite, gelenek veya ortak anlayış tarafından belirlenmiş ve takip edilmesi gereken bir model olarak ifade edilmektedir. Diğer bir ifade ile standart, “belirli bir amacın gerçekleştirilebilmesi için gerekli ve yeterli nitelik düzeyi olarak” belirtilmektedir (Sterling, 2000: 60).

Yükseköğretimde kalite güvencesi ise eğitim kurumlarının ve programlarının belirli standartlar doğrultusunda değerlendirilmesi, izlenmesi ve iyileştirilmesi süreci olarak ele alınmaktadır. Kalite güvencesi, yükseköğretimde eğitim kalitesini artırmak, öğrencilere güvenilir ve standartlara uygun bir eğitim sunmak, akademik ve mesleki gelişimi teşvik etmek için önemlidir. Kalite güvencesi sürecinde, yükseköğretim kurumları içerisinde veya harici kuruluşlar tarafından gerçekleştirilen değerlendirme faaliyetleri, kalite standartlarına uygunluğun kontrol edilmesi ve sürekli iyileştirme çabaları yer almaktadır (ENQA, 2015). Yükseköğretimdeki değerlendirme ve izleme faaliyetleri, eğitim programlarının içeriği, öğretim yöntemleri, öğrenci değerlendirme süreçleri, kaynakların kullanımı ve öğrenci memnuniyeti gibi bir çeşitli süreçleri de içermektedir (YÖKAK, 2023). Kalite güvencesi süreçleri, yükseköğretim kurumları arasında karşılaştırma yapılabilmesini, en iyi uygulamaların paylaşılabilmesini ve eğitim-öğretim kalitesinin sürekli olarak yükseltilmesini sağlamak için önemli bir araç olarak değerlendirilmektedir.

Yükseköğretimde kalite güvencesi açısından uluslararası işbirliklerinin önemli bir alan olduğu ifade edilmektedir ve “Bilgi Topluluklarının İnşası: Üçüncü Düzey Eğitim, Yükseköğretim için Yeni Zorluklar” isimli yayınlanan rapora göre kalite güvencesinin bilgiye dayalı toplumlarda neden önemli hale geldiğine vurgu yapılmaktadır. Bu çerçevede yeni yükseköğretim kurumlarının açılması, akademik programlardaki markalaşma, öğrenci ve personel hareketliliği, uzaktan eğitim, uluslararası faaliyetler kalite güvencesi uygulamalarına olan ihtiyacı ortaya çıkarmıştır (Bernard, 2012: 39-40). Dill (2007), yükseköğretimin küreselleşmesi ve uluslararasılaşması sürecinde yaşanan

değişikliklerle, kurumların rekabetçi yönüne vurgu yapmıştır. Ayrıca, yükseköğretim kurumlarında eğitim-öğretim ve araştırma faaliyetlerinde gerçekleştirilen kalite temalı çalışmalar ile toplumun ve iş dünyasının beklentilerinin karşılanması önemini ifade etmiştir ve iş dünyasıyla gerçekleştirilen işbirliklerinin kamu harcamalarında önemli bir destek yaratabileceğini belirtmiştir.

Kalite güvencesi sürecinde sürekli iyileştirme anlayışı önemli bir yere sahiptir. Bu süreçte, PUKÖ (planla, uygula, kontrol et, önlem al) ya da PDCA(plan, do, check, act) çevrimi olarak ifade edilen bir yaklaşım geliştirilmiştir. PUKÖ veya PDCA çevrimi, sürekli gelişmeyi amaçlayan bir metodoloji olarak yorumlanabilir (Yazıcı vd., 2023: 282). Bu kapsamda, kalite sadece bir amaç veya bir sonuç değildir. Kalite, yükseköğretimde kurumlararası rekabet gücünü artırmaya imkan sağlayan dinamik bir yapı olarak görülmektedir.

Yükseköğretim kurumlarında kalite, akademik standartlar ile ifade edilmektedir. Öğrencilerin program sonunda elde ettikleri bilgi, beceri ve yeterlilikler aynı zamanda kurumun toplumsal beklentilere yönelik açıklanan kalite güvence politikaları ile ilişkilidir (Brennan ve Shah, 2000). Bu çerçevede, kalite güvencesi süreçlerinde akreditasyon uygulamaları bulunmaktadır. Denetim ve değerlendirme süreçlerinin bir bütünü olarak ele alınan akreditasyon süreçlerinde yükseköğretim kurumunun tamamının veya bir programının değerlendirilmesi yapılmaktadır. Böylelikle yükseköğretim kurumunun tamamı veya bir programının asgari standartları karşılamaya düzeyi incelenmekte ve değerlendirmeler kayıt altına alınmaktadır (Adelman, 1992: 1313). Kalite süreçlerinde ve akreditasyon faaliyetlerinde programın yeterlilikleri incelenerek akademik birimin özelinde veya kurumun tamamına dair bir değerlendirme raporu yayınlanmaktadır ve kurumun akredite olup olmadığına karar verilmektedir (Maassen, 1997: 122).

Yükseköğretim kurumlarında kalite güvencesi kapsamında hazırlanan çalışmalar ve raporlar, yükseköğretim kurumuna ait iç denetim mekanizmalarının güncel durumu hakkında bilgi sağlar ve denetim mekanizmalarının çalışma durumu kontrol edebilmek için önemli bilgi vericidir. Ayrıca kalite süreçleri, yükseköğretim öğretim kurumunun girdisi olan öğrencilerin yeterliliğinin saptanması ve eğitim-öğretim programlarının verimliliği konusunda değerlendirmelerin yapılmasına imkan sağlamaktadır. Özetle, kalite güvencesi ve akreditasyon süreçleri, gerçekleştirilen bir faaliyetin önceden belirlenen standartlar çerçevesinde yeterliliğinin ve verimliliğinin tespit edilebilmesi için önemlidir.

4. KALİTE GÜVENCESİNDE ULUSLARARASI YANSIMALAR

Kalite güvencesi çalışmaları kapsamında ilk özerk faaliyetler ABD’de başlamıştır. Avrupa’da resmi ulusal kalite güvence politikaları, çıktı odaklı bir yapıya sahip kamusal yaklaşımlar 1980’li yıllarda uygulanmaya başlanmıştır (Bernard, 2012: 42). Avrupa yükseköğretiminde kalite çalışmaları incelendiğinde, yükseköğretim kurumlarında şeffaflık, kalite olgusunun karşılanması ve daha fazla görünürlük sağlanması amacı ile 1999 yılında Bologna Bildirgesi imzalanmıştır. Eaton (2005: 3) Bologna Bildirgesi’nin ana hedeflerini kalite güvencesi çalışmaları, yükseköğretimdeki derecelerinin tanınma süreçleri ve Avrupa düzeyinde daha yakın işbirliği ve hareketlilik olarak ifade etmiştir. Kalite süreçlerinin uygulanabilmesi için Avrupa Yükseköğretim Alanı kurularak kalite konusunda bir çerçevenin oluşturulması amaçlanmıştır. Bu kapsamda, Bologna çalışmaları kalite güvence çalışmaları ile doğrudan ilişkilidir. Avrupa Yükseköğretim Alanı’na üye olan devletlerin

sayısının artması ile 2000 yılından itibaren yükseköğretim alanındaki kalite süreçlerinin yaygınlaşmaya başladığı görülmektedir.

Avrupa’da Bologna süreci ile hızlanan yükseköğretimdeki standardizasyon ve kalite çalışmaları, eğitim-öğretim programlarının denetlenebilir ve karşılaştırılabilir olmasını sağlamıştır. Avrupa Yükseköğretim Alanı’nda toplum ve iş dünyasının yükseköğretim kurumlarından beklentileri dikkate alınmaktadır. Bu kapsamda yükseköğretimde program yeterlilikleri ve ders özelinde öğrenme çıktıları hazırlanmıştır. Yükseköğretim kurumlarındaki program ve öğrenme çıktıları ile yükseköğretim-iş dünyası arasında hareketliliğin artırılması planlanmıştır. Örneğin; ABD yükseköğretim sisteminde merkezi bir yapı bulunmamaktadır. ABD yükseköğretiminde üniversiteler ve farklı büyüklüklerde kolejler bulunmaktadır. Yükseköğretimde merkezi yapının bulunmaması ve esnek yapı kurumsal çeşitliliği getirmiştir. ABD yükseköğretiminde kalite güvencesi değerlendirme süreçleri özel veya kar amacı olmayan akreditasyon kuruluşları aracılığı ile gerçekleştirilmektedir. Bu durum Avrupa yükseköğretimindeki kalite güvencesi çalışmaları ile kıyaslandığında daha az bürokratik işlemler bütünü olarak değerlendirilmektedir. Ancak İngiltere’de, dış değerlendirme işlevi tüm yükseköğretim kurumlarının resmi olarak üyesi olduğu Kalite Güvence Ajansı tarafından yürütülmektedir. Her ne kadar İngiltere yükseköğretiminde kalite olgusu kurumların işleyişinde önemli bir yeri olsa da akreditasyon kavramı yaygın bir yaklaşım değildir. Kalite süreçleri ile ilgili işlemler yükseköğretim ilgili istatistiki bilgiyi işleyen ofisler aracılığı ile yürütülmektedir. Ayrıca, Asya ülkelerinden Japonya yükseköğretimde kalite güvencesi çalışmaları için üç farklı temaya vurgu yapılmaktadır. Yükseköğretimde kalite güvencesi süreçleri; yükseköğretim kurumu kurulması için asgari şartlar ve standartlar, resmi kurulum ve onay sistemi, kalite güvencesi ve akreditasyon faaliyetleri olarak kategorize edilmiştir. Japonya’da 2004 yılında başlatılan kalite güvence ve akreditasyon sistemi kapsamında tüm yükseköğretim kurumlarının eğitim bakanlığın yetki verdiği ve akredite ajanslar tarafından her yedi yılda kalite ve akreditasyon süreçlerinden geçmektedir (Özer vd., 2010: 47-63). Diğer bir ifade ile Avrupa’da ve farklı coğrafyalarındaki yükseköğretimde kalite güvence sistemlerinde benzer ve farklı uygulama yöntemleri bulunmaktadır. Avrupa’da kalite güvencesi çalışmaları için bazı özerk kurumlar da bulunmaktadır. Bu kapsamda “Avrupa Yükseköğretiminde Kalite Güvencesi Birliği”, “Yükseköğretimde Avrupa Kalite Güvencesi Kayıt Ajansı, “Yükseköğretim için Kalite Güvence Ajansı” gibi kalite ajansları tarafından yükseköğretimde kalite güvencesi çalışmaları yürütülmektedir (Altbach vd., 2009: 64). Bu kapsamda, AB Bologna Süreci çerçevesinde yayınlanan ESU-ESIB raporuna göre, yükseköğretimde kalite güvencesinin amaçları aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir (ESU-ESIB, 2016):

- Yükseköğretim kurumlarının nitelikli mezunlar verebilmesi için eğitim-öğretim programlarındaki kalitenin artırılması,
- Yükseköğretimin finansmanının etkili ve verimli şekilde kullanılarak, yükseköğretim kurumları arasında rekabetin artırılmasını,
- Yükseköğretim kurumlarında akademik ve idari işlemlerinin daha hızlı ve kolay çözümlenebilmesi için yeni yapılanmalar oluşturulması ve yükseköğretimin tüm paydaşları arasında (öğrenci, personel, yönetici vb.) arasında uyumlu ve verimli bilgi akışının gerçekleştirilmesi,

- Kalite güvencesi süreçleri ile yükseköğretim kurumunun bilinirliğinin artırılarak uluslararası görünürlüğünün sağlanması ve yükseköğretimde uluslararası öğrenci sayısının artırılması,
- Sürekli iyileştirme süreçlerinin aktif olarak kullanılarak yükseköğretim kurumlarının gelişiminin teşvik edilmesi hedeflenmiştir.

Yükseköğretimde kalite güvencesi süreçleri incelendiğinde, dünyanın farklı coğrafyalarında gerçekleştirilen farklı ve benzer uygulamalar bulunmaktadır. ABD ve AB ülkelerine benzer şekilde Kore'de yükseköğretimde kalite güvencesi çalışmaları, 1980'li yıllardan itibaren önem kazanmıştır. Bu kapsamda, Kore Üniversiteleri Eğitim Konseyi 1982 yılında kurulmuştur. Yükseköğretim Yasası'nın 1990'lı yıllarda revize edilmesiyle kalite güvencesi ve akreditasyon süreçleri daha düzenli bir şekilde ele alınmaya başlanmıştır. Kore Üniversiteleri Akreditasyon Enstitüsü yapısal olarak Kore Üniversiteleri Eğitim Konseyi'ne bağlı olarak 2009 yılında kurulmuş ve 2010 yılından itibaren özerk bir kalite güvencesi ajansı olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Kore'de sağlık, sosyal ve fen bilimleri alanlarında faaliyet gösteren akreditasyon ajansları da bulunmaktadır. Kore Üniversiteleri Eğitim Konseyi yükseköğretimde alanında faaliyetleri olan kalite güvencesi ajanslarını akredite ederek, ulusal boyutta kalite güvencesi çalışmalarına yön vermektedir. Kore'de Mühendislik, Eğitim, Tıp ve Fen Bilimleri alanlarında faaliyet gösteren akredite ajanslar aracılığıyla yükseköğretimde kalite güvencesi ve akreditasyon çalışmaları sürdürülmektedir (KCUE, 2023).

Kore'deki yükseköğretimde kalite güvencesi çalışmalarına benzer şekilde Türkiye'de yükseköğretim alanında kalite kavramı ile ilgili çalışmalar bulunmaktadır. Bu kapsamda Yükseköğretim Kurulu (YÖK), 1981'de çıkarılan 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu ile akademik, kurumsal ve idari yönden yükseköğretimde yeniden yapılanma çalışmalarını yürütmek için kurulmuştur (YÖK, 2018). YÖK tarafından 2005 yılında yükseköğretim kurumlarının kalite alanında teşvik edilmesi ve kalite süreçlerinin geliştirilmesi, kalite çalışmalarının yürütülmesi ve değerlendirmelerin tanınması ile ilgili standartlar belirlemek üzere "Yükseköğretim Kurumlarında Akademik Değerlendirme ve Kalite Geliştirme Yönetmeliği" ve "Yükseköğretim Kurumlarında Akademik Değerlendirme ve Kalite Geliştirme Komisyonu" oluşturulmuştur (YÖK, 2007). Kalite güvencesi ile ilgili çalışmaları daha etkili yürütülebilmesi amacıyla 2015 yılında yapılandırılmıştır ve yükseköğretimde kalite güvencesi ve akreditasyon çalışmalarını yürütmek amacıyla "Yükseköğretim Kalite Kurulu" kurulmuştur. Bu ajans, kalite güvencesi için çalışmalar yürütmekte ve yükseköğretim kurumlarından belli aralıklarla raporlar talep etmektedir. Ayrıca kalite güvencesi ajanları çerçevesinde mühendislik, tıp, sosyal bilimler gibi tematik alanlarda faaliyet gösteren akreditasyon ajansları bulunmaktadır. YÖKAK yükseköğretimde kalite güvencesi ajanslarını akredite ederek, ulusal boyutta kalite güvencesi çalışmalarına yön vermektedir (YÖKAK, 2019). Bu kapsamda, Türkiye'de yükseköğretimde kalite güvencesi çalışmalarında tematik olarak kurulan ajanslar ve dernek üzerinden bağımsız akreditasyon çalışmaları sürdürülmektedir (YÖKAK, 2023). Mühendislik Fakültesi bölümlerine ait akademik çalışmaların akreditasyonu ile ilgili MÜDEK, Fen Edebiyat Fakültesi bölümlerine ait akademik çalışmaların akreditasyonu ile ilgili FEDEK gibi özerk akreditasyon ajansları ile Türkiye'de yükseköğretimde kalite güvencesi ve akreditasyon faaliyetleri gerçekleştirilmektedir (MÜDEK, 2023; FEDEK, 2023).

Günümüzde bilgiye dayalı toplumun değişen ihtiyaçları nedeniyle, yükseköğretim kurumlarında toplumun beklentilerine ve ülkelerin ekonomilerine cevap vermek durumundadır. Bu nedenle akademinin iç yapılanması ve toplumun beklentileri arasında bir dengenin bulunması gereklidir (Bernard, 2012: 41). Toplum, iş dünyası ve akademik çevreler arasında denge ancak yükseköğretimde kalite güvencesi çalışmalarıyla sağlanabilecektir. ABD, Avrupa, Asya Pasifik ve Türkiye’de yükseköğretimde kalite güvencesi çalışmaları, yükseköğretimde sunulan eğitimin kalitesini yükseltmek ve öğrenciler başta olmak üzere tüm paydaşlara daha iyi bir eğitim-öğretim deneyimi sunmak amacıyla gerçekleştirilmektedir. Kalite güvencesi süreçleri, yükseköğretimdeki programların ve kurumların ulusal ve uluslararası standartlara uygunluğunu kontrol etmek kullanılmakta ve yükseköğretim kurumlarının iç ve dış değerlendirme faaliyetlerini ve sürekli iyileştirme çabalarının teşvik edilmesi şeklinde ifade edilmektedir.

SONUÇ

Yükseköğretim kurumlarında rekabet sebebi ile denetim faaliyetleri, değerlendirme, akreditasyon ve kalite güvence süreçlerine önem verilmektedir. Yükseköğretimdeki değişim ve dönüşüm süreçleri, kaliteye artan ilgi, hesap verilebilirlik ve yükseköğretim kurumlarındaki güncel kavramlar olarak ele alınmaktadır. Yükseköğretimin küreselleşmesi ve uluslararasılaşma ile yükseköğretim kurumlarında yapısal değişiklikleri gündeme gelmiştir. Bu durum akademik programlarda çeşitlenmeye ve öğrenci sayılarında artışa sebep olmuş, yükseköğretim kurumlarının diğer kurum ve kuruluşlar ile işbirliği yapmasına imkân sağlamıştır. Ulusal ve uluslararası olarak tanınan kalite güvence süreci, yükseköğretim programlarının şeffaflığını, kontrol mekanizmalarını, öğrencilerin diploma ve derecelerinin kabul edilebilirliğinin garanti edilebilmesi için gereklidir.

Yükseköğretimde kalite güvencesi kapsamında gerçekleştirilen denetim, değerlendirme ve akreditasyon süreçlerinde ülkeler arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Yükseköğretim kurumlarının kamu kurumları olarak faaliyet göstermediği ve kar amacı olan kurumların yaygın olduğu ABD yükseköğretimde kalite güvencesi ve akreditasyon süreçleri önemlidir. ABD’de yükseköğretimden sorumlu bakanlık düzeyinde bir yapılanmanın olmaması ve çok sayıda yükseköğretim kurumunun varlığı sebebi ile kalite güvence sistemlerinin görece merkezî ve dağınık yapıda olduğu ifade edilebilir. Yükseköğretim kurumlarında kalite güvence süreçlerinin yönetilmesi çeşitli bağımsız akreditasyon kuruluşları aracılığı ile gerçekleştirilmektedir. ABD yükseköğretimindeki durum Avrupa ve Türkiye’deki yükseköğretim ile kıyaslandığında, Avrupa ve Türkiye’deki yükseköğretimin daha merkezi yapıda olduğu görülmektedir. Bu kapsamda, kalite güvencesi çalışmalarının verimli düzeyde gerçekleştirmesi için her ülkede az bir veya daha fazla ulusal kalite güvence ajansı bulunmalı, kalite güvence ajansları uluslararası alanda faaliyet göstermeli, aralarında daha fazla işbirliği yaparak birbirlerinin faaliyetlerini tanımalı ve sürekli olarak kendilerini güncellemelidir.

Yükseköğretim kurumlarında toplum ve iş dünyası arasında her zamankinden daha fazla bir işbirliğine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle yükseköğretim kurumları değişim süreçlerine karşı proaktif cevaplar verebilmeli, gelecek hakkında öngöründe bulunmalı ve yapıcı planlamalar gerçekleştirebilecek seviyede olmalıdır. Kalite güvencesi başta öğrenciler olmak üzere toplumun tüm bileşenlerine daha fazla şeffaflık ve güven imkânı sağlanmaktadır. Bilgiye dayalı ekonomilerde kalite temelli yaklaşımların bulunması gerekmektedir ve yükseköğretimde kalite güvencesi sürekli olarak geliştirilmeye açık bir çalışma alanı olarak değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- Adelman, C. (1992). Accreditation. (Ed: Clarke, B. ve Neave, G.), The Encyclopedia of Higher Education, Vol. 2. Oxford: Pergamon Press. 1313-1318
- Altbach, P. (1991). "Patterns in Higher Education Development", Review of Higher Education, 1 Vol. 4, No. 3. 293-316
- Altbach, P. G., Reisberg, L., Rumbley, L. E. (2009). Trends in Global Higher Education: Tracking an Academic Revolution. UNESCO 2009 World Conference on Higher Education, Paris
- Bakioğlu, A. ve Baltacı, R. (2010). Akreditasyon ve Eğitimde Kalite. Nobel Yayın Dağıtım, Ankara
- Bernard, A. (2012). Quality Assurance in an International Higher Education Area: A summary of a case-study approach and comparative analysis, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH, Germany
- Brennan, J. ve Shah, T. (2000). Managing Quality in Higher Education, OU Press, U.K.
- Brennan, J. (2004). The Social Role of the Contemporary University: Contradictions, Boundaries and Change., CHERI: Ten Years On: Changing Education in a Changing World, CHERI. Milton Keynes: OU Press, U.K.
- Clark, B. (1983). The Higher Education System. Academic organization in cross-national perspective. University Press of California, Berkeley, U.S.A
- Colding, A. ve Meek, V. L. (2006). "Twelve Propositions on Diversity in Higher Education", Higher Education Management and Policy, Vol. 18, No. 3. 31-54
- Dill, D. D. (2007). Will Market Competition Assure Academic Quality? An Analysis of the UK and US Experience in Quality Assurance In Higher Education: Trends in Regulation, Translation and Transformation (Ed: Westerheijden, D. F., Stensaker, B. ve Rosa, M. J.), Springer, Dordrecht, The Netherlands
- Eaton, J. S. (2005). "Quality and an International Higher Education Space", International Higher Education, No. 40, 3-4
- ENQA (European Association for Quality Assurance in Higher Education), (2015). https://www.enqa.eu/wp-content/uploads/2015/11/ESG_2015.pdf (Erişim: 21.05.2023)
- ESU-ESIB (The European Students' Union - Ecole Supérieure d'Ingénieurs de Beyrouth). The Black Book of the Bologna Process (2016). <https://esu-online.org/wp-content/uploads/2016/07/Bologna-Black-Book-ESU-ESIB.pdf> (Erişim: 02.06.2023)
- FEDEK, (Fen Edebiyat, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakülteleri Öğretim Programları Değerlendirme ve Akreditasyon Derneği), (2023). <http://www.fedek.org.tr/?page=2> (Erişim: 02.06.2023)
- Gellert, C. (1993). Higher education in Europe, Jessica Kingsley Publishers, London, U.K.
- Ginkel, V. H. (2003). "The University of the Twenty-First Century: From Blueprint to Reality", Higher Education in Europe, Vol. XXVII, No. 1. 83-85
- Gül, S., ve Gül, H. (2014). "Türkiye'de Yükseköğretimin Gelişimi, Güncel Durumu ve Eleştirisi". Toplum ve Demokrasi, 51-66.
- Houston, D. (2008). "Rethinking Quality and Improvement in Higher Education", Quality Assurance in Education, Vol. 16, No. 1, 61-79
- KCUE (Korean Council for University Education), (2023). <https://aims.kcue.or.kr/EgovPageLink.do?subMenu=90402000> (Erişim: 21.05.2023)
- Knight, J. (2005). "International Race for Accreditation Stars in Cross-Border Education, International Higher Education", No. 40. 2-3

- Knight, J. (2007). “Internationalization: A Decade of Changes and Challenges”, *International Higher Education*, No. 50. 6-7
- Luijten-Lub, A. (2007). *Choices in Internationalization. How Higher Education Institutions Respond to Internationalization, Europeanization, and Globalization*, Center for Higher Education and Policy Studies, University of Twente, Netherlands
- Longman Dictionary, (2023). https://www.ldoceonline.com/dictionary/accredited#accredited_4 (Erişim: 03.06.2023)
- Maassen, P. A. M. (1997). “Quality in European Higher Education: Recent Trends and Their Historical Backgrounds”, *European Journal of Education*, Vol. 32, No. 2
- MÜDEK (Mühendislik Eğitim Programları Değerlendirme ve Akreditasyon Derneği), (2023). <https://www.mudek.org.tr/tr/hak/disdeg.shtm> (Erişim: 02.06.2023)
- Özer, M., Gür, B. S., Küçükcan, T. (2010). *Yükseköğretimde Kalite Güvencesi*, Ankara: SETA Yayınları
- Pond, W. K. (2002), “Distributed Education in the 21st Century Implications for Quality Assurance”, *Online Journal of Distance Learning Administration*, Volume V, Number II
- Rau, E. (1993). “Inertia and Resistance to Change of the Humboldtian University”, *Higher Education in Europe*. London, Jessica Kings-Ley Publishers. 37-46
- Reinhartsen, C. J. (2003). “Higher Education, A Factor in the Founding of Knowledge Societies, Views of Partners and Stakeholders, Economic Partners”, *Higher Education in Europe*, Vol. XXVIII, No. 1
- Salmi, J. (2003). “Looking Ahead: Higher Education and Knowledge Societies. Constructing Knowledge Societies: New Challenges for Tertiary Education”, *Higher Education in Europe*, Vol. XXVIII, No. 1, 65-69
- Santos, B.D.S. (2002). *Towards a New Legal Common Sense*. London: Butterworths. U.K.
- Scott, P. (2007). *Back to the Future? The Evolution of Higher Education Systems*. (Ed: Kehm, B.) *Looking Back to Look Forward: Analyses of Higher Education after the Turn of the Millennium*. Kassel: INCHER, 13-27
- Sterling, B. (2000). *Accreditation: Certifying Public Works Excellence*. *American City and County*, 115(11), 60-69
- Teichler, U. (1990). “Research on Higher Education in Europe. Some Aspects on Recent Development”. Kassel: Druckwerstatt Bräuning, 99-118
- Teichler, U. (2007). *Higher Education Systems. Conceptual Frameworks, Comparative Perspectives, Empirical Findings*. Rotterdam: Sense Publishers
- Trow, M. (1974). *Problems in the Transition from Elite to Mass Higher Education, Policies for Higher Education, the General Report on the Conference on Future Structures of Post-Secondary Education*. Paris: OECD, 55-101
- Trow, M. (2000). “From Mass Higher Education to Universal Access: The American Advantage”, *Research and Occasional Paper Series: CSHE.1.00*. 1-17
- TÜRKAK (Türk Akreditasyon Kurumu), (2023). <https://www.turkak.org.tr/akreditasyon/akreditasyon-nedir.html> (Erişim: 03.06.2023)
- Westerheijden, D. F., Hulpiau, V., Waeytens, K. (2006). “Lines of Change in the Discourse on Quality Assurance: An Overview of Some Studies into What Impacts Improvement”. *EAIR Forum 2006*, Rome, Italy

Yazıcı, S., Ünal, F. ve Çulhaoğlu, Ö. (2023). Kalite Süreçlerinde PUKÖ Döngüsü: Dış Değerlendiricilerin Görüşlerine Göre Türk Üniversitelerinin Yeterlik Düzeyleri, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, (57) , 281-305

YÖK (Yükseköğretim Kurulu), (2007). <https://www.yok.gov.tr/Documents/Yayinlar/Yayinlarimiz/Turkiyenin-yuksekogretim-stratejisi.pdf> (Erişim: 10.12.2022)

Dijital Bankacılık ile Şube ve Personel Sayısı Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Toda-Yamamoto Yaklaşımı^{1,2}

The Causality Relationship Between Dijital Banking and Number of Branch and Employee: The Toda-Yamamoto Approach

Ayşe GÖVEZ * Bahadır UYSAL **

Makale Geliş Tarihi / Received :29.11.2022
Makale Kabul Tarihi / Accepted :29.03.2023

ÖZET

Bu çalışma, artan dijital bankacılık uygulamaları ile bankaların şube ve personel sayıları arasında bir ilişki olup olmadığının tespit edilmesini amaçlamaktadır. Bu amaçla, Türkiye Bankalar Birliği tarafından sunulan 2007q3-2020q3 dönemine ait çeyreklik veri seti, Toda-Yamamoto Nedensellik Testi ile analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre en az bir kere login olmuş müşteri sayısı değişkeninden özel bankaların personel sayısı, kamu bankalarının personel sayısı ve kamu bankalarının şube sayısına doğru bir nedensellik olduğu tespit edilmiştir. Son 1 yıl içerisinde en az bir kez login olmuş müşteri sayısı değişkeni ile kamu bankalarını şube sayısı değişkeni arasında çift yönlü bir nedensellik olduğu görülmüştür. Ayrıca mevduat bankalarının şube ve personel sayılarının aktif müşteri sayısının nedeni olduğu anlaşılmıştır. Bu sonuçlar, kamu sermayeli bankaların, özel sermayeli bankalara nazaran dijitalleşme ile birlikte şubeleşmeye de önem verdiğini göstermektedir.

Anahtar Kavramlar: *Dijital Bankacılık, İnternet Bankacılığı, Şube Sayısı, Personel Sayısı, Toda-Yamamoto*

ABSTRACT

This paper is aimed to investigate the causality between dijital banking and number of branch and employee. For this purpose, the quarterly dataset provided the Bank Association of Turkey is used. Toda-Yamamoto Causality Test applied with Gauss 10. According to the analysis results, it has been determined that there is a causality towards the number of employee of private equity banks, employee of public equity banks and the number of branches of public equity banks from the variable of the number of customers who have logged in at least once. It has been observed that there is a two-way causality between the the number of customers who have logged in at least once in the last 1 year and the variable of the number of branches of public banks. Moreover, causality was detected between the number of active customers and the number of branches and employees of deposit banks. These results show that public equity banks attach importance to digitalization and branching compared to private equity banks.

Keywords: *Digital Banking, Online Banking, Number of Branch, Number of Employee, Toda-Yamamoto Causality Test*

¹ Bu çalışma yayınlanmamış yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Bu çalışma, 23-25 Nisan 2021 tarihlerinde gerçekleştirilen VI. Uluslararası Muhasebe ve Finans Sempozyumu'nda sunulmuş ancak tam metin olarak yayınlanmamıştır.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi SBE Muhasebe ve Finansman ABD, aysemgovez@gmail.com, **ORCID No:** 0000-0001-7027-8831

** Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi İİBF İşletme Bölümü, bahadiruysal@kku.edu.tr, **ORCID No:** 0000-0002-6670-644X

GİRİŞ

Finans sektörünün en önemli faaliyet kanallarından birisi olan bankacılık sektörü, teknolojik gelişmelere olan yatkınlıklarına bağlı olarak ülkelerin gelişmesinde önemli bir paya sahiptir. 2000’li yıllardan sonra yaşanan teknolojik atılımlar, bankacılık sektörünün de gelişmesine katkı sağlamıştır. Dijital bankacılık fikri, 1980 yıllarda ortaya çıksa da 1999 yılında müşterilerinin bütün bankacılık işlemlerinin gerçekleştirebildiği ve bu işlemler üzerinden kâr edebilen ilk bankanın Net Bank adındaki Amerikan bankası olduğu ifade edilmektedir. Türkiye’de ise ilk internet bankacılığı uygulamasının 1997 yılında Türkiye İş Bankası tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir (Gülmez ve Kitapçı, 2006: 84; Özkan ve İpekten, 2017: 650). İlk zamanlarında bu yenilikler telefon, ATM, POS cihazı gibi araçlar ile sınırlı iken günümüzde internet erişiminin yaygınlaşması ile işlem çeşitliliği artmıştır. Günümüzde müşteriler, zaman ve mekan kısıtı olmadan bankacılık işlemlerini farklı platformlar üzerinden yapabilmektedirler.

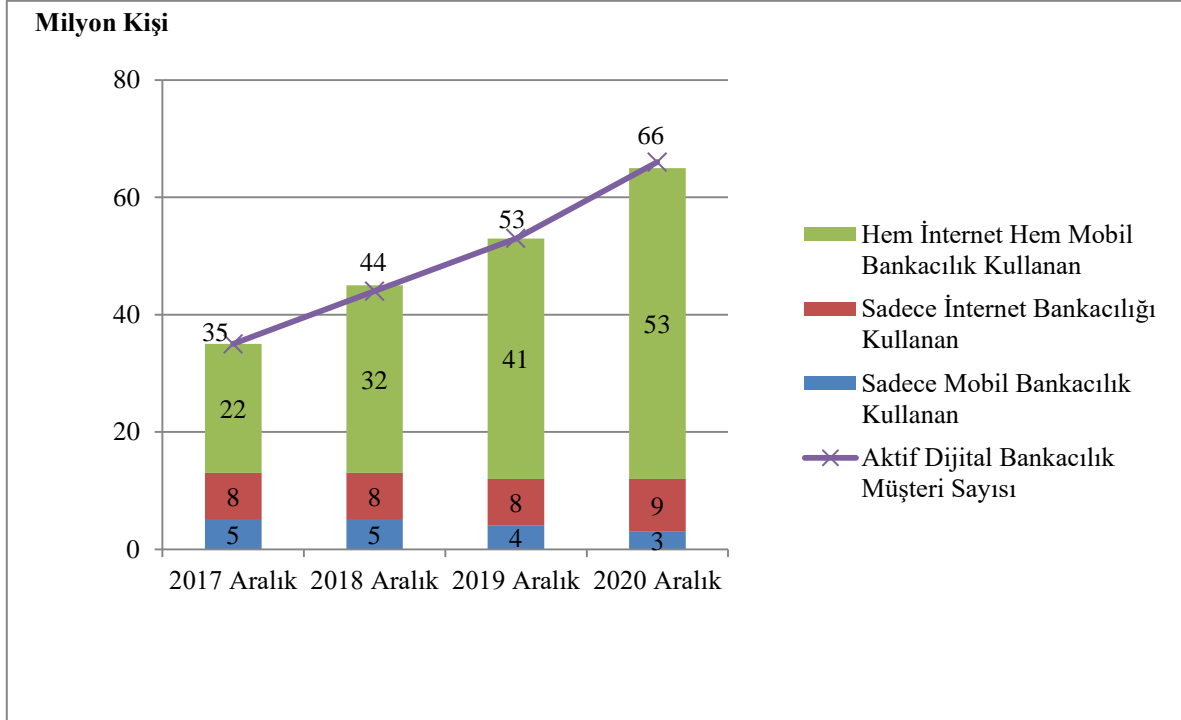
Geleneksel bankacılıkta ise işlemler ancak merkezi bir muhitte kurumsal kimliğe uygun şekilde tasarlanmış bir şubenin gerekli teknik cihazlar ve personelle donatılması ile yapılabilmektedir. Bu anlamda dijital bankacılık, müşterileri mekandan bağımsız hale getirerek bankalara şubeleşme ve personel bulundurma maliyetlerini düşürmeleri için önemli bir fırsat sunmuştur. Türkiye Bankalar Birliğinin verilerinde şube ve personel sayılarındaki düşüş açık şekilde görülmektedir.

Bu çalışma, dijital bankacılık uygulamaları ile bankaların şube ve personel sayıları arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmayı amaçlamıştır. Çalışmada Türkiye Bankalar Birliği’nin 2007q3-2020q3 dönemi verileri, Toda-Yamamoto nedensellik analizine kullanılarak incelenmiştir.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bankaların hizmet sundukları alternatif hizmet dağıtım kanalları; internet bankacılığı, mobil bankacılık ve dijital bankacılık olarak sınıflandırılmaktadır. İnternet bankacılığı, müşterilerin bankacılık işlemlerini bankaların web siteleri aracılığıyla gerçekleştirmesi olarak tanımlanmaktadır (Zeybek, 2018: 85). Müşterilerin banka erişimlerine bir cep telefonu veya diğer mobil cihazlar ile ulaşım sağlayan yöntem ise mobil bankacılıktır (Bağrıyanık, 2020: 24). Daha kapsayıcı bir kavram olan dijital bankacılık ise müşterilerin her türlü bankacılık hizmetlerini personel ve şube gereksizinin ulaşabildiği (Demirel, 2017: 26); müşterilerin bir bilgisayar veya bir televizyon yardımı ile erişebildiği kanal (Bağrıyanık, 2020: 27) olarak tanımlanabilmektedir. Söz konusu kanallar, müşterilerin işlem hızını artırmak, daha verimli bir hizmet verebilmek, hizmet maliyetini ve işlem süresini azaltmak için birçok banka tarafından kullanılmaktadır (Yurttadur ve Süzen, 2016: 98).

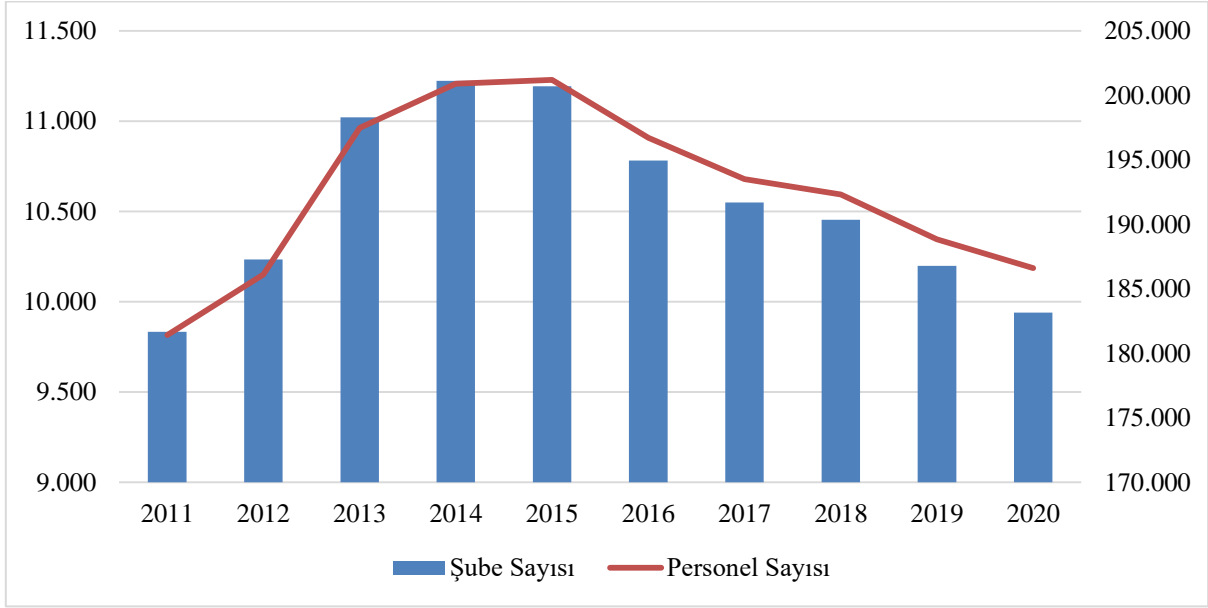
Türkiye Bankalar Birliği tarafından yayınlanan dijital bankacılık istatistikleri incelendiğinde Aralık 2020 itibariyle 65 milyon 677 bin kişi veya kurum aktif dijital bankacılık kullanıcısı olarak görülmektedir. Yıllar itibariyle aktif dijital bankacılık kullanıcı sayısının %20-%25 arasında arttığı tespit edilmiştir. 2020 yılındaki %25’lik artışın, bankaların sundukları dijital işlem yelpazesinin genişlemesinin yanında, Covid-19 pandemisinin yarattığı mesafeli yaşam tarzının da etkili olduğu değerlendirilmektedir.

Grafik 1. Dijital Bankacılık İstatistikleri

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği (TBB), İstatistiki Raporları Dijital-İnternet-Mobil Bankacılık İstatistikleri Bilgisi Aralık 2020 verisi.

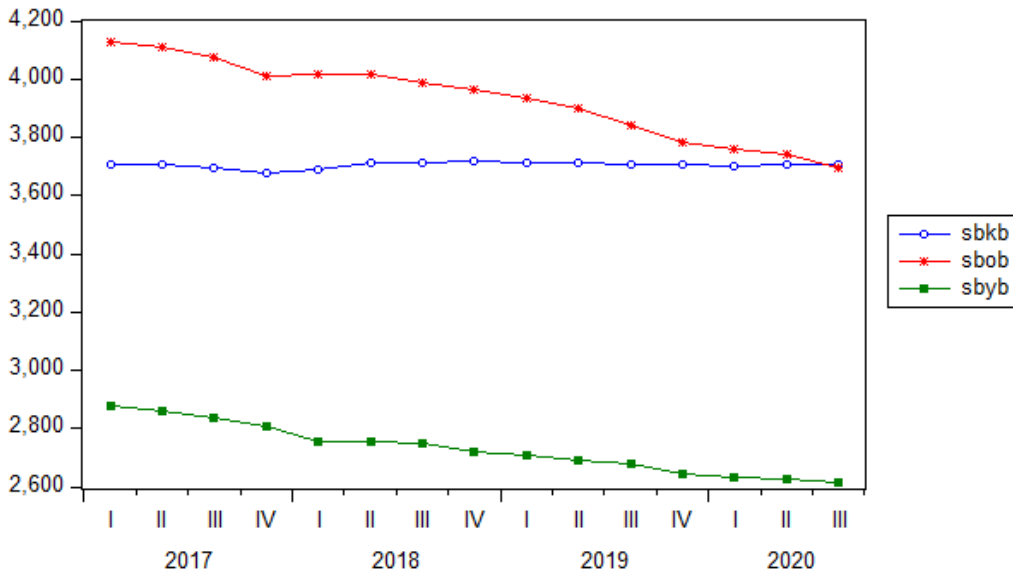
Bir kısım banka müşterisi ise dijital bankacılık uygulamalarını kullanmak yerine geleneksel bankacılık hizmetlerini kullanmayı tercih etmektedir. İşlemlerini şubelere giderek yapmaktan vazgeçmeyen bu müşterilerin internet bankacılığına giriş yapamamaları, sistemi kullanmayı bilmemeleri, dolandırılabilirler düşüncesi ve internete ulaşamamaları gibi nedenlerle dijital bankacılık sistemine dahil olmadıkları tespit edilmiştir (Keskin, 2019: 106). Ancak bankacılık sektöründeki dijitalleşme, kayıt dışılığı ve vergi kaybını azalttığı gibi (Erben Yavuz ve Babuşçu, 2020: 49), teknolojik yatkinları yüksek ve zaman kısıtı olan müşteriler için önemli bir avantaj yaratmaktadır. Dijital bankacılık uygulamaları, müşterinin şubeye ihtiyaç duymadan işlemlerini yapabilmesine imkan vermesi nedeniyle şubelere olan ihtiyaç azalmaktadır. Şube ihtiyacının azalması aynı zamanda daha az personel istihdam edilmesi anlamına gelmektedir.

Bankaların şube ve personel sayılarının yer aldığı Grafik 2 incelendiğinde, şube ve personel sayısının 2015'ten sonra dramatik şekilde azaldığı açık şekilde görülmektedir. Öte taraftan bankalar, yüz yüze bankacılık uygulamalarını ancak büyük maddi külfetler ile kurulan şubeler ve bu şubelerdeki faaliyetlerin yürütülmesi için istihdam edilen çok sayıda personel sayesinde gerçekleştirebilmektedir.

Grafik 2. Mevduat Bankaları Şube ve Personel Sayısı

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği (TBB) Şube ve Personel Sayısı

Bankalar sahiplik yapılarına göre kamu sermayeli bankalar, özel sermayeli bankalar ve yabancı sermayeli bankalar olmak üzere üç gruba ayrılabilir. Grafik 3'de bankaların sahiplik yapılarına göre şube sayıları sunulmuştur. Grafığe göre özel sermayeli bankalar ile yabancı sermayeli bankaların şube sayıları 2017'den sonra azalırken, kamu sermayeli bankaların şube sayısında kayda değer bir değişim olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla toplam şube sayısındaki düşüşün özel sermayeli ve yabancı sermayeli bankalardan kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

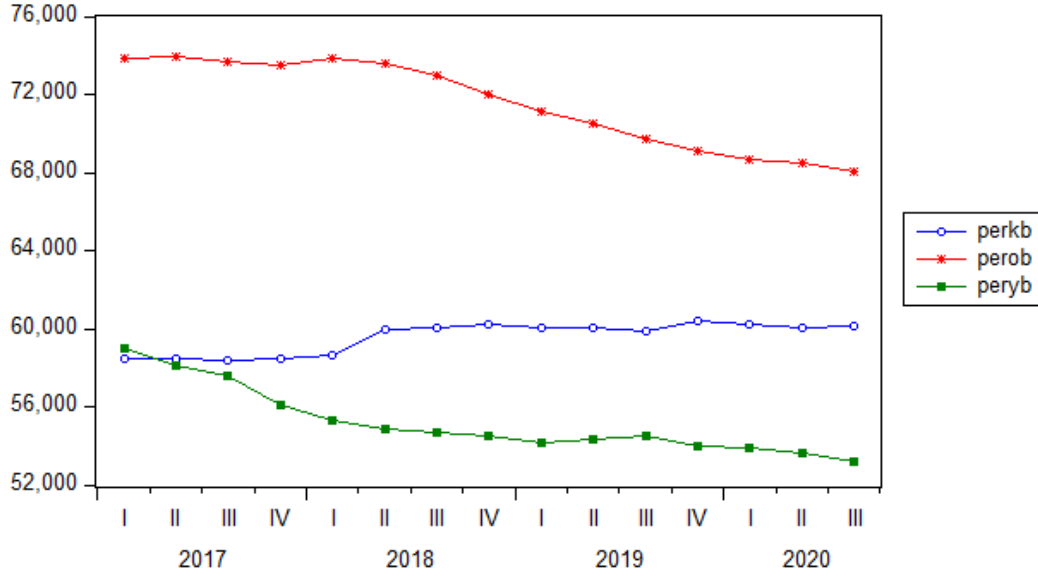
Grafik 3. Mevduat Bankaları Şube Sayısı

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği (TBB) Şube Sayısı

sbkb: Kamu Bankaları Şube Sayısı; sbob: Özel Bankalar Şube Sayısı; sbyb: Yabancı Sermayeli Bankalar Şube Sayısı

Sahiplik yapılarına göre personel sayılarının yer aldığı Grafik 4'te ise, özel sermayeli ve yabancı sermayeli bankaların personel sayılarının azaldığı tespit edilmiştir. Ancak kamu sermayeli bankalarda personel sayısı 2018q2'de bir artış gösterse de yıllar itibariyle başka bir değişiklik görülmemektedir. Başka bir ifade ile özel sermayeli ve yabancı sermayeli bankalardaki personele sayısındaki azalışa, kamu sermayeli bankalar iştirak etmemektedir. Dolayısıyla toplam personel sayısındaki azalışın kamu sermayeli bankalardan kaynaklanmadığı, düşüşteki temel etkenin özel sermayeli ve yabancı sermayeli bankalar olduğu anlaşılmaktadır.

Grafik 4. Mevduat Bankaları Personel Sayısı

Türkiye Bankalar Birliği (TBB) Personel Sayısı

perkb: Kamu Bankaları Personel Sayısı; perob: Özel Bankalar Personel Sayısı; peryb: Yabancı Sermayeli Bankalar Personel Sayısı

Bu değerlendirme neticesinde kamu sermayeli bankaların, özel sermayeli ve yabancı sermayeli bankalardan farklı olarak şube kapatmadığı ve personel çıkartmadıkları, başka bir ifade ile daha farklı bir yönetim anlayışına sahip oldukları anlaşılmaktadır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Dijital bankacılık konusundaki ilk çalışmaların 2000'lerin başlarında yapıldığı ve genellikle geleneksel bankacılık ile dijital bankacılığın karşılaştırılmasını konu aldıkları görülmektedir. Sullivan (2000) çalışmasında, geleneksel bankaların giderlerinin daha fazla olduğunu ancak karlılık konusunda iki grup arasında kayda değer bir fark olmadığını tespit edilmiştir. Furst, Lang ve Nolle (2002) çalışmasında, internet bankacılığının banka performansını etkileyen küçük bir faktör olduğunu belirtmiştir.

Dijital bankacılık üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde çalışmaların önemli bir kısmının müşterilerin tutum ve davranışlarını konu aldıkları görülmektedir. Yurttadur ve Süzen (2016) çalışmalarında internet bankacılığına müşterilerin yaklaşımını incelemiş, kadın katılımcıların internet bankacılığına daha yatkın oldukları sonucuna ulaşmışlardır. Armağan ve Temel (2016) ise çalışmalarında internet bankacılığı kullanımında demografik özellikleri incelemiştir. Çalışma sonuçları gençlerin ve eğitimi düzeyi yüksek olanların internet bankacılığını daha sık

kullandıklarını ve internet bankacılığının kullanımında güven algısının önemli olduğunu göstermiştir. Noyan ve Gavcar (2020), çalışmalarında müşteri memnuniyeti için önemli olan unsurları incelemiş, müşteriler için en önemli kriterin bankaya duyulan güven olduğu tespit edilmiştir. Yenilikçilik, işlem hızı gibi teknolojik dönüşüme işaret eden kriterler ise sıralamada gerilere düşmüştür. Bu durum dijital bankacılık müşterileri açısından güven hissini oluşturmadığını göstermektedir. Kaplan ve Korkmaz (2020) da çalışmalarında kullanışlılık, güven ve fayda değişkenlerinin dijital bankacılık kullanıma olan etkilerini incelemiş ve müşteriler açısından güven ile kullanışlılık değişkenlerinin önemli olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Bulut ve Çizgici Akyüz (2020) çalışmalarında, dijital bankacılık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi eşbütünleşme analizi ile incelemiştir. 2011q1-2019q4 dönemlerinin kullanıldığı çalışmada dijital bankacılığın ekonomi büyüme üzerinde kısa ve uzun dönemde pozitif anlamlı bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Uzun ve Berberoğlu (2018) çalışmalarında internet bankacılığı hizmetlerinin banka performansı üzerine etkisini çoklu doğrusal regresyon ile ölçmüştür. Çalışma sonuçlarında göre bankanın toplam gelirinin, işlem hacminde ve internet bankacılığı aktif kullanıcı sayısındaki artıştan pozitif şekilde etkilendiği tespit edilmiştir. Ayrıca, banka likiditesi üzerinde internet bankacılığı işlem hacminin pozitif yönde etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Dinçer (2019) ise çalışmasında dijital bankacılığın ve mobil bankacılığın verimliliğini kıyaslamak için veri zarflama analizi kullanmış, mevduat bankalarının sadece 2013 yılında tam verimlilik şartlarını sağladığını, verimliliğin en düşük olarak belirlendiği yılın ise 2012 yılı olduğu tespit edilmiştir.

Bakırtaş ve Ustaömer (2019), Türkiye’de dijitalleşme sürecini inceledikleri çalışmanın sonucunda bankaların 2014-2018 yıllarında alternatif dağıtım kanallarına ağırlık verdiklerini ve ilgili dönemde şube ve personel sayılarının azalma eğilimde olduğu tespit edilmiştir.

Literatür çalışması ile dijital bankacılık alanındaki çalışmalar incelenmiş, ancak dijitalleşmenin yaratacağı istihdam sorununun ele alınmadığı görülmüştür. Bankaların sahiplik yapılarının da şubeleşme ve istihdam politikaları üzerinde etkili olduğu düşünülürse, dijitalleşmenin yarattığı etkinin incelenmesi önümüzdeki süreç için önem arz etmektedir. Dijital bankacılığın gelişmesi ile şubeye ve personele olan ihtiyaç azalırken, bankaların şube ve personel için katlandıkları giderleri kısması beklenmektedir. Bu nedenle, bu çalışma dijital bankacılık ile şube ve personel sayısı arasındaki nedenselliği incelemeyi amaçlamaktadır.

3. METODOLOJİ

Çalışmanın amacı, dijital bankacılık uygulamaları ile bankaların şube ve personel sayısı arasında bir nedensellik olup olmadığının tespit edilmesidir. Kullanılan veriler, Türkiye Bankalar Birliği’nin web sayfasından temin edilmiştir. 2007q3-2020q3 dönemi verilerini kapsayan veri seti, bankaların şube ve personel sayıları ile dijital, internet ve mobil bankacılık istatistiklerinden oluşmaktadır. Çalışmada kullanılan değişkenler, Tablo 1’de yer almaktadır. Söz konusu değişkenlerin tamamının doğal logaritması alınmıştır.

Tablo 1. Analizde Kullanılan Değişkenler

<i>Değişken Türü</i>	<i>Değişkenler</i>	<i>Kod</i>
Şube Sayısı	Mevduat Bankaları Şube Sayısı	LSBMB
	Kamu Sermayeli Bankalar Şube Sayısı	LSBKB
	Yabancı Bankalar Şube Sayısı	LSBYB
	Özel Sermayeli Bankalar Şube Sayısı	LSBOB
Personel Sayısı	Mevduat Bankaları Personel Sayısı	LPERMB
	Kamu Sermayeli Bankalar Personel Sayısı	LPERKB
	Özel Sermayeli Bankalar Personel Sayısı	LPEROB
	Yabancı Bankalar Personel Sayısı	LPERYB
Aktif Müşteri Sayısı	Toplam Aktif Müşteri Sayısı	LIBAKT
En Az Bir Kez Login Olmuş Müşteri Sayısı	Toplam Sistemde Kayıtlı	LIBLOGTUM
Son 1 Yıl İçerisinde En Az Bir Kez Login Olmuş Müşteri Sayısı	Toplam Sistemde Kayıtlı	LIB1YILTUM

Serilerin durağanlığının sınanması için ADF birim kök testi kullanılmıştır. Birim kök test sonuçlarına göre %5 anlamlılık düzeyinde LSBYB değişkeni dışında hiçbir durağan değişken bulunmamaktadır, başka bir ifade ile bütün seriler (LSBYB hariç) birim kök içermektedir.

Tablo 2. ADF Birim Kök Testi Sonuçları

	<i>Trendsiz</i>		<i>Trendli</i>	
	<i>t-istatistiği</i>	<i>Olasılık</i>	<i>t-istatistiği</i>	<i>Olasılık</i>
LSBMB	-2,37860	0,1528	-1,54240	0,8015
LSBKB	-3,51870	0,0113 **	0,08380	0,9963
LSBYB	-3,35340	0,0174 **	-3,67070	0,0334 **
LSBOB	-0,79930	0,8109	-1,34770	0,8644
LPERMB	-1,94660	0,3090	-0,93750	0,9434
LPERKB	-2,89020	0,0533 *	-0,82690	0,9562
LPERYB	-2,25530	0,1901	-2,44400	0,3536
LIBLPEROB	-0,61860	0,8572	-1,53810	0,8034
LİBAKT	-2,52930	0,1146	-0,55270	0,9777
LIBLOGTUM	-1,90260	0,3287	-0,66570	0,9703
LIB1YILTUM	-1,97110	0,2983	0,13190	0,9968

Söz konusu değişkenlerin birinci farkları alınarak test tekrarlandığında, birinci farkı alınan değişkenlerin de durağanlaştığı görülmüştür.

Tablo 3. ADF Birim Kök Testi Sonuçları (Fark Alma Sonrası)

	<i>Trendsiz</i>			<i>Trendli</i>		
	<i>t-istatistiği</i>	<i>Olasılık</i>		<i>t-istatistiği</i>	<i>Olasılık</i>	
d(LSBMB)	-2,70730	0,0798	*	-3,77140	0,0263	**
d(LSBKB)	-4,12540	0,0020	***	-4,84170	0,0014	***
d(LSBOB)	-6,36000	0,0000	***	-7,27870	0,0000	***
d(LSBYB)	-8,61310	0,0000	***	-8,51050	0,0000	***
d(LPERMB)	-2,97520	0,0440	**	-3,53660	0,0460	**
d(LPERKB)	-7,00480	0,0000	***	-7,20310	0,0000	***
d(LPEROB)	-6,86300	0,0000	***	-7,23680	0,0000	***
d(LPERYB)	-7,45440	0,0000	***	-7,35220	0,0000	***
d(LİBAKT)	-6,32120	0,0000	***	-7,08260	0,0000	***
d(LİBLOGTUM)	-5,23060	0,0001	***	-7,08240	0,0000	***
d(LİB1YILTUM)	-3,01350	0,0404	**	-7,27610	0,0000	***

Çalışmada üç farklı bağımlı değişken ile şube ve personel sayıları arasındaki nedensellik ilişkisi, Toda-Yamamoto nedensellik testi ile analiz edilmiştir. Bu yöntem, VAR modelinin tahmininde serilerin düzey değerlerini kullanmaktadır (Bayraktaroglu ve Nazlioglu, 2009). Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testi, Nazlioglu vd. (2021)'nin hazırladığı kod çalıştırılarak uygulanmıştır. Test sonuçları, Wald İstatistiğinin ile yorumlanmaktadır. Test istatistiğinin anlamlı olduğu durumda “nedensellik ilişkisi yoktur.” hipotezi reddedilmektedir. H_0 'ın 0,10'dan büyük olduğu durumlarda H_0 reddedilememekte, başka bir ifade ile bağımsız değişkenden bağımlı değişkene bir nedensellik ilişkisi bulunmadığı şeklinde yorumlanmaktadır.

Aktif müşteri sayısının (LİBAKT) kullanıldığı model sonuçları Tablo 4'de yer almaktadır. Model sonuçlarına göre mevduat bankalarının şube sayısı ve mevduat bankalarının personele sayısından aktif müşteri sayısına doğru anlamlı bir nedensellik bulunmaktadır. Başka bir ifade ile mevduat bankalarının şube sayısı ve personel sayısı, aktif müşteri sayısının nedenidir.

Tablo 4. Aktif Müşteri Sayısının (LİBAKT) Kullanıldığı Model Sonuçları

Hipotez	Wald İstatistiği	Olasılık Değeri	Nedensellik İlişkisi
LİBAKT → LSBMB	2.86	0.239	RET
LSBMB → LİBAKT **	7.407	0.025	KABUL
LİBAKT → LSBKB	0.945	0.331	RET
LSBKB → LİBAKT	2.021	0.155	RET
LİBAKT → LSBOB	0.069	0.966	RET
LSBOB → LİBAKT	0.291	0.865	RET
LİBAKT → LSBYB	0.129	0.937	RET
LSBYB → LİBAKT	2.245	0.326	RET
LİBAKT → LPERMB	4.318	0.115	RET
LPERMB → LİBAKT **	6.689	0.035	KABUL

LIBAKT→LPERKB	0.732	0.392	RET
LPERKB→LIBAKT	0.388	0.534	RET
LIBAKT→LPEROB	0.006	0.937	RET
LPEROB→LIBAKT	0.701	0.403	RET
LIBAKT→LPERYB	0.078	0.962	RET
LPERYB→LIBAKT	0.916	0.632	RET
Not: ** ve * sırasıyla %5 ve %10 önem düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. Uygun gecikme değeri, Schwarz bilgi kriterine göre belirlenmiştir.			

Aşağıda yer alan Tablo 5'te en az bir kez login olmuş müşteri sayısı (LIBLOGTUM) değişkeninin kullanıldığı modellerde kamu sermayeli bankalarının şube sayısı ve personel sayısı değişkenlerinin anlamlı sonuçlar verdiği görülmektedir. Buna göre, en az bir kez login olmuş müşteri sayısından, kamu sermayeli bankaların şube sayısı ve personel sayısı değişkenlerine doğru tek yönlü bir nedensellik görülmektedir. Başka bir ifade ile en az bir kez login olmuş müşteri sayısındaki değişim, kamu sermayeli bankaların şube ve personel sayıları üzerinde etkilidir. Aynı durumun özel sermayeli bankaların personel sayısı için de geçerli olduğu görülmektedir. En az bir kez login olmuş müşteri sayısı, özel bankaların personel sayısının nedenidir. Gerçekten de login olan müşteri sayısındaki artış, geleneksel bankacılık hizmetlerini kullanan müşterilerin dijital bankacılık uygulamalarını kullanması anlamına geldiğinden, uygulama kullanımını arttıkça hem kamu hem de özel sermayeli bankaların personel sayısının etkileneceği anlaşılmaktadır.

Tablo 5. En Az Bir Kez Login Olmuş Müşteri Sayısının (LIBLOGTUM) Kullanıldığı Model Sonuçları

Hipotez	Wald İstatistiği	Olasılık Değeri	Nedensellik İlişkisi
LIBLOGTUM →LSBMB	2.033	0.363	RET
LSBMB →LIBLOGTUM	1.222	0.543	RET
LIBLOGTUM→LSBKB **	9.859	0.020	KABUL
LSBKB→LIBLOGTUM	0.935	0.817	RET
LIBLOGTUM→LSBOB	6.098	0.107	RET
LSBOB→LIBLOGTUM	1.079	0.782	RET
LIBLOGTUM→LSBYB	2.436	0.296	RET
LSBYB→LIBLOGTUM	0.168	0.919	RET
LIBLOGTUM →LPERMB	2.702	0.259	RET
LPERMB →LIBLOGTUM	3.72	0.156	RET
LIBLOGTUM→LPERKB *	8.091	0.088	KABUL
LPERKB→LIBLOGTUM	6.754	0.149	RET
LIBLOGTUM→LPEROB *	2.772	0.096	KABUL
LPEROB→LIBLOGTUM	0.235	0.628	RET
LIBLOGTUM→LPERYB	1.205	0.547	RET
LPERYB→LIBLOGTUM	0.143	0.931	RET

Son 1 yıl içerisinde en az bir kez login olmuş müşteri sayısı değişkeninin yer aldığı modeller incelediğinde, kamu sermayeli bankalar şube sayısı değişkeni ile çift yönlü bir nedensellik gösterdiği tespit edilmiştir. En az bir kez login olmuş müşteri sayısındaki değişimin, sadece kamu sermayeli bankaların şube sayısı üzerinde etkili olduğu görülmektedir.

Tablo 6. Son 1 Yıl İçerisinde En Az Bir Kez Login Olmuş Müşteri Sayısı (LIB1YILTUM) Kullanıldığı Model Sonuçları

Hipotez	Wald İstatistiği	Olasılık Değeri	Nedensellik İlişkisi
LIB1YILTUM →LSBMB	0.458	0.795	RET
LSBMB →LIB1YILTUM **	6.382	0.041	KABUL
LIB1YILTUM→LSBKB **	7.224	0.065	KABUL
LSBKB→LIB1YILTUM **	7.578	0.056	KABUL
LIB1YILTUM→LSBOB	0.135	0.935	RET
LSBOB→LIB1YILTUM	0.205	0.903	RET
LIB1YILTUM→LSBYB	0.162	0.922	RET
LSBYB→LIB1YILTUM	0.91	0.634	RET
LIB1YILTUM →LPERMB	2.72	0.259	RET
LPERMB →LIB1YILTUM	3.72	0.156	RET
LIB1YILTUM→LPERKB	1.426	0.840	RET
LPERKB→LIB1YILTUM	7.659	0.105	RET
LIB1YILTUM→LPEROB	0.008	0.996	RET
LPEROB→LIB1YILTUM	0.043	0.979	RET
LIB1YILTUM→LPERYB	0.113	0.945	RET
LPERYB→LIB1YILTUM	0.353	0.838	RET

Bilindiği gibi kamu sermayeli bankalar, vergi tahsilatları, sosyal güvenlik ödemeleri, farklı kamu kurum ve kuruluşları tarafından sağlanan teşvik ve ödemeleri gibi pek çok devlet hizmetlerini sunmaktadırlar. Bu anlamda pek çok özel sermayeli bankanın şubesinin olmadığı yerleşim birimlerinde kamu sermayeli bankaların şubelerinin olduğu görülebilmektedir. Kamu bankalarının özel bankalara göre dijital bankacılıkla ilişkili olmasında maaşların birçoğunun ilgili bankadan alınması ve öğrenim kredisinin o bankadan ödenmesi gibi zorunlu sebeplerde rol oynamaktadır (Işık, Akbolat ve Ünğan, 2013: 62). Bu durum finansal anlamda verimli olmayan bir durumu ifade etse de kamu sermayeli bankalarının devlet desteği ile faaliyette bulunması finansal performans açısından özel bankalar yarışmasına imkan sağlamaktadır (Uçkun ve Girginer, 2011: 62). Dolayısıyla her iki sonuç da kamu sermayeli bankaların şubeleşmede özel sermayeli bankalara göre farklı bir strateji izlediğini göstermektedir.

SONUÇ

Teknolojik gelişmeler bütün sektörlerde olduğu gibi bankacılık sektöründe de ürün ve hizmetlerin çeşitlenmesi, hizmet kalitesinin yükselmesi, rekabet ortamının artması ve güçlenmesinde önemli derecede katkı sağlamıştır. Öte taraftan standart işlemlerin otomatize

edilmesi yapay zeka uygulamalarının kullanımını artırmış ve insanın işgücü olarak kullanılma ihtiyacını azaltmıştır. Makinelerin pek çok üretim ve hizmet işletmesinde insanların yerini aldığı görülmektedir. Teknolojik gelişmelerin yarattığı verimlilik artışının işgücü piyasasına olan etkisi önemli giderek artmaktadır.

Bu çalışmada, Türkiye Bankalar Birliği'nin yayınlamış olduğu istatistikler kullanılarak dijital bankacılık uygulamaları ile şube ve personel sayısı arasındaki nedensellik ilişkisinin Toda-Yamamoto yaklaşımı ile ortaya konulması amaçlanmaktadır. Çalışmada elde edilen sonuçlara göre, mevduat bankalarının şube ve personel sayılarının aktif müşteri sayısının nedeni olduğu tespit edilmiştir. Sistemde kayıtlı en az bir kez login olmuş müşteri sayısı değişkeninin, kamu sermayeli bankalar personel sayısı değişkenine, kamu sermayeli bankalar şube sayısı değişkenine ve özel sermayeli bankalar personel sayısı değişkenine doğru tek yönlü bir nedensellik olduğu tespit edilmiştir. Başka bir ifade ile en az bir kez sisteme giriş yaparak işlem yapan müşteri sayısı, kamu ve özel sermayeli bankaların personel sayılarının nedeni olduğu görülmüştür. Ayrıca son 1 yıl içinde en az bir kez login olmuş müşteri sayısı değişkeninden kamu sermayeli bankalar şube sayısı değişkenine doğru çift yönlü bir nedensellik olduğu tespit edilmiştir.

Çalışmanın sonuçları, özellikle şubeleşmede kamu sermayeli bankalarının farklı bir strateji izlediğini göstermektedir. Farklı kamu kurum ve kuruluşlarına ilişkin ödeme ve tahsilat işlemlerinin, kamu sermayeli bankalar aracılığı ile yapılması, bu bankaların özel sermayeli bankalara nazaran daha yaygın bir şube ağına sahip olmasını beraberinde getirmektedir. Finansal açıdan güçlü olan kamu sermayeli bankalar hem teknolojiyi yakından takip edebilmekte hem de şubeleşebilmektedir. Ancak özel sermayeli bankalar, şubeleşmeyi daha verimli hale getirebilmek için daha temkinli davrandıkları değerlendirilmiştir. Nitekim özel sermayeli bankalar, şubelerini küçülterek ve farklı konseptlere çevirerek farkı mekanlara haline getirmeye çalışmaktadır. Ayrıca mevcut personelin de uzaktan çalışması veya yarı zamanlı çalışması gibi çalışma planları yapıldığı görülmektedir. Bu anlamda sürecin özel sermayeli bankalar açısından daha verimli hale getirilmesi planlanmaktadır. Öte taraftan çalışmada özel sermayeli bankalar ile yabancı sermayeli bankalar arasında kayda değer bir farklılık tespit edilememiştir.

İlerleyen çalışmalarda dijital bankacılık uygulamalarının kamu ve özel sermayeli bankaların verimlilikleri üzerindeki etkisinin ölçülmesi, kamu ve özel sermayeli bankalar arasındaki farklı yönetim stratejisinin verimliliğe etkisinin olup olmadığının incelenmesinin literatüre katkı sağlayacağı değerlendirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Armağan, E. ve Temel, E., (2016), "Türkiye'de İnternet Bankacılığı Kullanımında Demografik Faktörlerin Tüketici Algısına Etkisi Üzerine Ampirik Bir Çalışma", CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 2, s. 411-436.
- Bağrıyanık, N. T., (2020), "İnternet Bankacılığı Uygulamalarının Banka Performansı Üzerine Etkisi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bakırtaş, T. ve Ustaömer, K., (2019), "Türkiye'nin Bankacılık Sektöründe Dijitalleşme Olgusu", Ekonomi, İşletme ve Yönetim Dergisi, 1, s. 1-24.

- Bayrakdaroğlu, A. ve Nazlıoğlu, Ş., (2009), “Hisse Senedi Fiyat-Hacim İlişkisi: İMKB’de İşlem Gören Bankalar için Doğrusal ve Doğrusal Olmayan Granger Nedensellik Analizi”, İktisat İşletme ve Finans, 24 (227), s. 85-109.
- Bulut, E. ve Çizgici Akyüz, G., (2020), “Türkiye’de Dijital Bankacılık ve Ekonomik Büyüme İlişkisi”, Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 42(2), s. 223-246.
- Demirel, A. C., (2017), “Dijital Bankacılık ve Türkiye’deki Mevcut Durumun Analizi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Dinçer, İ., (2019), “Geleneksel Bankacılık ile Mobil Bankacılık Verimliliğinin Kıyaslanması”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Erben Yavuz, A. ve Babuşcu, Ş., (2018), “Türk Bankacılık Sektöründe Penetrasyon; İnternet Bankacılığı ve Mobil Bankacılık Ürünlerindeki Penetrasyonun Analizi”, Turkish JournalPark Academic, 2, s. 24-57.
- Furst, K., Lang, W. W. ve Nolle, D. E., (2002), “Internet Banking”, Journal of Financial Services Research, 22, s. 95–117.
- Gülmez, M. ve Kitapçı, O., (2006), “İnternet Bankacılığı ve Müşteri Davranışları: Cumhuriyet Üniversitesi Akademik ve İdari Personeline Yönelik Bir Uygulama”, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 2, s. 83-100.
- Kaplan, M. ve Korkmaz, C. İ., (2020), “Dijital Bankacılık Kullanım Niyetine Etki Eden Faktörler Üzerine Bir Araştırma”, Management and Political Sciences Review, 2(2), s. 69-85.
- Keskin, S., (2019), “Banka Müşterilerinin İnternet Bankacılığı Kullanmama Nedenlerinin Analizi”, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KÜSBD), Cilt 9, Sayı 1, s. 99-110.
- Nazlıoğlu, S., (2021), TSPDLIB: GAUSS Time Series and Panel Data Methods (Version 2.0). Source Code. <https://github.com/aptech/tspdlib>.
- Noyan, E. ve Gavcar, E., (2020), “Dijital Bankacılıkta Müşteri Memnuniyetinin Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri ile Değerlendirilmesi”, Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 9(4), s. 2349-2363.
- Özkan, T. ve İpekten, O. B., (2017), “İnternet Bankacılığı Kullanımını Etkileyen Faktörler: Atatürk Üniversitesi Personeli Üzerine Bir Uygulama”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2, s. 647-664.
- Uzun, U. ve Berberoğlu, M., (2011), “İnternet Bankacılığı Hizmetlerinin Banka Performansı Üzerine Etkisi”, Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi, 20, s. 51-62.
- Sullivan, R. J. (2000), “How Has The Adoption of Internet Banking Affected Performance and Risk in Banks”, Federal Reserve Bank of Kansas City, Financial Industry Perspectives, s. 1-16.
- Toda, H. Y. ve Yamamoto, T., (1995), “Statistical Inference in Vector Auto-regressions with Possibly Integrated Processes”, Journal of Econometrics, 66, s. 225-250.
- Yurtadur, M. ve Süzen, E., (2016), “Türkiye’de Banka Müşterilerinin İnternet Bankacılığına Yaklaşımlarının İncelenmesi Üzerine Bir Uygulama”, Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi, 1, s. 93-120.
- Zeybek, H., (2018), “Dijital Bankacılık”, Mali Çözüm Dergisi, 28, s. 79-107.

Ulus Devlet Tarih Sahnesine Neden Geç Çıktı?¹

Why Did the Nation-State Emerge Late On The Stage Of History?

Neslihan SAYICI * Celalettin GÜNGÖR **

Makale Geliş Tarihi / Received :04.12.2022
Makale Kabul Tarihi / Accepted :29.03.2023

ÖZET

Ulus devlet genel kabule göre, belli bir toprak parçası üzerinde, din, dil, kültür ortaklığı üzerinden bir ulusa, ortak bir kimlik yaratan siyasi bir birimdir. Ulus devletin 1648 Westphalia Anlaşması ile temellerinin atıldığı kabul edilmektedir. Ancak bu durum daha önce devletlerin var olmadığını göstermez. Kent devletleri, imparatorluklar, monarşi bugün anladığımız modern devletten farklı siyasi yapılara sahip olmakla birlikte, hepsi de birer devletlerdir. Bu doğrultuda çalışma, Antik Yunan, Roma, feodal devlet, kent devleti, mutlak monarşi dönemlerini belli bir tarihsellik üzerinden ulus devlete benzeyen ve ulus devletten ayrılan yönleri bakımından incelemeyi amaçlamıştır. Sonrasında ise ulus devletin şekillendiği ve ortaya çıktığı süreç olan Westphalia ile ulus devletin kurumsal yapısına kavuşmasında, ulus olma bilincinin ortaya çıkmasında ve yayılmasında katkı sağlayan Fransız Devrimi belirli bir tarihsel süreç ve dinamikler üzerinden ele alınmıştır. Böylelikle çalışmada ulus devletin tarih sahnesine neden geç çıktığı, kendisinden önceki devletlerin siyasi yapıları incelenerek farklılıklar ve benzerlikler üzerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kavramlar: *Ulus, Ulus Devlet, Westphalia, Fransız Devrimi, Yurttaş*

ABSTRACT

According to the general acceptance, the nation state is a political unit that demands a common identity for a nation over a certain territorial entity, through religion, language and cultural partnership. It is accepted that the foundations of the nation government were laid with the 1648 Treaty of Westphalia. However, this does not mean that states did not exist before. City-states, kingdoms, monarchy were states, although they had different political structures from the modern state we understand today. In this direction, the study aimed to examine the groups of Ancient Greece, Rome, feudal state, city state, absolute monarchy periods, which are similar to the nation state and differ from the nation state over a certain historicity. Then, Westphalia, which is the process in which the state is shaped and emerged as a nation, and a historical process and dynamics specific to the French Revolution, which contributed to the institutionalization of the nation-state, the emergence of the consciousness of being a nation, and its rate are discussed. In the study, it was tried to reveal why it came to the stage of nation-state history late, by examining the political structures of the previous state and through the emergences.

Keywords: *Nation, Nation State, Westphalia, French Revolution, Citizen*

¹ Bu Çalışma, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda hazırlanan, "Ulus Devlet Üzerine Bir Çözümleme: Sorun ve Açmazları" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, neslihan.syc96@gmail.com, ORCID No: 0000-0002-4579-6415

** Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, gungorce@yahoo.com, ORCID No: 0000-0001-5041-2554

GİRİŞ

Devlet en genel tanımı ile sınırları belli bir coğrafyada, kendisine tabi olan yurttaşlar üzerinde hukuki yaptırım gücü olan, sürekli kurumlardan oluşan, güvenliği ve adaleti sağlamakla görevli örgütsel bir yapı olarak tanımlanır. Devlet tanımlamaları, tartışmalar her dönem belirli unsurlar üzerinden şekillenmiştir. Tarih boyunca devlet farklı biçimlerde karşımıza çıkmaktadır ve yine tarih boyunca devlet bir dizi değişim ve dönüşümden geçmiştir. Ulus devlet ise aynı toprakta yaşayan insanların, görece ortaklaşa paylaştığı din, dil, kültür gibi değerler ve ulus olma bilinci ile oluşmuştur. Ulus devlet genel kabul gören yaklaşıma göre 1648 Westphalia Anlaşması ile başlatılır. Ancak çok daha eskiye dayanan bir devlet tarihi vardır. Bu tarihin ulus devlet açısından incelenmesi gerekmektedir.

Bu doğrultuda çalışmada Antik Yunandan başlayarak Roma, Avrupa'da feodal dönem, kentlerin yükselişi, mutlak monarşi dönemi, hem kısaca tarihsel gelişimi, hem de devlete dair özellikler bakımından incelenmiş olup ulus devlet ile benzer ve ayrılan yönlerine kısaca vurgu yapılmıştır. Westphalia Anlaşması ile başlayan dönem, mutlak devletlerin ulus devlet ve uluslararası sistemi ortaya çıkarması bakımından incelenmişken, Fransız Devrimi ulus devlete giden süreçte önemli kurumlar, düşünceler ve Avrupa'ya etkileri bakımından incelenmiştir. Modern öncesi devletlerin yönetim yapılarındaki ulus devlete benzerlik ve farklılıkları vurgulanmaya çalışılmıştır.

1. ANTİK YUNAN

Antik Yunan devletleri ya da daha bilinen adıyla “polisler”, ilk olarak M.Ö. 12-11. yüzyıllarda Dorlar’ın Yunan yarımadasına yönelik saldırılarından kaçarak yarımada’nın kıyı kasabalarına, Anadolu’nun batısına ve Ege adalarına yerleşen Akhalar olarak bilinen kabileler tarafından kurulmuştur. Polisin bu en ilkel versiyonunda kararlar ataerkil bir sistem içinde kabile reisleri ya da yaşlılardan oluşan kurullar eliyle alınırdı. Ancak M.Ö. 9-7. yüzyıllarda tarımın gelişmesi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan nüfus artışı bir zenginleşmeyi doğurmuş ve bu zenginliğin sahibi kabile reisleri, zaman içinde karar alma sürecini kendilerinde merkezileştirerek aristokratik bir yönetimin doğmasını sağlamışlardır (Göze, 1989: 1-2). Aristokratik yönetim, ilerleyen yüzyıllarda tiranlıklara yerini bırakmış ve sonunda da demokratik yönetim düşüncesi gelişmeye başlamıştır.

Antik Yunan siyasal örgütlenmesi ve devlet yapılanması Polisten ayrı düşünülemez. Polisin en önemli özelliği küçük boyutlarıdır. Başlangıçta az gelişmiş tarım ekonomisine bağlı toplulukların mekânı olan polis sözcüğü fiziksel özelliklerinden dolayı “yüksek kent” ya da “tepedeki kent” anlamlarına gelmiştir. Ancak toplumsal ve siyasal gelişmeler Polise yüklenen anlamı değiştirmiş ve zaman içinde kutsal bir dinin ya da dünyevi zevklerin en büyüğü olarak da görülmeye başlamıştır (Yalçınkaya, 2015: 29). Örneğin Perikles’e göre polis kelimesi, “harita üzerindeki bir yerden çok daha ötede bir şey, yani insanların birliğe ulaştıkları yer demektir” (Sennett, 2011: 32). Polisin mekânları da bu değişimin izlerinin en açık görülebileceği yerlerdir. Örneğin tarım ekonomisi döneminde Agora yalnızca bir pazar yeri iken, zamanla siyasal bir meydan özelliği kazanmıştır

Polis yalnızca mekânsal bir bütünü, bir şehri tanımlamıyordu. Bunun yanında bir “topluluğu” hatta bugün devlet dediğimiz örgütlenmeyi de tanımlıyordu. Çünkü Polis siyasal olanın bizatihi kendisiydi. Nitekim bugün Batı dillerinde siyasetin karşılığı olarak kullanılan “politika” sözcüğünü de kendisinden üretecekti. Polisler kendi kendini yöneten özerk toplumlardı. Polisin özgür yurttaşlarının (kadınlar, köleler ve kente gelen yabancılar yani metikler hariç) doğrudan şehir yönetimine katıldıkları demokratik yönetim düşüncesini inşa ettiler. Özellikle M.Ö. 5. yüzyıldan itibaren bir mecliste müzakereler yoluyla alınan kararlar dönemi başladı. Yani yasal olarak kamuyu ve kolektif görevleri temsil eden insanların tartışması ve ardından kararlar alınması süreci başladı (Roberts, 2019: 50-54).

Antik Yunan demokrasisinin bugünkü hükümet sistemlerine benzemeyen yanları yanında benzeyen yanları da bulunmaktadır. Oy kullanma hakkı olan yurttaşlardan oluşan halk meclisi (Ecclesia) bir nevi yasama organı olarak görülebilir. Bu meclis yılda on kez toplanır ve yasaları yapardı. Yürütme ise “Beşyüzler Meclisi” ve mahkemeler eliyle kullanılmaktaydı. Meclise yasa önerileri vermek yanında hapis ve ölüm cezalarına karar vermek, maliyeyi kontrol etmek, donanmayı ve cephaneliği hazır tutmak gibi görevleri de bulunmaktaydı. Karar ve yürütme organları üyeliklerinin tespitinde nadiren ve çok az mevki için seçim yöntemi uygulanmaktaydı. Üyeliğe getirilme sırayla ya da kurayla yapılmıyordu (Çınar, 2014: 207-208).

Antik Yunan şehir devletleri denildiğinde akla ilk olarak Atina gelir. Yukarıda anlatılan yönetim sistemi de büyük oranda Atina örneği üzerinden kurulmuştur. Ancak Atina dışında Sparta, Korint ve Delphoi gibi başka kent devletleri de vardı. Atina demokrasiyle yönetilirken diğerlerinde genellikle monarşik ya da oligarşik yönetimler vardı. Köken itibarıyla Atina yarımadasını oluşturan tüm şehir devletlerinin halkları benzer kökenlere sahip olmakla birlikte, -biraz da coğrafyanın etkisiyle- güçlü bir merkezi devlet ortaya çıkaramamış, küçük yönetim birimleri eliyle yönetilmiştir. Başka bir deyişle modern zamanlara özgü bir ulus yapılanmasından antik dönemde söz etmek mümkün gözükmemektedir.

Öte yandan Renan (2016: 34-35) da eski çağlarda kutsal kabul edilen bir yönetici tarafından yönetilen şehir devletleri, imparatorluklar, cumhuriyetler gibi siyasal birimleri ulus olarak kabul edemeyeceğimizi, çünkü bunlarda bugünkü anlamıyla vatandaşlık kavramının olmadığını belirtir. Bu nedenle Atina, Sparta, Sayda gibi şehirler küçük “vatanseverlik birimleri” olsalar da bir vatan ve ulus anlamı taşımazlar.

Bir ulus kimliği oluşturmanın önündeki engellerden biri de din olmuştur. Pagan bir inanç sistemine sahip olan Yunanlılar ortak bir inanç sisteminden de yoksundu. Bir polisin yurttaşlarının başka bir polisin yurttaşlarını yabancı olarak görmelerinin en önemli sebebi mekansal farklılıklar değil, dindi. Her kentin kendine özgü kutsallığı yanında, tanrıları ve tapınma biçimleri bulunmaktaydı. Polisler ortak bir ticari çıkar ya da düşman saldırısında geçici olarak bir araya gelseler de sözü edilen dinsel farklılıklar onları güçlü bir merkezi yapılanmadan alıkoymuştur. Ticari bir çıkar ya da düşman saldırısı zamanı bir araya gelen bu kentler tarihin büyük bir kısmında birbirleriyle savaşmıştır. Bunların en önemlisi kuşkusuz Atina'nın Spartaya karşı kaybettiği Pelepones savaşıdır. Nüfusu zaten az olan bu kentlerin bir de savaşlar yoluyla kırıma uğraması güçlü bir ulusal kimlik oluşturmanın önündeki önemli engellerden biri olmuştur. Öyle ki Pelepones savaşında savaşın kazanan Sparta olmasına rağmen, büyük kayıpları yüzünden kendi tarihinin de sonunu getirmiştir.

Renan (2016: 47-48) gibi bazı yazarlara göre ise modern zamanlarda ulus tanımı içinde kabul edilen ortak bir inanç sistemi ve din ulus devlet için bir temel oluşturamaz. Atina bunun iyi örneklerinden biridir. Başlangıçta din, sosyal gruplar ve aile için önemli olmakla birlikte zaman içinde adetlerle ilişkili bir devlet dini ya da kültür haline dönüşmüştür. Bunun en iyi örneği Aglailus sunağında vatan uğruna ölmeye yönelik yemindir. Yemin dini bir ritüel gibi görülse de esasen bu bir yurttaşlık bağı oluşturma kültürüdür. Çünkü bu yemini etmeyen Atinalı kabul edilmez.

2. ROMA

M.Ö. 1200'lerden sonra İtalya'ya gelen İtalikler yerli halkla karışarak Latin toplumunu ortaya çıkarmıştır. Anadolu'dan gelen Etrüskler ise Latinlerin üzerindeki egemenliklerini bir dizi yapısal farklılaşmalarla pekiştirmişler ve uygarlığın ortaya çıkmasına zemin hazırlamışlardır. Etrüskler'in fethini izleyen yüz yıl kadar sonra kent durumuna gelen bu Latin köyleri, çeşitli ürünler üreterek, Kartaca, Fenike ve Ege adaları ile ticaret yapmaktaydı. Roma'nın bu erken döneminde siyasi örgütlenme *civitas* adı verilen bağımsız kentler şeklindeydi. Bu kent devletlerinin başına en yüksek komutan, yargıç ve din adamı olan krallar seçilmekteydi. Remus ve Romulus kardeşlerden Romulus'un Remus'u öldürmesi üzerine M.Ö. 753'de kurulduğuna inanılan Roma Krallığı, Etrüskler'in egemenliğinde birleşen Latin köylerinden oluşmaktaydı. Fakat zamanla bu iki toplum

arasındaki çatışmada Etrüsklere karşı Latin halkın aristokratları güçlenmeye başlamıştır (Şenel, 2019: 202-203). 8. yüzyıldan 6. yüzyıla, yani Etrüsk kökenli kralın soylularca kovulmasına kadar krallık yönetiminin olduğu varsayılan Roma, bir soy toplumu örgütlenmesidir. Roma'yı oluşturan halk "populus romanus"; kabile, fratri, klan şeklinde bölünmektedir. Roma halkını oluşturan anlayışa göre ortak adları taşımak ve ortak kökenden gelmek önemlidir. Toplumsal ayrışma Roma siyasal otoritesinin kurulmasında etkiliydi. Roma toplumunu oluşturan klanlar doğuştan soylu görülen bir sınıfa dönüşerek, patriciler adını almış ve belli bir kesimi kendilerine tabi kılmışlardı. Bunlar sığıntı anlamına gelen "cleines"lerdir. Roma'da siyasal sürece dahil olmanın koşulu, etkin bir soydan gelmiş olmaktı. Roma hakimiyetindeki plebler ise çiftçilik, zanaat, ticaret ile uğraşan, Roma halkının parçası sayılan, özgür ve mülk edinebilen ama seçme seçilme hakkı olmayan kişilerdi. Kral otuz *fratriden* oluşan Comitia Curiata Meclisi tarafından ilan edilmekteydi. Başrahip, başkomutan ve başyargıç olarak bütün erki toplayan kral, dini, siyasi ve askeri olarak "imperium" yani kutsal kabul edilmektedir. Kralın iktidar yetkisinin temelini oluşturan senato ve klan başkanlarından oluşan Comita Curiata ise savaş ve barışa karar veren kralın yanındaki yönetim organlarıdır (Yılmaz, 2015: 167-168).

Roma, Etrüsk kralların ele geçirmesiyle gelişse de güç kaybeden bu Etrüsk yönetiminin krallarını sonunda kovmuştur. Böylece, zengin ve soylu kişilerin temsil edildiği senato ve halk meclisinden oluşan yeni bir yönetim, yani cumhuriyet kurmuştur. İktidar artık zengin bir azınlığın elindedir (Keenan, 2017: 53). M.Ö. 509'da aristokrasi denetiminde kent devletine dönüşen Roma, cumhuriyet olarak anılsa da senatoyu oluşturan aristokrasi tarafından yönetilmekteydi. Bu dönemde yüksek devlet görevlisi olan *magistralar* ve hükümet sisteminde yasa tasarılarının müzakere edildiği senato patrici ailelerden oluşmaktaydı. Ekonomik, siyasi açılardan ikinci sınıf yurttaş olarak kabul edilen plebler ise başlangıçta siyasal sistemden dışlanmışlardı. Bunun sonucunda plebler isyan ederek, kendi halk meclislerini kabul ettirmişlerdi. 12 levha yasalarının kabulü, halk meclislerinin oluşması Roma halkının siyasal sürecin içinde tutarak ortak yönetim resmini çizmiştir (Yılmaz, 2015: 168-170).

Zaman içinde Roma hızlı bir yayılma dönemine girmiş ve tüm İtalya tamamen Roma önderliğinde birleştirilmiştir. Roma'nın bu hızlı ilerleyişinde aristokratlarca yönetilen köylü sınıfı ve federal sistem deneyimi etkiliydi. Roma'nın ilerleyişi sonunda Kuzey Afrika'daki Kartaca imparatorluğu ile savaşmasına yol açmıştır. Kartacalıları Sicilya'dan süren Roma burayı magistra yani vali tarafından yönetilen ve kendisine vergi veren eyaleti haline getirmiştir. Böylece, Roma Batı Akdeniz'de üstünlüğü elde etmiştir (McNeill, 2002: 241-244).

İmparatorluk yönetimini kuran Oktavianus M.Ö. 27'de ulu anlamındaki Augustus ve İmparatorluk unvanlarını almıştır (Keenan, 2017: 54). Augustus bazı reformlarla Roma yönetimini merkezi yapıya kavuşturmuştur. Senatonun ve magistralıkların yetkilerini azaltmış, orta sınıflara askeri ve idari makamlar, köleler ve azatlılara da birtakım kamu görevleri vermiştir. Siyasi kargaşaların temelini oluşturan ordu problemini, orduyu yansızlaştırıp devlet denetimine sokarak imparatora bağlı ve siyasetten uzak hale getirerek çözmüştür. Tarımsal üretimi artırmıştır. 200 yıllık Roma barışı dönemini başlatmıştır. M.S. 14'de öldüğünde ise kendisinden sonra ailesinden birinin ardılığını bırakmış ve yüzyıllar sürece monarşik rejimin devamlılığını güvenceye almıştır. Bundan sonra topraklarını daha da genişleten Roma İmparatorluğu M.S. 235 yılına kadar çeşitli sülalelerin elinde bulunmuş ve imparatorların erki sürekli artmıştır. Böylelikle imparator mutlak monarka

dönüşmüş ve imparatorluk Romalı olma özelliğini kaybedip evrenselleşmiştir. İmparator Caracavla'nın topraklarındaki özgür tüm insanları yurttaş olarak kabul etmesiyle de artık Roma yurttaş olmanın ayrıcalığı ve değeri ortadan kalkmıştır (Ağaoğulları ve Köker, 1991: 55-56).

Diognetionus döneminde, M.S. 284-305 yıllarında Roma İmparatorluğu toprakları bölünmüş, dördü bir idare kurulmuştur. İmparatorluk merkezi iki bölgeye ayrılmış ve bölgelerin başına Sezar unvanı taşıyan yardımcı atanmıştır. Dördü idare içinden Konstantin Hristiyanlığı kabul etmiş, bazı Bizans kasabalarını büyüterek Konstantiniye adıyla İstanbul şehrini kurmuştur. Theodosius döneminde ise M.S. 395 yılında Roma İmparatorluğu, Batı Roma ve Doğu Roma (Bizans) olarak ikiye bölünmüştür (Keenan, 2017: 55). Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılmasıyla birlikte merkezi otorite zayıflamış, varlığını sürdürmek için iç tehdit olarak gördüğü Hristiyanlara 313 yılında Milano Fermanı ile inanç özgürlüğü veren ve Hristiyan dinini kabul eden Konstantinus ve ardından Hristiyanlığı devlet dini ilan eden Theo Dosiüs'a rağmen barbar istilalarına daha fazla dayanamayan Roma İmparatorluğu tarihe karışmıştır. Bunun sonucunda Avrupa da merkezi devlet niteliğinde olmayan istikrarsız barbar krallıklar türemiş, Hristiyan kilisesi ise ayakta kalabilen tek kurum olmuştur (Ağaoğulları ve Köker, 1991: 59).

Roma, Sander'e göre büyük bir coğrafyaya yayılan ilk cumhuriyet ve Batılı anlamda modern devletin bir öncüsü sayılması bakımından önemlidir. Fakat onun bu ilerlemesi ve yayılması, Akdeniz'de gerilime yol açmış, cumhuriyeti ise Pompey ve Sezar gibi diktatörlerce yıkılmış ve M.S. 331'de Roma Batı ve Doğu olarak ikiye parçalanmış, MS. 5. yüzyılda da barbar istilalarına uğramış, Doğu Roma İmparatorluğu ise 1453'te Türklerin İstanbul'u fethi ile son bulmuştur. Roma'da bir bütünlük sağlansa da zamanla birlik bozulmuş, yurttaşların eşitliği ortadan kalkıp zenginliğin ön plana çıkmasıyla, seçim sistemin bozulması onu zayıflatmış, bilim gerilemiştir (Sander 2003: 43-44).

Roma, savaşların sona ermesi, katı hakimiyetini ve özellikle de son dönemlerde barbarlara karşı benimsediği Roma Barışı ile dışarıya karşı sempati uyandırmasıyla vatan olmaya yakınlaşmıştır. Fakat büyük bir imparatorluk olmasından dolayı modern devleti oluşturamadığı gibi kaçınılmaz olarak parçalanmıştır. Cermen istilaları ulusların varlığına temel oluştursa da Cermenler 5. yüzyılda başlayan istilalarından 10. yüzyıla kadar olan dönemde ırk bilinci ile hareket etmemelerinden dolayı ırkların genel görünümünü değiştirmemiş, hanedanlık ve askeri aristokrasiyi Batı Avrupa'nın bir kısmında yerleştirmişlerdir. Buralar istilacıların ismini alarak, Fransa, Burgonya, Normandiya kurulmuştur. Frank İmparatorluğu batıda bir birlik sağlasa da 9. yüzyılda parçalanmış ve Verdun Anlaşması (MS. 843) ile çizilen sınırlar neticesinde Fransa, İngiltere, İspanya uzun bir süreçten sonra bugünkü ulusal varlıklarına dönüşmüşlerdir. Roma'da ırk olgusu daha farklıdır. Roma'nın sert bir hakimiyetle başlayıp daha sonra karşılıklı çıkarlar etrafında birleşen farklı kent ve eyaletlerden meydana gelmesi ırk fikrinin önemini kaybettirmiştir. Hristiyanlık ve evrensellik ile de ırk düşüncesi yönetimden uzak tutulmuştur. Bölgeyi istila etmeye başlayan barbarların etnografik yönleri yoktur. Buyruğu altına aldıkları halkın ırkına da önem vermezler. Büyük Karl (MS. 768-814) Roma'nın yaptığını tekrarlayarak, farklı ırklardan oluşan bir imparatorluk kurmuştur. Verdun Anlaşması'nın kuzeyden güneye çektiği çizgide de sağdaki ve solundaki ırklar dikkate alınmamıştır. Orta çağdaki sınırlardaki değişimlerde de etnografik özellikler esas alınmamıştır. Karolenj hanedanı, Galya topraklarını Fransa olarak birleştirirse de, bu

ırk yönünden birleşme amacı taşımayan bir politikadır. Yani kısaca modern ulusun kurulması için etnografik tasarım önemli değildir (Renan 2016: 35-42).

Genel olarak imparatorluk ve ulus devlet arasında bir ayırım yapılırsa, ulus devletin daha türdeş ve tektipleştirici yapısına karşın imparatorlukların çoğunlukla daha karma ve heterojen ve farklılıklara karşı daha hoşgörülü olduğu söylenebilir. Ulus devlet milliyetçi ideolojiye, imparatorluk ise hanedan sadakati ile görece bir liyakate dayanmış ve topraktan çok halkı tanıyan imparatorluklarda dil ve düşüncede ulus devlete göre daha heterojen bir anlayış egemen olmuştur (Şenses, 2019: 95-96). Çünkü bugün tanıdığımız ulus devlet değerleri, o gün için söz konusu değildi. Eğer onları geçmişin imparatorluklarında ararsak, anakronizme düşmüş oluruz.

Roma İmparatorluğu'nu da diğer imparatorluklar gibi ulus devletten ayıran, uyruklarıyla olan ilişkisidir. Roma bu doğrultuda diğer topluluklara sınırlı özerklik tanırken Latinlere sınırlı yurttaşlık uygulamıştır. İmparatorluğun uyrukları ile kurduğu ilişki egemenlikten ziyade karşılıklı himaye ilişkisidir. Devleti yöneten güç, iç işlerine karışmayacak şekilde uyrukları da tanımaktadır. Dolyısıyla, karşılıklı himaye ve sadakatten üstün olmayan bir üst kimlik çıksa da devlet herhengi bir şekilde kimlik dayatmamaktadır. Adalet ve barışı simgeleyen Romalılık üst kimliği çevredeki halklar için bir cazibe unsurudur (Gökalp, Özler, 2021: 162). Bu bakımdan önceden belirttiğimiz pleblere karşı tutumu da "Romalı" olmanın farklı bir değer olarak görüldüğüne örnek oluşturabilir.

3. FEODAL DÖNEM

Merkezi ve yerel yönetimleri içeren Roma İmparatorluğu'nun çöküşü, kavimler göçü ile yaşanan nüfus hareketliliği, bunlara bağlı olarak Batı Avrupalıların önemli ulaşım ve ticaret yollarının Akdeniz'den kayması, ekonomik faaliyetin kırsal ekonomik faaliyetlerle sınırlanması, nüfusun ise beslenme ve sağlık gibi faktörlerin bozulmasıyla azalması Karanlık Çağ diye adlandırılan dönemi başlatmıştır. (Poggi, 2019: 33-34). Roma'nın yıkılmasıyla Avrupa'daki merkezi otorite boşluğunu ayakta kalan tek kurumsal güç olan kilise; papaların imparator, piskoposlarınsa eyalet valisi gibi görülmesiyle doldurmaya çalışmıştır. Ancak V. yüzyıldaki Hun akınları yüzünden doğan güvenlik ihtiyacına tam karşılık verememiştir. Bu koşullar altında insanlar çevredeki büyüklü küçüklü şato sahiplerine sığınmış, bu şato sahipleri ise feodal otoritenin oluşmasına zemin sağlayacak bir siyasal örgütlenme oluşturmaya başlamıştır. Toprağa sahip bu şato beyleri, feodal beyler, senyörler, topraklarında yaşayan ve çalışanlar üzerinde, zamanla yasama, yürütme, yargı gibi yetkiler kullanmaya başlamışlardır. Sözleşme ile krala bağlı feodal beyler, kralların etkisinin giderek azalması ile bin yıl sürecek feodal düzeni ortaya çıkarmışlardır (Uygun, 2014: 149-150). Cermen istilaları ve Roma İmparatorluğu'nun eyalet sistemi ile kurduğu egemenliğin, imparatorluğun dağılmasıyla bölgesel güçlerin oluşumunda etkili olması Avrupa'da feodalitenin ortaya çıkmasını hazırlamıştır. Bu bölgelerdeki yöneticiler daha sonra kendi yönetimlerini kurmuş ve lord-vassal ilişkisi içinde toprağa sahip derebeyleriyle Orta çağın soylu sınıfını oluşturmuşlardır. Ticaretin yerini tarımın alması toprağı öncelikli üretim aracı yapmıştır. Toprak üzerinde mülkiyet hakkı olan senyör, toprakta çalışan köylü üzerinde de birtakım hak ve yetkilere sahip olmuştur. Toprağı tutan feodal beyler, bir çeşit siyasal zorlama ile köylünün yani serflerin artı ürününe çöreklenmiş, onların iş gücünden yararlanmış ve bununla feodal bir sömürü ortaya çıkarmıştır (Özkan, 2016: 457- 459).

Senyörlerin kökeni Roma Germen hukukuna dayanmakla birlikte son dönemlerinde otoritesi zayıflayan Roma’da toprak sahibi kimselerin de devlet otoritesi kullanmaya başladığı görülür. Başlarda vergi almak gibi devlet yetkilerini kendi üstlerine almışlar, bu yetkiyi babadan oğula geçen bir sisteme dönüştürmüşlerdir. Böylece, zamanla büyük malikaneler ile idari mali güçleri yanında dokunulmazlık, kendilerine ait mahkeme ve hapisaneleri olan işleyen toplumsal düzenekler ortaya çıkmıştır. Cermen akınları ile de Orta çağ feodal düzeninde savaşçı bir konuma gelmişlerdir. Buna karşılık serfler, Roma’nın son dönemlerinde devletin yüklediği vergileri ödemeyip eşkıyalık yapan, uzak şehirlere sığınan, soylularca toplanıp çalıştıkları topraklarda yaşamaları koşulu getirilerek toprağa bağlı hale getirilen köylülerdir. Giderek özgürlükleri kısıtlanarak bir tür köle durumuna getirilmişlerdir. Bunun yanında sözleşme ile topraklarını malikane sahiplerine veren, kendi rızalarıyla onların himayesine giren veya istilacıların ele geçirmesiyle onların “kölesi” olan olmak zorunda kalan köylülerdir. Tüm bunlar feodal sistemde serfleri ortaya çıkarmıştır. (Göze, 1989: 63-65).

Batı Avrupa da malikane sistemi (manor) çiftlik arazilerinin bölgelere bölünmesidir. Malikaneyi oluşturan, köy ve köylünün işlediği belirli miktardaki ekilebilir topraktır. Malikane sisteminde arazinin bir beyi bulunmaktadır. Bu malikaneler şato veya çiftlik şeklinde kapalı yerlerdir. Malikaneyi oluşturan bey ve köylülerin dışında toprağı yöneten memurları da bulunmaktadır. Malikane sistemi biri beye ait olmak üzere sadece onun için ekilen, diğeri ise kiracılar için bölünen dilimli bir arazi özelliğine sahiptir. Bu kiracılar hem kendi topraklarında hem de lordun toprağında çalışmaktaydılar (Huberman, 2013: 11-13).

Merkezi iktidarın yokluğu ve saldırılara karşı güvensiz bu ortam senyörün hakimiyetini de tehdit etmekteydi. Böylelikle feodal beyler de kendi aralarında bir bağlılık ilişkisi oluşturdu. Bu bağlılık ilişkisi üstün veya güçlü olan senyörün belirli bir toprak parçasını ve bu topraktaki insanları, araçları, dini hakları, yargılama ve yönetme yetkilerini, bir başka vassal veya feodal beye devretmesidir (Yalçınkaya, 2015: 243). “*Kommandatio*” olarak adlandırılan bu sistem taraflar arasında lordun vassalı koruması, karşılığında vassalın lorda yardım etmesi demektir. Birbirlerini gözettikleri bu sistem rızaya dayalı bir anlaşma, karşılıklı yükümlülükler getiren, sevgi ve saygı gerektiren dolayısıyla kişisel de bir ilişkidir (Poggi, 2019: 37). Toprak üzerindeki hakların senyör ve vassal arasında bölünmesi ise “*fief sözleşmesi*” olarak adlandırılır. Kommandatio’dan farklı olarak hukuki bir yapısı vardır. Bu sistemde kral eşitler arasında birincidir ve Orta çağ toplumu, ruhban, çalışan ve savaşanlardan oluşur (Yalçınkaya, 2015: 243-244). Feodal arazi, kiraya verilen ve bununla feodal bey ile egemenliğindeki vassal arasında oluşan ilişki, mal sahibi ile kiracı arasındaki ilişkiden özel olarak aradaki yükümlülüğün ekonomik olmaktan çok askeri ve siyasal nitelik taşımasıdır (Pirenne, 2014: 167).

Vassalın hizmet ve bağlılık yemini ile senyörden aldığı toprak ayrıcalığına dayanan feodalite, egemen kesimler arasında bir hiyerarşi doğuran ve onları bağlılık yemini ve fief (dirlik) ile birbirine bağlayan kişisel bağların bütünüdür. Aynı zamanda yurtluğun toprak parçası haline gelmesi, kırsal bir temele oturan feodalitenin öncelikli olarak toprak mülkiyeti ve onun işletilmesi esasına dayanan bir sistem olduğunu göstermektedir (Özkan, 2016: 457).

Bu dönemde kilise geniş çapta yayılmış bir örgüt olarak, dini ve siyasal olarak etkili, Batı Avrupa’da toprakların büyük kısmına sahip olması bakımından büyük bir servete sahip ve feodal çağın büyük toprak sahibidir. Feodal dönemde egemen sınıfı oluşturan ve topraktaki hakimiyeti

elinde bulunduran kilise, manevi yardım, soylular ise askeri koruma sağlamaktaydı (Huberman, 2013: 21-24).

Orta çağ Avrupası'nda bir bölgede yaşayanların hepsini içerecek şekildeki siyasal yapılanmalardan meydana gelen modern devletler yoktur. Modern anlamda devlet Avrupa'da yeni bir olgudur. Dolayısıyla Orta çağ Avrupası'nda toprak egemenliğine dayanan devlet yerine bağlılık sözleşmelerine dayanan kişisel bağların oluşturduğu feodal sistem hakimdi (Schulze, 2005: 12-13).

Feodal düzenin parçalı iktidar yapısı, merkezi bir devlet iktidarı ve egemenliğin olmayışı, ilişkilerin kişisel sadakat bağına dayalı olması gibi özellikleriyle modern ulus devletten ayrılır. Feodal düzen toprak sahiplerini toprakta çalışanlar üzerinde egemen yapmakta ve özel hukuku kamu hukuku ile iç içe geçirmektedir. Toprak sahipliği ve ailenin özel mal varlığı içinde beliren iktidar anlayışı, insanların da bu toprak sahibi beylere tabiyeti söz konusudur. Toprak sahibi senyör siyasal ve idari yetkileri yanında yargı yetkisi de kullanmaktadır. Tipik bir monarşide, kraldan alınan yetki ile memurlar tarafından kullanılan yargılama yetkisi, feodal sistemde senyörler eliyle kullanılmaktadır. Merkezi devletin yokluğundan dolayı yetki ve hizmetler parçalanmış haldedir. Feodal düzen iktidarın parça parça kullanıldığı, her senyörün kendi toprağını yönettiği, hatta siyasal birim olarak aynı toprak üzerindeki senyörlük yetkilerinin bile, başka otoritelerle bölündüğü bir düzendir. Örneğin alınıp satılabilen ya da devredilen para basma yetkisi, yargı veya vergi toplama yetkisi aynı toprak üzerinde senyör veya manastır tarafından yerine getirilmektedir. Kral ise bu parçalanmış devlet iktidarında kendi iktidarını bir şekilde korumuş ve feodal düzen, Avrupa siyasal haritasını değiştirmemiştir (Göze, 1989: 69-71). Feodalizmde önemli olan ideal düzeni korumak ve sürdürmektedir. Dolayısıyla yönetenlerden de bu düzeni koruyacak şekilde var olan örfleri uygulamaları beklenmektedir. İktidarın parçalı yapısı ve soyluların örgütlenişi sürekli bir bürokrasinin gelişmesine engel olacak şekildedir ve bu sebeple modern yürütme mevcut olmamıştır. Yani feodal düzende iktidar modern iktidardan, senyörün kendisine bağlı olanları yargılama ve cezalandırma yetkisini kapsayan yargı hakkı ile özdeşleşmesi bakımından farklılaşmaktadır (Somçağ, 1994: 10). Orta çağ feodalitesinde bir krala ya da derebeyine bağlılık modern bir devletin yurttaşlarının devlete bağlılığı ile aynı şey değildir. Bir kral ya da derebeyine bağlılık onun şahsına bağlılık anlamına gelir ve bu da sizi ancak onun uyruğu yapar. Oysa modern devlette bağlılık, devledir. Bu da sizi yurttaş yapar. İlkinde somut ikincisinde soyut bir bağlılık söz konusudur.

Feodal dönem devletinin ulus devletin sahip olduğu niteliklere sahip olmamasının bir başka göstergesi de içeriğinin çok daha dar olmasıdır. O dönemde eğitim kiliseye ait olup, kamu işlerine katılım kilise tarafından denetlenmekteydi. Kamu inşaat onarımları, kullananlara veya küçük yerel güç odaklarına bırakılmıştı. XII. yüzyıl ve hatta sonrasında bile uzun süre kamu yatırımı ile ilgilenen merkezi bir oluşum ortaya çıkmamıştır (Bloch, 1983: 507).

4. ORTA ÇAĞ KENT DEVLETLERİ DÖNEMİ

Feodal sistem 9. yüzyıldan itibaren kendi içinden doğmayan, dışarıdan gelen zorlayıcı bir etken nedeniyle değişmek zorunda kalmıştır. Bu etken önceleri küçük çapta başlayan ama zaman içinde yeni bir sınıfın doğmasını sağlayacak kadar etkili olacak kentlerin gelişimidir.

Germen kabilelerinin istilaları yüzünden feodal düzen içerisinde kendine güvenli yer arayışına giren insanlar, feodal toprak sahiplerinin görece korunaklı şato veya malikanelerine sığınırken, aynı zamanda onların toprağında çalışan, toprağa bağlı köleler konumuna gelmişlerdir.

9. yüzyılda Frank devletinin parçalanması ve kargaşalar toprağa sahip kontların özerklik elde etmelerini ve bölgelerinde kalıtım yolu ile geçen malikane yönetimini oluşturmalarını olanaklı kılmıştır. Kontlar malikanelerindeki yetkilerini kamusal yetkilerle donatmış, diğer eyaletleri prenslikleri altında toplayarak Karolenj İmparatorluğu'nu, krala gevşek bağlarla bağlı hanedanlıklar şeklinde ülkelere bölmüştür. Orta çağın sonlarındaki bu kasabalar çevreleri sınırlı, duvarlarla örülü, kapalı yerlerdi. Bu prenslikler güvenlik ve kamu barışı gibi yükümlülükleri gereği dışarıdan gelecek saldırılara karşı castellum, municipium ve sonra burg denilecek olan yüksek kaleler inşa ettiler. Bu kale kentler sadece korunma amaçlı inşa edilen surların içindeki küçük yönetim merkezi olup, özel yasaya, kendine ait kurumlara veya kendine özgü yaşam tarzı olmayan, tarım uygarlıklarından farksız, az nüfuslu, küçük yerleşimlerdi. 9. yüzyılın sonu Batı Avrupa'da ekonomi düşüşe geçmiş barbar istilaları toplumsal düzensizlik ve siyasal kargaşayı beraberinde getirmişti. Ancak 10. yüzyılda Avrupa toparlanmaya başlamıştı. 10. yüzyıla kadar Avrupa'da üretim, geçimlik bir ekonomiydi. Üretim, soylular ve malikanelerinde çalışan köylülerin kendini geçindirecek kadardı. Fazla ürün ne gereğince saklanabilirdi ne de bir pazar söz konusuydu. Birden pazar ve alıcıların artmasıyla toprakta üretim arttırılmaya hatta boş topraklar işlenmeye başlanmıştı (Pirenne, 2014: 57-65, 160).

11. yüzyıldan itibaren artan nüfus, iş arayanlar ve iş için başka ülkelere giden serüvenciler, 12. yüzyılda Flandr ve Hollanda'dan çıkıp toprağını tarıma açmaya ve nehir etrafını setlerle çevirmeye başlamışlardı. Avrupa'da işgücü büyümüştü. Nüfus artışı ile hızlanan tarımsal faaliyet ticareti de geliştirmişti (Pirenne, 2014: 66). Bununla gelişen tüccar grubu 11. yüzyılda kentte kalıcı olmaya başlamış ve kentin merkezi kale ve manastırdan pazar yerlerine dönüşmeye başlamıştı. Kentin surları tüccar banliyölerini kapsayacak şekilde genişletilirken, tüccar ve sanatçılar özgür yurttaş olarak kabul edilmişti (Mumford, 2007:315). 12. yüzyılda Batı Avrupa'da gelişmeye başlayan ticaret ve kent yaşamı feodal toplum örgütlenmesini kökünden sarsan bir süreci başlatmıştır (Ağaoğulları ve Köker, 1991: 185). Ancak bu feodal sistemin hemen ortadan kalktığı anlamına da gelmemektedir. Ticaretle zenginleşen burjuva sınıfının gelişmeye başlaması ilk kıvılcımı ateşlemekle birlikte, yönetim sisteminde radikal değişiklikler neredeyse 400 yıla yayılmıştır.

Kentin kökeni hakkında Pirenne (2014: 47-55), 9. yüzyılda geçimini ticaretle sağlamayan, hukuki varlığı, kendine özgü yasa ve kurumlara sahip toplumu olmayan sadece bir yönetim ve kale açısından değerlendirilebilecek kentlerin Karolenj döneminden itibaren fazlaca olduğunu belirtir. Kale aslında bu yerleşim yerlerinde eskiden beri var olan bir yerleşim yeridir. Ama genellikle dini törenler ya da olağanüstü durumlar (bir saldırı gibi) için kullanılmaktadır. Ayrıca bugün anladığımız anlamda etrafına da kapalı yerler değildir. Sur içindeki ve dışındaki herkese açıktır.

8. yüzyıldan başlayarak bu sistem sarsılmış, İslam ilerlemesiyle kesintiye uğrayan ticaret, toprak sahipleri ve kilisenin merkezi otorite boşluğunda ekonomik ve siyasal olarak elini güçlendirmiştir. 9. yüzyılda piskoposlar istilaların devam etmesi üzerine etrafı duvarlarla çevrili kentlere hakim olmaya başlamışlardır. İstilaların devam etmesi aynı zamanda feodal toprak sahipleri ile köylü arasındaki ilişkiyi derinleştirirken korunma amaçlı surlar yeniden onarılmaktaydı. Örneğin St. Omer manastırı Vikingler tarafından iki kez saldırıya uğrayıp yağmalansa da tekrar geldiklerinde surlarla çevrili manastır, istilacıları geri püskürtmüş, kilise

kamusal nitelik kazanmış ve manastır 10. yüzyılda bir kente dönüşmüştür (Mumford, 2007: 313-314).

Feodal toplumun içindeki unsurları, feodal beyler ve toprağında çalışan serfler yani köylüler ve ruhban oluşturmaktaydı. Ticaretin yeniden canlanması, tüccar grubunu ortaya çıkarmıştır. Bununla ruhban, soylu ve köylülerden oluşan tabakaların meydana getirdiği feodal yönetimin meşruluk temeli sarsılmaya başlamıştır. Feodal toplumsal tabakalar düzeninde, kral düzeni sağlayıcı olarak dışarıdadır. Çalışanlar tabakasına, artık köylüler dışında bir de geçimini ticaret ile yapan kentliler eklenmişti (Ağaoğulları ve Köker, 1991: 186). X. yüzyılda ortaya çıkan ve ticaretin canlanmasına etki eden bu tüccar katmanı başlarda silahlı şövalyelerden farklı olmayıp bazen de uzun zaman boyunca köylü gibi tarla işleyip sürülerini surlar dışında otlatmışlardı (Bloch, 1983: 443). Hatta Pirenne (2014: 96-97) başlarda bu tüccarların toprakta çalışan serflerin çocukları olduğunu, köylülerin zamanla toprağa bağlı olma durumundan kaynaklanan köleleşmeleri gibi tüccarların da ticaretin getirdiği zengin olma durumu ile özgürleştiğini söyler.

12. yüzyılda ticaretin etkisi ile eski Roma kentlerinin yaşam tarzı değişmiş, buralardaki nüfusun artmasıyla tüccarlar eski kalelerin etrafında, deniz, nehir kıyıları, akarsu kavşakları gibi yerlerde kümeleşmişlerdir. Kent, kırsal alanlarda karşılıklı bağımlılığın oluşturduğu alışverişle kırsaldaki köylüler için de birer cazibe merkezine dönüşmeye başlamışlardı. Çünkü burada artık kölelik üzerinden işleyen köylü sistemi değil özgürlük vardır (Pirenne, 2014: 79-80). Ticaretin büyümesi şehirleri de büyütmüş, şehir sayılarının artırmış ve saldırı karşısında sığınabilecekleri *burg* denilen yerlere gelen tüccarlar sayıları arttıkça *burg* dışı alanlar “fauburg”lar oluşturmaya başlamışlardı. Bu *fauburg* alanlarında ticari faaliyetlerini sürdürmek için surlarla korunaklı yer oluşturan tüccarlar, eski kale duvarlarının yıkılmasına, eski *burgun fauburg* içinde özümsemesine ve insanların bu işleyen şehir alanlarına çalıştıkları malikaneleri bırakıp gelmelerini doğurmuştu (Huberman, 2013: 37-38). Ulaşımın güvenli ve kolay olduğu kale kentlere yerleşen, burada koloniler kurup sayılarını artıran tüccarlar, kale kentin dışında dış kent yani banliyö oluşturarak çağdaş metinlerde yeni kent olarak adlandırılan feodal *burgdan* farklı bir yerleşim kurmuşlardı (Pirenne, 2014: 102-105, 107). Eski kentin aksine bu yeni etrafı duvarlarla çevrili yer içeride insanların özgürce yaşayabileceği, siyasal işlevi olan bir alan olmaya başlamıştı. Burayı çekici kılan diğer bir öge ise daha önceleri saldırılar karşısında “feodal çete başlarına” sığınıp serf durumuna düşen insanların artık buralara sığınmaya başlamasıdır (Mumford, 2007: 314).

Bu gelişimin izleri etimolojik olarak da izlenebilir. Feodal dönem içerisinde yerleşim yerleri için kullanılan sözcükler genellikle “ville”, “town” ve “stand” idi. Etrafı kalelerle çevrilmiş kent ve kasabalar içinse yaygın olarak *burg* sözcüğü kullanılıyordu. *Burg* korunaklı bir yerleşim alanını tanımlıyordu (Bloch, 1983: 443). Ama zaman içinde *burg* etrafında ortaya çıkan ticaret kentleri, yeni bir kentli sınıf daha ortaya çıkarmıştı. Bu sınıfa da “Burjuva” (*Bourgeois*) adı verilmiştir. Sözcük, “soy”u kente bağlaması nedeniyle bu sınıfın statüsünü doğrudan yansıtır. Feodal dönemin kanla gelen soyu yeni dönemde en azından tüccarlar için bir kente bağlanmıştır. Sözcüğün Türkçe karşılığı olarak kullanılan “kentsoylu” ifadesinin de en az “burjuva” sözcüğü kadar güçlü bir vurgu içerdiğini belirtmek gerekir.

Yeni tüccar sınıfının Avrupa’nın feodal sistemiyle tam uyum içinde olduğu da söylenemez. Bazı kentler tüccarlardan aldıkları vergiler nedeniyle onlara çok sıcak davranıp kale duvarlarının dibinde ticaret yapmalarına izin verirken, bazı kentlerin feodal senyörleri bu tüccarlara izin

vermemiştir (Bloch, 1983: 443). Bu kentlerde senyörlerin kararlarını etkileyen en önemli gerekçelerden biri şüphesiz ki ruhban sınıfının tüccarlara yaklaşımıdır. Geçimini alım satım arasındaki kâr veya ödünç verilen ile geri alınan arasındaki faizden kazanan tüccar sınıfının iş yapma yönteminin, ticareti bir gasp, kâr elde etmeyi de kötü gören ruhban sınıf tarafından hoş görülmesi mümkün değildi (Pirenne, 2014: 94).

Şehir toprağı, pisikoposlar, feodal lordlar ve krala aitti. Diğer yerlerde olduğu gibi feodal lordlar bu şehirlerden de vergi almak, harç ve hizmet almak, mahkemelerini yönetmek isteseler de feodal biçimle uyumlu olan bu ilişkiler toprak mülkiyetine bağlıydı. Tüccarlar feodal ilişkiyi ticaretin değişken yapısından dolayı istememiş, feodal mahkemeyi feodal düzenin getirdiği engelleri kaldırmak istemişlerdir. Tüm bunlar malikane düzenine benzemeyen şehir hayatına ters düşmekteydi. Tüccarlar beraber hareket etme birlik olma bilincini saldırılara karşı korunmak için birlikte iş yapmaya başladıkları dönemden beri edinmişlerdi. Bu feodal düzen onların serbestçe hareket etmelerine engel olunca da lonca gibi oluşumlarla birlik kurmuşlardı. Bu birliklerle de şehirlerde özgürlük mücadelesi vermişlerdir (Huberman, 2013: 39).

Kentte yaşayanları bir araya getiren ticari ve ekonomik çıkardı. Dolayısıyla özerklik talepleri, askeri açıdan kendilerine yetebilmek, ticari faaliyetleri yürütebilmeyi destekleyecek yasal çerçevede yönetim gibi unsurlar içermekteydi. Yönetimin, meslek veya kimliklerinin merkezi haline gelen bölgesel hükümdar veya feodal vassalların tersine, onlar liderlik, savaşçılık gibi iddiaları olmayan kentte, sadece ekonomik ve ticari faaliyetlerini özgürce sürdürebilmek için yönetme hakkı istemekteydiler. Fakat feodal sistemin toprağına ilişkin düzenlemeleri onların bu yeni ticari etkinliklerini düzenlemede eksik kaldığı için yeni yasal düzenlemelere ihtiyaç duymuşlardı (Poggi, 2019: 56-57). Bir yandan da kentin ticaretinin düzenli olarak sürdürülebilmesi güvenlik ve yasal koruma gerektirmekteydi. Dolayısıyla kentin dışında yerleşen ve kentin ayrılmaz bir parçası haline gelen tüccar sınıfı, haraç ve hırsızlık gibi keyfi uygulama ve adaletsizliklerden korunmalıydı (Mumford, 2007: 315).

Kasabalılar rahatlıkla dolaşabilecekleri ve işlerini serbestçe yürütebilecekleri bir özgürlük istemekteydiler. Bu doğrultuda feodal bey ve krallardan birtakım ayrıcalıklar talep etmekteydiler. Aldıkları beratlarla da şehirlerde özgürce ticaret yapmalarının önü açılacaktı. “Şehir havası insanı serbestleştirir (standtluft macht frei)” şeklindeki Alman atasözü bu taleplerini kazandıklarının göstergesidir. 12. ve 13. yüzyıllarda birçok şehir beratından biri de Kral VII. Louis’in Lorris şehrine verdiği beratıdır. Bununla şehirde belli bir süre bulunan ve herhangi birine bağlı olmayan kimse güvenli ve serbestçe yerleşebilirdi. Fakat toprağı başka bir beyden satın almak ya da kiralamak ile işleri aksayan şehirliler toprağına da özgürlüğünü istemekteydiler. Beratla birlikte şehirlilere malını satma ayrıcalığı da tanınmıştır. Kentliler malikane mahkemelerinin ticari faaliyetlerinden doğan işleri çözümede yetersiz kalması ve işlerin yürümesini ağırlaştırmasından ve lordların da ticari işlerden anlamayıp kendi çıkarlarını gözetecek şekilde karar almalarından dolayı ayrıca büyüyen şehirde asayişin sağlanmasını zorlaştığı için kendi mahkeme ve ceza yasalarını oluşturmak istemekteydiler. Vergilerini kendi istekleri doğrultusunda toplamak, feodal harç ve ödemelerden kurtulmak istiyorlardı. Bu vergileri azaltmayı başarmışlardır. Bir anda tam anlamıyla bağımsızlık gelmedi. Şehirlerin denetimini ve bağımsızlığını yavaş yavaş lordlardan satın aldıkları haklarla kazanmışlardır. Böylece şehirler bağımsızlığına kavuşmuştur (Huberman, 2013: 40-41).

Kentlerin özerk ve ortak çıkarlar doğrultusunda kendilerini yönetme hakkını elde etmeleri, feodal yönetim mekanizmasında kentte yaşayanların feodal yükümlülük ve feodal ilişkilerden kurtulması ve siyasal bakımdan önem kazanan kentlerle birlikte *commandatio* ilişkisindeki bağlılık yerine belirli bir ülke veya toprak parçasını esas alan yeni bir yönetim anlayışının çıkması gibi sonuçlar doğurmuştur. Kentlerin gelişmesi ile bir bölgedeki insanların çıkarlarının ortaklaşa temsili üzerinden komünal örgütlenme ortaya çıkmıştır. Böylelikle artık feodalitenin kişisel bağlarına ve sözleşmelerine dayanan anlayışın içine ülke ve temsil kavramları yerleşmiştir. Bu temsilin artık kişisel bağlar ve ilişkilerden bağımsız hukuk kurallarınca belirlenmesi sonucunda da, kralın kişisel ilişkilerinden bağımsız, hukuk kuralları ile oluşan “statüler” çerçevesinde “temsili-siyasal birim” niteliği kazanmışlardır (Ağaoğulları ve Köker, 1991: 189).

Orta çağda kentler kentsel nitelikte üretimin ve ticaretin yapıldığı yoğun nüfuslu yerler olmakla birlikte siyasal olarak özerkti. Özerkliklerini bölgesel hükümdarlardan veya feodal lordlardan, bazen de ikisinin ortaklaşa vermesi sonucu elde etmişlerdi. Kentlerin yükselişi ile sistemde yeni bir siyasal güç ortaya çıkmıştır. Kentler uzun süren bir çöküşün ardından güçlenmiş ve ortak hareket ederek tek başlarına güçsüz olan bireyler bazı oluşumlar meydana getirmiştir. Kentlerin tüzel yapısı olan hak iddiaları; muafiyet ve imtiyazlar, bireylere değil topluluğa verildiğinden bu geniş toplulukları meşrulaştırmıştır. Feodal ilişki güçlü tarafları birbirine bağlayan ama yine de lord ve vassal arasında hiyerarşinin olduğu bir ilişkiydi. Kentler ise tek tek güçsüz ama eşit bireylerin ortaklaşa hareketi ile bir birlik oluşturmalarıyla güç ve siyasal özerklik elde etmişlerdi (Poggi, 2019: 54-55).

Burjuvalar, isyan ve örgütlenme açısından birbirlerine yeminle bağlanmışlardı. Böylelikle kolektif olarak ettikleri bu yeminli ortaklığa Fransa'da *commune* (ortak) adı verilmiştir. Feodal toplumdaki aşağıdan yukarı doğru bağlılığı oluşturan, uyruğu güçlüye tabi kılan dostluk yemininden özgün olarak burjuvanın yemini eşitleri birleştirmektedir (Bloch, 1983: 445). Komün belli bir alanda ortaklaşa yardımlaşma ve güvenlik gibi amaçlarla bir araya toplanılmasını içeren ve halk yönetiminin özerkliğini esas alan örgütlü topluluktur. Kentin kral ve lordlardan aldığı beratlar ile kendi kendini yöneten burjuvalar bu yolla komünleri oluşturmuştu. 11. yüzyılda feodal rejime karşı başlatılan reform hareketi ile tüccarlar kent hukuku ve komün oluşumlarıyla belediye kurumunun temellerini atmışlardır. Komün hareketini başlatan tacirler seyahat etme ve yerleşme özgürlüğü, kendi mahkeme ve ceza yasalarını oluşturma, mülkiyet hakkı gibi ayrıcalıkları aldıkları kazanırken, kral ve feodal lordlar ise bu özerklikleri rejime sadık kalmaları için vermişlerdi (Çelik, Aykanat, 2007: 104-105).

Kral veya feodal lordtan alınan idari, mali, yönetsel haklar içeren beratla kurulan komünler silahlı güce sahip olma, mahkeme kurma, vergi toplama gibi haklar elde etmiştir. Komünlerde belediye başkanı ve meclisin olduğu ya da başkan yerine seçilmiş heyetin olduğu şehirler bulunmaktaydı. Tüm bunlar feodal düzene göre daha gelişmiş olsa da demokratik bir ortam yaratmamıştır (Oktay, 2008: 122-123) Komün, ticaret, sanayi ve mali işlerin yürütülmesi yanında, kamu düzeninden kentin ordusuna, kentin beslenme ihtiyacının karşılanmasından okul yapımına ve ihtiyaç sahiplerinin bakımı gibi birçok yerel işten sorumlu bir kurul tarafından yönetilmekteydi. Başkan tarafından yönetilmesi ise merkezileşme ihtiyacının belirlediği 13. yüzyıla denk gelir (Pirenne, 2014: 151). 13. yüzyılda kentlerde güçlenen oligarşik yapılar, kilise ve kralın, komünlerin bağımsızlığını kısıtlamaya yönelik uygulamaları ve mali krizler gibi nedenler, komünlerin güç

kaybetmesine neden olmuştur. Merkezi devletin yokluğunda ortaya çıkan komün yönetimleri, güç kaybederken monarşiye dayalı merkezi devlet güç kazanmaya, dolayısıyla şehirler özerkliklerini kaybetmeye başlamıştır (Oktay, 2008: 123).

Orta çağ kentinde bulunan unsurlar (tüccar, zanaatçi, savaşçı, rahip..) birbiri üzerinde uzun süren hakimiyet kuracak güçte değillerdi, dengedeydiler. Orta çağ kenti, özgürlük, özerklik, demokrasi, tüzel eşitlik gibi fiziksel ve siyasal unsurlarla eski kent düzenlerinden ayrılmaktaydı. Komün (*comminitas*, birlik), egemenlik (*dominium*) üstünde kısa süreli zafer kazanmıştır (Mumford, 2007: 316). Hatta Orta çağda komünler insanlara kendileri ve malları üzerinde güvenlik sağlaması, bundan kaynaklı olarak insanların buldukları topluma aidiyet düzeyinde bir sevgi beslemesi dolayısıyla iyi işler yapıp kenti güzelleştirmeleri bakımından devlete benzerlik taşımaktadır denebilir (Pirenne, 2014: 153-154). Kitlesele refaha yönelik yasama dar iktidar odaklarınca ya da feodaliteye yabancı gruplarca yapılmıştır. Örneğin kent yönetimleri, okul ve hastane yaptırmış, ekonomiye düzenlemeler getirmişlerdir. Kralın veya yüksek baronun fiilen üç temel görevi vardı. Bunlar; imana bağlılığını göstermek için dinsel vakıflar kurmak ve kiliseyi korumak, halkını dış tehditlere karşı korumak, iç barış ve adaleti sağlamaktı. Bu dönemde de yönetimde kararlar danışmanlara danışılarak alınmalıydı ama danışacağı kitle hiçbir zaman halk olmamıştır (Bloch, 1983: 507-510).

İlkel kent topluluklarının demokratik yöntemle ilgisi yoktu. Kentleri meydana getiren burjuvalar kendisinden daha küçük gruplarca takip edilmesi zor olmakla birlikte, insanlar için zaman zaman birer efendi veya alacaklı olmuşlardır. Yine de feodalizmdeki karşılıklı koruma ve itaat ilişkileri yerine karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmayı, birlik olma düşüncesini getirerek Avrupa'nın feodal düzeninin yabancı olduğu bir toplumsal unsur sağlamışlardır (Bloch, 1983: 446).

Kısacası Orta çağda tamamen hukuksal ve siyasal açıdan bütün ve bağımsız egemen bir kent devleti çıkmamıştır. “Özerklik bölgesel bir yönetim çevresinde tanımlanmaktaydı.” Kent ve kırsal alanların karşılıklı işbölümünün, kentteki grupların birbiriyle işbölümünün ve kentlerin karşılıklı işbölümünün yarattığı bu geniş alanlarda kentlerin özerk yönetimleri yetersiz kalacaktı. Bölgesel bir yönetim gerekmekteydi. Bu bağlamda kentliler feodal yönetimi kendi çıkarları doğrultusunda esnetmekle yetindiler. Aslında ticari faaliyetleri için çıkarlarını gözetecek, güvenli para sistemi sağlayacak güçlü bir yönetime bağlılık onların yararınaydı. Bu bağlamda feodal lord ve hükümdar güçlerine karşı, bölgesel hükümdarın tarafında olan kentler siyasal özerkliğin dışında bölgenin yönetimi üzerinde etkin katılım sağlayacak yapıları, kurmuşlardır. Bu yapı sadece kentlere özgü olmayıp bu yapılara katılıp tüzellik kazanan feodal güç ve ruhbanı da içine almaktaydı (Poggi, 2019: 58- 59). Zamanla, yönetimde kralın yanında yer alarak mutlak monarşi dönemine geçişte rol oynadılar.

5. YÜKSELEN MUTLAK MONARŞİLER DÖNEMİ

Feodal düzen kentlerin özerklik kazanması ile farklılaşarak devam etmekteyken Avrupa'da mutlak devlete geçişte bu düzeni sarsan temel bazı dinamikler oluşmuştur. Bunlar uzunca bir zamanı kapsayan gelişmeler olup her ülke için farklı zamanlarda ve görece farklı şekillerde gelişmiştir.

Avrupa’da merkezi devlet mutlak monarşi ile kurulmuştur. Mutlak monarşinin kuruluşu ise kral ile eşit statüye ulaşmak isteyen feodal lordların krallarca kendilerine tabi hale getirilmesi ve kilisenin otoritesinin zayıflatılmasıyla olmuştur (Karatani, 2017: 237). Krallar bu feodal lordlara karşı 13. yüzyılda, özgür kentlerle ortaya çıkmış olan burjuva grubunun desteğini almıştır. Burjuvalar da zaten feodal lordların keyfi yönetimlerinden kurtulmak istemekte ve kralların zengin vergi kaynağı olan burjuva sınıfına destek çıkacağını düşünmekteydiler. Bununla birlikte burjuva merkez işbirliği ancak parçalı iktidar yapısında var olabilen feodal düzeni derinden sarsmış ve parçalı iktidar yapısını ortadan kaldırmaya başlamıştır (Bloch, 1983: 444). Bu süreç hükümdarların geniş topraklar üzerinde toplumun belli bir kesimi ile siyasal ilişkisini ifade eden standestaat, yani zümre devletinden mutlak devlete geçişi izlemektedir. Bu süreçte kral, büyük feodal toprak sahibi olmanın ötesine geçerek daha üstün bir anlam kazanmış, feodalitenin öncesine dayanan kutsal bir unvana sahip olmuştur. Mutlak devlete geçiş sürecinde hükümdar ve zümreler (imtiyaz sahipleri, feodal bey, tüccar loncaları), sık sık ortak çıkarlar etrafında bir araya gelip kararlar almaktayken, aslında hükümdar hala gücünü zümreler ile paylaşmakta yani ikili yönetim sürdürmekteydi. Ancak zamanla zümre ve hükümdar ortak bir çıkar etrafında birleşmeye başlayarak, zümrelerin siyasi imtiyazlarının kaybolması ve bu hakların hükümdara devredilmesi süreci ikili yönetimi azaltarak mutlak devleti ortaya çıkarmıştır (Poggi, 2014: 56-59).

Tilly (2020: 182) bu durumu ulusal devlete geçişte önemli bir nokta olarak görür ve “dolaylı yönetimden doğrudan yönetime geçişte aracılardan ortadan kaldırılması” olarak belirtir. Şehir devletleri, piskoposluklar, beylikler, monarkın anlayışına uygun şekilde vergi toplayan, kral mülkünü işleten, halkla taç arasındaki ilişkiyi günlük temas ile kuran, görece doğrudan yönetime başvurabilen küçük birimlerdi. XVII. yüzyıl öncesinde Avrupa’da büyük devletler, uyruklarının yönetiminde, doğrudan devlet aygıtına katmadığı, ayrıcalıkları ve belli derecede özerkliği olan yerel iktidarlara dolaylı yönetim izlemekteydi. Yönetimle ters düştüğünde zorluk çıkartan, devlet otoritesini temsil ederken kâr elde eden, yöneticilere verdikleri haraçla konumlarını güvenceye alan aracılardan ruhban sınıfı, derebeyleri, bağımsız şavaşılar ve şehir oligarşileridir. Aracıların özerkliklerinin sınırlandırılması ve uyruklar ile ittifak yöneticilerin çıkarınadır. Savaşlarda insan gücünün ve kaynakların öneminin artmasıyla daha büyük devletlerin işgaline karşı yöneticiler, aracılardan ya devre dışı bırakarak ya da merkezi sisteme entegre ederek savaş kaynaklarını karşılamaya ve halklarıyla doğrudan ilişki içine girmeye başlamışlardır. Bununla birlikte ulusal orduların doğmaya başlaması, doğrudan yönetim ve ulusal devletler, biri diğerini tetikleyen veya doğuran faktörler şeklinde gelişmişlerdir. Bundan sonraki adım ise yönetici ile halkın özdeşleşmesi ve dış tehdide karşı ortak köken fikri ile birleşmeyi sağlayacak olan, uyrukların yönetici tarafından din, dil, ideoloji bakımından “tekbiçimleştirilmesidir”. Tüm bunlar ulusal devlete geçişte önemli dönüm noktalarıdır (Tilly, 2020:182-187).

Mutlak devlete geçişte bir diğer önemli dönüm noktasına gelince, feodalizmde bunalım ve anarşi olarak adlandırılan dönemlerin başlamasıdır. 11. yüzyıl ve 14. yüzyıl arasında feodal ekonomi büyürken aynı zamanda fiyatlar sürekli bir artış göstermeye başlamıştır. Bu yüzyıllarda özellikle tahıl fiyatlarında sürekli artış meydana gelmiştir. Nüfus artarken tarım ürünlerindeki fiyat artışı, artan nüfusa çare olarak verimliliği düşük arazilerin de tarıma açılması fiyatları daha da artırmıştır. Tüm bunlar bu yüzyıllarda feodalizmin bunalıma girmesine neden olmuştur (Somçağ, 1994: 42-44). 10. yüzyıldan başlayarak gelişen ticaret 12. yüzyılda fiyatların artmaya başlamasıyla 16. yüzyıla gelindiğinde ulus merkezli kapitalist ekonomiyi ortaya çıkarmıştır. Malların fiyatlarının

1600'lerde artışı, Amerika'dan gelen madenlerin etkisi ile enflasyonun artması ve 13. yüzyıl itibariyle nüfusun sürekli artışı sonucunda tarım ürünlerinin fiyatlarının artırılması ve paranın değerinin düşürülmesi politikaları kralın gelirinin artmasına ama enflasyonun yükselmesine neden olmuştur. Vergilerin artırılması ile oluşan mali kriz parlamenter kurumlarla hükümetleri karşı karşıya getirerek, örneğin 17. yüzyılda İngiltere'de parlamento zaferi ile sonuçlansa da diğer Avrupa ülkelerinde kraliyet despotizmini doğurmuştur. Madenleri kendi ülkelerine aktararak, tedbir olarak kendi kendilerine yeten ekonomi kurmaya çalışan krallar merkantilist ekonomiyi ortaya çıkarmıştır. Avrupa'da oluşan zenginlik sürekli orduların kurulmasını hızlandırırken bu ekonomik düzenlemeler de ulus devlete giden süreci oluşturmuştur. Savaş teknolojilerindeki ilerleme, topun ve tüfeğin kullanılmaya başlanması, orduyu destekleyen ulus düşüncesi, ulus devletin siyasal birim şeklinde ortaya çıkışında önemliydi (Sander, 2003: 92-95).

Ateşli silahların icadı eski savaş biçimlerini hükümsüz kılarken savaşçı lordların statüsünü de ortadan kaldırmış ve bu durum devletin şiddet tekelinin kurulmasında önemli bir adım olmuştur. Toprağı işleten ve köylülerden kira alan feodal lordların ayrıcalıklarının ellerinden alınması ve toprak vergisi sistemi için tüccarlarla işbirliği yapan kralın bu feodal lordları devletin vergi gelirinden aldıkları maaşa bağımlı saray aristokrasileri haline getirmesi ve oluşturduğu bu para ekonomisi, bürokrasileri ve daimi ordunun oluşturmasını sağlamıştır (Karatani, 2017: 237-239).

Mutlak devletin ortaya çıkışında Poggi, devletlerden ziyade devletler sisteminde ortaya çıkmaya başlayan dinamiklere değinmektedir. Bölgesel yönetim güç kazanırken, büyük ve güçlülerin egemenliğine giren küçük ve güçsüz topraklar, bağımsız küçük devletlerin egemenliklerini ilan ederek diğerleri ile bir güç mücadelesine girmesiyle yeni bir devletlerarası ilişki doğurmaya başlamıştır. Dolayısıyla bu görece daha büyük olan siyasal birimlerin arasındaki ilişkiler, devletlerin birbiri karşısındaki konumlarını korumaya yönelik olarak, iç siyasal düzenlerini oturtmaya, devletin bütünlüğünü ve etkinliğini artırmaya yönelik hamleler gerektirmiştir. Aynı zamanda "stande" yani kentler ile ortaya çıkan zümreler sisteminin de ekonominin gidişatı ve hükümdarların etkisiyle çökmesi mutlak devletin kurulmasını hızlandırmıştır (Poggi, 2019: 80-82). Strayer (2020: 55-56) ise mutlak devlete giden sürecin faktörlerini, 11. ve 14. yüzyıllar arasında mali ve adli işlerden sorumlu kurumların oluşturulması ve devlet görevlerinde profesyonel yöneticilerin ortaya çıkması olarak değerlendirmektedir. Sarıbay (2008: 116)'a göre ulus devlete giden süreçte ilk aşama 15. yüzyıldan Fransız Devrimi'ne kadar geçen süredir ve bu dönemde devlet oluşumuna ilişkin ortaya çıkan önemli sonuç, "seçkinler düzeyinde ekonomik, politik ve kültürel açıdan bütünleşmenin gerçekleşmesidir".

Mutlak devlet, geleneksel özellikte ve sınıfsal toplumu olan devlettir (Giddens, 2008: 131-132). Bu haliyle modern ulus devletten ayrılmaktadır. Ancak mutlak devlet modern devlete geçişte önemli bir gelişimin aşamasıdır. Mutlakiyetçilikten önce Avrupa birbiri ile sık sık savaşan çeşitli devletlerden oluşmaktaydı. Mutlak devletin gelişimi devlet sistemini değiştirmiş ve modern Avrupa'nın oluşmasını sağlamıştır. Aynı zamanda mutlakiyet dönemi, devletin içerden pekişmesiyle birlikte bölgeselliğin önem kazanması ve Avrupa'da sınırlar üzerinden değişimi de beraberinde getirmiştir. Feodal Avrupa'nın sınırlarını, belirsiz bir yönetime dayanan hudut boyları oluşturmaktaydı. Feodal dönemde diplomasi bazı ayrıcalıklar veya haraç sistemi için kurulmaktaydı ve gelenekseldi. 16. yüzyıldan itibaren ise feodal dönemde kökleri olan diplomasi gelişim göstermiş ve yine savaşlar üzerinden olsa da her devletin meşru özerklik sahasının tanınması üzerinden yeni

devletler sistemini oluşturmaya başlamıştır. Mutlakiyetçi dönem de devlet hudut boyları yerine sınırlar üzerinden şekillense de modern devleti gelenekselden ayıran sadece bu sınırlar değildir. Devletin bölgeselliğini dönüşüme uğratan mutlak devletin yükselişindeki döneme denk gelen egemenlik kavramı veya teorileridir (Giddens, 2008: 120, 122- 126).

Feodal dönemden ulus devlete geçişte önemli olaylardan biri de Avrupa’da meydana gelen mezhep kavgalarının oluşturduğu Otuz Yıl Savaşları’nın sonunda imzalanan Westphalia Barışdır. Barışın temelinde reform hareketi yatmaktaydı. Dinde reform hareketinin ve Protestanlığın gelişimine etki eden Luther, papalığa ve din ticareti yapan Katolik Kilisesi’ne ve son olarak da papalığın günahların bağışlanması senetlerinin satışına tepki olarak 1517’de 95 tezini Wittenberg Kilisesi kapısına asmış ve İncili Almancaya çevirmiştir. Luther kilisenin devlete bağlı olması gerektiğini savunmaktaydı. Alman kilisesini papalığın egemenliğinden çıkararak ve devlete bağımlı olmasını sağlayan Luther, burjuvanın dinsel aristokrasiyi bertaraf edip ulusal monarşi oluşturmasına katkı sağlamıştır (Şenel, 2019: 316-324). Tüm bu gelişmelerle birlikte Avrupa’da reform hareketi başlamış ve Protestanlık hızla yayılmıştır.

16 ve 17. yüzyıllarda, Roma Katolik Kilisesinin hanedanlarca, müttefik ve gelir kaynağı olarak görülmesi bakımından Protestan reformu merkezi monarşiler ve yerel otoriteler için bir tehdit olarak görülmekteydi (Tilly, 2016: 207). 1600’ler Kutsal Roma İmparatorluğu’nun Katolik, fakat imparatorluğu oluşturan çerçevede, örneğin 300 civarında devletin, dini olmakla birlikte Habsburgların Katolik devletlerinin içinde de sayıca fazla Protestan bulunmaktaydı. Bu dönemde Almanya gerilemekte ve yerellik belirtileri ortaya çıkmaktadır (Sander, 2003: 99). Siyasi olarak karmaşık bir yapısı olan Almanya çok sayıda prensliğe bölünmüş durumdaydı. Siyasi istikrarsızlık ve bölünmüşlükten kaynaklanan merkezi otorite boşluğunu, Katolik Kilisesi doldürmüştü. Katolik Kilisesi Almanya’da etkinliğinden faydalanarak günahların affına yönelik belgeler satmaya ve Alman topraklarında kazanç elde etmeye başlamıştır (Kaya, 2020: 174-175). Tüm bunlara tepki olarak yayılan Protestanlığın mezhep çatışmalarını doğurması önce Ausburg Barışı ile sonuçlandırılmaya çalışılmıştır. 1555 tarihli Ausburg Barışı ile Luther ve Katolikler arasında savaşı sona erdirip Alman prensliklerine Katolik veya Protestanlık arasında tercih hakkı tanımaktaydı. Ancak anlaşmaya uyulmayarak, Almanya’daki Calvinistler ve Protestanlar anlaşmadaki haklara sahip olamadılar (Kanaan, 2017: 168).

Ausburg Anlaşması’nın yürümemesi yüzünden 1608’de İngiltere Hollanda ve Fransa desteğiyle Protestan devletleri birlik kurmuş ve 1609’da da Kutsal Roma İmparatorluğu’nun desteğiyle Katolik devletler birleşmişti. Dolayısıyla Almanya dış desteklerle dini bir savaş için iki ayrı kampta parçalanmıştır. Bu şekilde başlayan Otuz Yıl Savaşları aslında Almanya için Katolik ve Protestan ayrımına dayanan, Kutsal Roma İmparatorluğu’ndan bağımsızlığını kazanmaya çalışan üye devletler bakımından bir iç savaş niteliğindedir. Ancak Almanya topraklarında süren bu savaş, Fransa, Habsburg, İspanya, Hollanda ve Danimarka’nın katıldığı uluslararası niteliğe dönüşen bir savaştı (Sander, 2003: 99- 100).

Böylelikle başlayan 1618-1648 yılları arasında 17. yüzyıl Avrupası’nda Hıristiyanlığın din savaşları dönemi ve 1648’de Protestanların zaferi ile biten savaş Westphalia Anlaşması ile Kutsal Roma Germen İmparatorluğu olan Almanya’nın küçük devletlere ayrılıp İmparatorluğun yetkilerinin sınırlandırılmasıyla sonuçlanmıştır (Keenan, 2017: 167-168). İmparatorluğun vergi ve asker toplaması, savaş ilan etmesi, kanun koyması üye devletlerin rızasına bırakılmıştır. Almanya

tüm bunlarla feodal bir karmaşıklığa girmiştir. Westphalia, daha önceki konferansların dini niteliğinden farklı olarak devlet, savaş ve iktidar sorunları üzerinden yapılan laik nitelik taşımasıdır. Bu anlaşma ile papalık dikkate alınmamış, kilise gücü sınırlandırılmış, Almanya içerisindeki Katoliklik, Protestanlık ve Calvinizm geçerli dinler olarak kabul edilmiştir (Sander, 2003:100). Dolayısıyla dini çoğulculuk kabul edilmiş, Avrupa'daki din savaşları sona ermiştir (Roberts, 2019: 348). Westphalia Barışı ile topraklarında egemen olan eşit, başka bir otoriteden bağımsız devletler ve onların oluşturduğu bir uluslararası hukuk ile egemen devletlerin arasında dengeyi esas alan bir sistem doğmuştu (Poggi, 2019: 110). Westphalia Anlaşması egemen devletlerin uluslararası sistem içinde tanınmasını içeren anlaşmadır. Politik olarak yasal eşitliği olan devletlerin aynı zamanda kendi kaderlerini belirleme hakkını elde ettiği ve egemen devletlerin birbirinin içişlerine karışmamasını teyit ettikleri anlaşmadır (Ritzer 2011: 161).

6. FRANSIZ DEVRİMİ VE SONRASI

Ancien rejim (Eski rejim), din savaşları ve Westphalia düzeni sonrası başlamıştır. Bu dönem insanlar savaş ve kötü koşullar yüzünden yoksullaşmış, soylular toprak ve mal kaybetmiştir. 18. yüzyıl, eski yönetimin bunalım çağıydı. (Kingsley, 2004: 26).

Fransa'da devrimden önce toplumsal yapı soylular (aristokrasi), burjuvazi, köylü ve zanaatkarlardan oluşmaktaydı. Avrupa'nın çoğu yerinde olan bu toplumsal yapının Fransa'daki farkı, içerisinde ayrışmaların çok olmasıdır. Aristokrasi kendi içinde soylu ailelerden gelen geleneksel kılıç şövalye ve soyluluk unvanlarını sonradan satın alan soylular şeklinde ayrışmaktaydı. Soyluluk unvanını sonradan alan soylular sayıca fazla olmakla birlikte sarayın her türlü olanağından yararlanırken, devlet memurluğunda da çeşitli ayrıcalıklara sahiptirler. Kral zamanla bu soyluların mevkisini azaltsa da senyörlük haklarını kullanmaya, vergiden muaf tutulmaya ve orduda yüksek görevler almaya devam etmişlerdi (Rude, 2018: 12-14). Bu durum devrime giden süreçte önemli rol oynamıştır. Din adamları da kendi içinde yukarı ruhban (soylu aileden gelenler) ve aşağı ruhban (düşük görevliler) olarak ayrışmaktaydı. (Arslan, ty: 10). Asiller grubundaki din adamları da çeşitli ayrıcalıklara sahiptirler. Bu ayrıcalıklar ve her alanda etkinliklerinin artırılması laik tepkiye yol açmıştır (Timur, 2017: 23). Köylülere gelince, yoksuldular ve ağır vergiler ödüyorlardı (Rude, 2018: 12-13).

Devrime giden süreçte bir diğer etken ise Fransa'da derinleşen mali kriz olmuştur. Kral XVI. Louis tarafından maliye bakanı olan Turgot çeşitli mali önlemler olsa da Un Savaşı denen tahıl isyanlarının önüne geçilememiştir. Buğday fiyatları artmış, kötü hasat sebebiyle kıtlık yaşanmıştır. Mali kriz derinleştikçe soylular da isyanlara katılmıştır. Bu isyanların önemi yığınların siyasal hareketlere katılmaya başlaması ile sadece tüccarlara ve spekülatoörlere karşı değil tüm otoritelere meydan okuması gerektiğini fark etmesidir. (Rude, 2018: 48-51). Ancien rejim sonlarına doğru Fransa ekonomisinde oluşan bu olumsuzluklar 1787-1789 yılları arasında sert geçen kış koşulları ve verimsiz geçen hasat, kıtlık ve fiyatların yükselmesine neden olmuştur. (Hobsbawm, 2003: 79). Aynı zamanda bu süreçte Fransa'nın Amerikan Devrimi'ne katılması ve İngiltere'ye savaş açması savaş yanlısı olmayan Turgot'un görevden alınmasına ve böylelikle sürekli değişen maliye bakanı krizine yol açmıştır (Trask, 2005: 81). Fransa'da mali kriz devam ederken göreve gelen üç maliye bakanı arasından Brienne parlamenterlerin isyanları ile karşılaşınca kralı genel meclisi toplaması için ikna etmiştir (Timur, 2017: 264-272).

Kral XVI Louis, 175 yıldır etkisiz olan geleneksel temsil organı genel meclisin (États généraux) toplanması için eğitimli kişilerden bilgilerini sunmalarını istemiştir. Birçok eser basılırken Sieyes'in 'Tiers Etat (Üçüncü sınıf) nedir?' adlı eserinde sorduğu "Tiers Etat nedir? sorusunun yanıtı, "Her şey" idi. "Siyasal düzende ne olmuştur?" "Hiçbir şey". "Ne istiyor?" "Bir şey olmak" soruları ve cevapları büyük yankı uyandırmıştır (Tanilli, 2007: 117). Ayrıcalıklara karşı çıkan Sieyes, ayrıcalıkların doğal hukuka aykırı olduğunu belirtmişti. Ona göre ayrıcalıkları olan sınıfı soylular oluşturmaktaydı. Ayrıcalıkların ortadan kaldırılması ulusu ortaya çıkaracaktı. Tiers Etat, bölünmez toplumdur ve önemli işlerin çoğunu onlar yerine getirmekteydi. Ayrıcalıklılar toplumda aslında çalışmadıkları halde, özel bir statü ve kazançta sahiptirler. Tiers Etat, yani yığınlar, aslında gerekli işlerle uğraşan ve ulusu oluşturanlardı. Hiçbir şey olmayan ve temsil hakkının olmadığı ama tüm ulusu oluşturan Tiers Etat, ayrıcalıkları ortadan kaldırmalı ve Tabakalar Meclisi temsil hakkını kazanmalıydı.(Ağaoğulları, 2010: 191-194). Genel Meclis din adamları soylular ve üçüncü tabaka yani Tiers Etat'dan oluşuyordu. Tiers Etat nüfusun çoğunluğunu oluşturmasına rağmen üçte bir oranla temsilinin adil olmadığını söyleyerek krala karşı bir mücadele başlatmıştır Tiers Etat kendini ulusal meclis ilan ederek kralın otoritesi devam ederken anayasa komisyonu oluşturmuş ve birliklerini toplamıştır. Buna karşılık Paris halkı ortak bir amaç için bir araya gelen köylüler orta sınıflar aritokrat ve din adamlarının desteği ile isyan başlatmışlardır. Paris'in barut stoğu ve monarşinin önemli simgesi Bastille baskını yapmışlardır. Böylelikle devrim çok geniş bir boyuta ulaşmıştır. Köylülerin feodaliteye karşı giriştikleri mücadele ile meclis feodal rejimi kaldırarak herkesin eşitliğine ve yurttaşlık kavramına dayanan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisini ilan etmiştir (Ağaoğulları, 2015: 602- 603).

1791 Anayasası ile doğal ve medeni haklar güvence altına alınmış, temsil yetkisi kral ve yasama organına verilirken anayasal monarşi ile kralın yetkileri sınırlandırılmıştır. Memuriyette aranan soyluluk gibi ayrıcalıklar kaldırılıp yurttaşlık haklarına vurgu yapılmıştır. (Gürcan, 2011: 191). Kaçmaya çalışan kral yakalanarak iktidar devrimcilerin eline geçmiş ve meclis hükümeti ilan edilmiştir. Demokrasi sürecinde kulüp adı altında kurulan partiler içinde öne çıkan Jakobenlerdir (Ekinci, 2016: 158). Bu süreçte Jakobenler krallığın düşürülmesini ileri sürerken farklı grupların farklı görüşleri de vardır. Sans culotlar içinden Danton, seçimle belirlenen kraldan yanadır. Ancak kral kaçma ve komplo girişimlerine devam etmiştir. (Ağaoğulları: 2003: 20). 1792'de halk kralın sarayını basmış ve meclise sığınan kralın tüm yetkilerinin alınmasını istemiştir. Bunun üzerine yeni bir meclis olan konvansiyon Fransa'nın bir cumhuriyet olduğunu ilan etmiştir. Bu süreçte kral idam edilmiş Jironenler konvansiyon tarafından görevden uzaklaştırılmış ve Jakoben Cumhuriyeti başlamıştır (McNeill, 2002: 660-662). Kurulan rejim terör rejimi olarak adlandırılacak düzenlemelere varmıştır. Jakobenler merkezileşme yönünde sert adımlar atmış, olağanüstü devrim hükümeti kurulmasını öngören ve devrim karşıtlarına mücadeleyi içeren bir süreç başlamıştır (Jaures, 2016: 179-182). Devrimci yönetim döneminde federalizm ile mücadele edilmiş, kamu selamet komitelerine sürekli izleme ve ihbarların alınması gibi olağanüstü yetkiler verilmiştir. Jakobenler tarafından sansür ve şüpheliler listesi yolu ile tutuklamalar yapılmıştır. Jakoben kadrolaşma ile Jakobenler çoğunluk sağlayarak etkin bir denetim ve kontrol sağlamışlardır. (Kaynar: 8-12). Jakobenlerin siyasi hedefi ayrıcalıkları ortadan kaldırmak, karşı devrimcilerin üstesinden gelmek ve üçüncü tabakanın devrimci birliğini korumaktır. Bu doğrultuda feodal rejim sonlandırılmıştır. (Lefebvre, 2015: 381). 1793-1794 terör döneminde anayasa ve insan haklarının askıya alınması ile Jakoben yönetimi devrilmiştir. (Demirli, 2018: 66).

Devrimci hukukçu liderler 18. yüzyılın ideolojik seçkinleri olarak Aydınlanma ilkelerinden etkilenmişlerdir. Aydınlanmanın öne çıkardığı aklın üzerinden kral ile karşı karşıya gelmişlerdir. Aydın liderler kral ve ayrıcalıklılar yerine eşitlik, adalet, hukuk ve en önemlisi de “ulus vatandaşlığını” öne çıkardılar. Yazarlar Avrupa’ya yayılan, ayrıcalıklılar yerine ulusun herkesi kapsamaması fikrini yaymışlardır. Tiers Etat yani üçüncü tabaka ulusun herkesi kapsamaması konusunda etkili bir mücadele vermiştir (Mann, 2013: 202-203). Rousseau’nun, doğrudan ulusu işaret etmese de genel irade kavramı ile halk egemenliği vurgusu özellikle Fransız Devrimi sürecinde milliyetçi öğretiyeye dönüşmüştür. Monarşik iktidara ve ayrıcalıklılara olan eleştirileri Fransız Devrimi’nde esin kaynağı olarak radikal demokrasi ilkesi haline gelmiş ve halk yöneticinin uyruğu olarak değil, hak ve özgürlükleri olan yurttaşlar idealine dönüşmüştür. Dolayısıyla Fransız Devrimi egemenliğin ulusa ait olduğu ve eşit, özgür halkın kendi kendini yönettiği anlayışa dayanmaktadır (Heywood, 2014: 153-154).

Fransız Devrimi ile beraber devrimci liderler feodal rejimi sonlandırırken eski rejimin esir ettiği insanları özgürleştirmek istemişlerdir. Bu doğrultuda liberal politikalar uygulanmaya başlanmıştır. İdeallerindeki insan, eşit ve özgür bireydir. Kamu alanı dışında bireylere özgürlük tanıyan liberal bir yaklaşıma sahiptirler. (Ağaoğulları, 1989: 206). Jakobenler kamusal alana karşı özel alanı, devlete karşı ise bireyin özgürlüğünün korunması düşüncesini benimsemişlerdir. Fakat Jakobenlerdeki, özellikle devrim karşıtları üzerinden yürüttükleri birlik tutkusu topluma da yansıtılmıştır. Bireyin özgürlüğü önemli olsa da ulusun birliği ve genel iradenin önüne bireysel çıkarlar geçmemelidir. İnsan toplumsal ilişkilerde bencildir ve bir tehdit oluşturabilir. Jakobenler bu nedenle genel irade ve kamusal çıkarı öne çıkarmaya çalışmışlardır. (Ağaoğulları, 2010: 326-328). Jakoben ideoloji bireyin özgürlüğü ve eşitliği düşüncesini temel aldığı için devletten önce bireyi ön plana alarak aslında ulusu odak noktası yapan anlayışa sahiptirler. Devrimin başlarında Jakobenler bu anlayışlara sıkı sıkı bağlıdır ve bu doğrultuda reformlara girişmişleridir (Ateş, 1994: 127). Ulus, sadece bireylerin toplamından ibaret değildir. Ulus ve birey bütünlük bir anlamdadır. Dolayısıyla bu açıdan değerlendirilirse, ulus kendi bağımsız yapısına sahiptir ve yurttaşlardan önce var olmuştur. Genel irade ise bireylerin ideal ortak çıkarını ifade etmektedir. Ulusu, genel irade ile yurttaşlar meydana getirmektedir. Devrim bu nedenle sınıfsal, bölgesel ayrıcalıklardan kurtulup Fransız ulusunu ortaya çıkarmaya odaklanır. Yurttaşlık, bireylerin farklılıklarının ortadan kaldırılması ve yasalar önünde eşitlik (Ağaoğulları, 1989: 208-210). Sadece genel iradenin vurgulanması yeterli değildir. Devrimin ulusa yayılması ve halkın özümsemesi için, ulusal birlik için, insanların yurttaş olması gerekmektedir. Jakoben ideolojide yurttaş genel iradeyi bireysel çıkardan üstün tutmalıdır. Aynı zamanda yurttaş erdemli, ahlaklı ve vatansever olmalıdır. Onlara göre sivil yaşamında erdemli ve ahlaklı olmayan kamusal yaşamda da olamaz. Dolayısıyla devletin sivil hayata da müdahale etmesi gereklidir. Tüm bunlar için devrim, gerekli yasaları ve cumhuriyetçi kurumları oluşturmalıdır (Ağaoğulları, 2010: 331-333).

Devrim Fransa’da halk egemenliği ile sonuçlanmıştır; ulusun egemenliğine dayanan fakat bireye karşı merkezi devleti koyan bir anlayış hakimdir (Ağaoğulları, 1989: 226). Yani Fransız Devrimi ile ulusu açığa çıkaran şey halka dayalı egemenlik anlayışıdır. Bununla birlikte hükümdar meşru iktidarın kaynağı olmaktan çıkmış ve bu halka geçmiştir. Dolayısıyla ulusun meşruluk kaynağı artık halktır. Bunların yanında Fransız Devrimi’nin getirdiği yasalar önünde eşitlik anlayışı ve özellikle askeri olarak halka duyulan ihtiyaç, halkı seferberliğe ikna eden unsurlar olmuştur. Kent toplumunun yükselmesi ve yerel farklılıkların ortadan kaldırılması da Fransız ulusal kimliğini

belirginleştirmiştir (Gat ve Yakobson, 2019: 257). Devrim Fransa'da eski rejimi ve kralın yönetimini sonlandırırken, ulus devleti ortaya çıkarmıştır. Feodalitenin ayrıcalıklı ve sınıflı yapısından kurtulan eşit yurttaşlar ulusu oluşturmuştur. Jakobenler ulus devlet ile özdeşleştirdikleri cumhuriyeti kurarken ulusu yasalar önünde eşit, özgür ve egemenliği halka dayandıran yönetim anlayışını benimsemiş olsalar da bir anda olan bu devrimin ve cumhuriyetin benimsenmesi kolay olmayacağından, üstelik devrim karşıtları, savaş durumları ve halkın eski geleneklerden ani kopuşuna duyulan güvensizlik söz konusudur. Dolayısıyla halkın yeniden yaratılması gerekliliği bir kültür devrimini gerekli kılmıştır. Jakobenler siyasal devrimlerini, halkın özgür, siyasal yurttaş bilincine varabilmesi için kültürel devrimle pekiştirmişlerdir. Fakat tüm bunlar sert bir yönetim anlayışını beraberinde getirmiş ve aynı sertlikte bir muhalefetle karşılaşmış kısa sürede bir terör rejimine dönüşmüştür. (Ağaoğulları, 2010: 340-344).

Fransız devrimi, uzun bir süreç demektir. 1789'da çeşitli hukuk reformları ile 1791 Anayasası'ndaki İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi ile yasalar önünde eşitlik yanında din ve devlet işleri ayrılmış, feodal düzenin ayrıcalıklarına son verilmiş, teokratik mutlakiyetçilik yerine laik bir anlayış formüle edilmiştir. Halkın egemenliğini esas alan yasama gücünde tek otorite olan ulusal meclis kurulmuştur. Ancak terör dönemi uygulamalarından olan feodal vergilerden kurtulan köylüler toprağı işleme haklarının ellerinden alınmasından pek memnun kalmamışlar ve yine bu dönemde kilise ve din adamlarına karşı sert uygulama ve tutumlar halkın tepkisine yol açmıştır (Roberts, 2019: 425-426). 1789-1793 yılları arasında yerel yargı kurumları, meslek birlikleri ve ayrıcalıklar kaldırılmıştır. Bir seçim sistemi ile standart bir vergi sistemi kurulurken, soylular ve kilise mülklerine el konulmuştur. Yine, soylular ve dinadamlarının ayrıcalıklı konumları kaldırılmıştı ve devlete bağlı hale getirilmiştir (Tilly, 2020: 193). Ulusal konvansiyonun oluşturduğu terör rejimi halkın tepki ve baskılarıyla 1795'te yıkılmış, 1799'a kadar süren cumhuriyet "direktuar" dönemi başlamıştır (Sander, 2003: 167).

1799'da yönetimi deviren Napolyon Bonapart 1814'e kadar süren diktatörlük kurmuştur. Önce Konsül olarak göreve başlamış sonra imparator olmuştur. 1804'te kendisini imparator ilan eden Napolyon halk oylamasıyla halk egemenliğine ve devrime bağlı monarşi kurmuştur. Cumhuriyet rejimi olan konsüllük ile başlayan devrimi sağlamlaştırmıştır. 1790'da meclisten geçemeyen memurlara yönelik düzenlemeler için kanunlar çıkartan Napolyon günümüze kadar gelecek olan Fransız hukukunun temellerini atmış, her ilin yönetiminden sorumlu vali ataması yapılmıştır. Napolyon'un imparatorluk hükümetinde de bu döneme kadar iktidara gelen diğer hükümetler gibi devrim ilkelerine uymayan uygulamalar gerçekleşmiş. İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi ihlal edilmiştir. Fransız ordularının önemli derecede yayılması çok büyük bir maliyet getirmiş, devrimin kazanımları yurtda despotizm yoluyla pekiştirilirken, askeri hamlelerle zarara uğramıştır. Napolyon'un önemi devrimin değişmez ve kurulu bir düzen haline gelmesi için gerekli zaman ve kurumları toplumsal barış eşliğinde sağlaması olmuştur (Roberts, 2019: 431-433). Fransa'nın idari hiyerarşisi devrim ve imparatorluk orduları vasıtasıyla dağıtılarak Avrupa'nın çoğu yerinde doğrudan yönetime geçilmesini olanaklı kılmıştır. Fransa ordusuna karşı Alman devletleri merkezileşme ve uluslaşma uygulamışlardır. Napolyon'un yenilgisi sonunda Fransa'nın kukla devletleri ortadan kalksa da idari örgütlenme doğrudan yönetim çağını getirmiştir. Ayrıca devletin faaliyet alanı genişleyerek, çalışma koşullarını düzenlemesi, ulusal eğitim ve insanlar için yardım faaliyetleri, yurttaşların korunma, yargı üretim gibi taleplerini beraberinde getirdi. Genişleyen devletin faaliyet alanı ile kitleysel ulusal siyaset ve ulusal hukuk gelişti. Yurttaşlarına karşı, ulusal

dil, eğitim, askeri hizmet gibi yükümlülükler edinen devlet yabancılara karşı da farklı bir insan muamelesi yapmaya başlamıştır. Ulusal simgeler, diller vb. ile devletlerin içerde tek biçimleşmeleri uluslararası alanda devletlerin çeşitliliğini artırmıştır (Tilly, 2020: 200-202).

1790-1814 arasında Fransa, devrim ve Napolyon savaşları ile Avrupa’da önemli bir etki yaratmış, yurttaş ordusu sisteminin kurulması, devrimin meydana getirdiği halk egemenliği fikri ve Napolyon’un yayılmacı politikası ile Avrupa’da milliyetçiliğin ortaya çıkışında önemli bir rol oynamıştır (Sönmezoglu, vd, 2011: 12). Bunun öncesinde prenslik, krallık gibi bölgelerde yaşayanlar için milli kimlik bilinci ve bundan doğan vatanseverlikten ziyade daha çok yöneticiye veya hanedanlığa bağlılık duyguları olan tebalar söz kousuydu. 1789’da Fransız Devrimi Jean Jacques Rouessau’nun halkın kendini yönetmesi ilkelerinden etkilenen, halk adına yani “Fransız ulusu” adına hareket eden devrimcilerin eseri idi. Dolayısıyla milliyetçilik “tahtın uyrukları” yerine yurttaşlık kavramına dayanan demokratik bir öğretiydi. Devrim ve sonrasında Napolyon Savaşları Fransa’ya karşı bir milli birlik bilincini de doğurmuştu (Heywood, 2013: 161). Bu yüzden, milliyetçiliğin yayılmasında Fransız Devrimi’nin sert etkisi, devlet adamlarının ve halkların Napolyon ve devrime olan tepkisi etkiliydi (Hayes, 2010: 76).

Modern devlet Fransız Devrimi ile şekillenmiştir. Modern devlet belli bir toprak parçasında yurttaşları ile arasında araçlara ihtiyaç duymadan, tüm halkı kucaklayabilen ve onlara kurumsal ve idari sistemini dayatma ihtiyacı hisseden bir yönetim sistemidir. Önceden yurttaş ve yönetici karşı karşıya geldiğinde aralarındaki ilişki özerk yapılar, kendi kendini yöneten topluluklar aracılığıyla düzenleniyordu. Egemenler için zorunlu olan, gerek yurttaşlara duyulan ihtiyacın artması, gerekse yurttaşların taleplerine aracısız olarak yanıt vermek için bu araçların ortadan kaldırılmasıydı. Onun için yöneticinin halk (ulus) ile özdeşleşmesi gerekliydi. Bu gereklilik 1789-1815 arasında oldukça artmıştı. Bu dönemde devlet otoritesinin geleneksel meşru dayanakları olan tanrısal buyruk, yönetimin tarihsel sürekliliği, geleneksel sadakat bağları, tehdit altına girmişti. Monarşiyi "ulusal" temele oturtma ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Devrim Çağı bunu gerektirmiştir. Devrim sonrası yurttaşların çeşitli hak talepleri ve harekete geçebilme potansiyellerinin ortaya çıkması halk ile devletin zorunlu organik ilişkisini doğurmuştur (Hobsbawm, 1995: 102-107).

SONUÇ

Ulus devlete giden süreçte daha önceki siyasal birimlerin, devletlerin incelenmesi önemlidir. 1648’den önce devlet dediğimiz olgu, kuşkusuz bugün anladığımız modern ulus devleti tam olarak karşılamaz. Ama böyle olsa da, elbette hem benzerlik taşıyan yönleri hem de benzerlik taşımayan, hatta ters düşen yönleri vardır. Antik Yunan yönetim sisteminde siyasi örgütlenme olan polis, sözcüğü Atina demokrasisi, oy kullanma, yasama ve yürütmeye açısından, görece modern devlete benzer. Ama yurttaşlığın kadınları ve köleleri dışarıda bırakması yönünden, en önemlisi yurttaş olanların adeta insan sayılması yüzünden modern devlet anlayışından çok uzaktır.

Ortak bir köken konusunda din üzerinden ayrışmaları sorunu, ne kadar ticari ilişkileri olsa da bu kentlerin birbirleriyle savaşları merkezi devlet oluşumunu engellerken, ulus oluşumunun önüne de geçmiştir. Roma ise benzer şekilde demokratik görünümde sayılabilecek bazı kurumlara sahip olmasıyla birlikte bu kurumlarda tam anlamıyla demokratik yöntemin olmaması ve soy toplumu şeklinde örgütlenen Roma’nın siyasal sürece onu oluşturan toplumun tamamını katmaması bakımından modern devletten ayrılır. Roma’yı ulus devletten ayıran özellik, onun uyrukları ile

ilişkisidir. Başlarda hakimiyeti altına aldığı plebleri siyasal sürece katmamış onları Roma toplumunu oluşturmasına rağmen dışlamıştır. Bazı topluluklara özerklik verirken bazı topluluklara sınırlı yurttaşlık tanımıştır. Ancak uyrukları ile himaye üzerinden girdiği bu ilişkide Romalılık üst kimliği ön plana çıkmıştır ve Roma'nın zayıflama dönemine kadar bu Romalılık üst kimliği çevredeki halklar tarafından cazibe unsuru olmuştur. Bu bakımdan ulus olmayı tam karşılama da ulus devlete benzer şekilde bir özellik göstermiştir. Genel olarak imparatorluklar ulus devletin aksine karma ve heterojen özelliktedir.

Yunan polisleri ve Roma İmparatorluğu birer devlet olsalar da, bunlar asla modern devlet değildirler. Antik dünyada bütünlük oluşturmayan parçalardan meydana gelen imparatorluklar yanında, küçük ama birbirine bağlı yunan şehir devletleri şeklinde iki sınıfa ayrılan devletlerden söz edebiliriz. Askeri açıdan güçlü imparatorluklar nüfusunun büyük kısmını siyasal sürece ve faaliyete katmayıp, devlete sadakatin gevşek olduğu örneklerdir. Şehir devletleri siyasal ve toplumsal faaliyet ve süreçlerde tüm yurttaşlarının katılımını sağlayıp zaman zaman modern milliyetçilik yoğunluğunda devlet sadakati barındırsa da zamanla başka bölge ve halkları bünyesine dahil ederek bir imparatorluğa dönüşmüş ve beraberinde imparatorluk sorunlarını da getirmiş, ya da birer küçük zayıf işgal yeri olarak kalmışlardır. 12. yüzyıldan sonraki Avrupa devletleri ise imparatorluk ve şehir devletlerindeki güçlü yanları birleştirerek, geniş toplumu siyasal sürece katmayı ve ortak kimlik duygusu geliştirmeyi başarmıştır. (Strayer, 2020: 35-36).

Feodal düzende ise devlet iktidarı parçalı şekilde birden fazla otorite tarafından paylaşılırken, kişisel sadakat bağlarına dayalı bir yönetim söz konusuydu. Toprakları işletme hakkıyla tutan feodal beyler, vassal ve köylüler arasında bazı anlaşmalar üzerinden kurulu bir sistem içinde, krala gevşek derecede bağlı, modern devletten farklı bir siyasal örgütlenme içindeydiler. Uyrukların bir krala bir devlete doğrudan bağlılığı diye bir şey yoktu. Yurttaşlık ise zaten konu dışıydı. Dolayısıyla ulus devletin yurttaşlık kavramı, ülkesel bütünlük veya ulus olma bilinci bu düzende yoktu.

Kentlerin gelişmesi ve özerklik kazanmaları, feodal düzen içerisinde 12. yüzyıldan başlayarak farklı bir anlayışı ortaya çıkararak birlik olma, hak talep etme gibi bazı sonuçlar doğurmuştur. Feodal düzen içerisinde ortaya çıkan tüccar grubu bu düzeni sarsarak, kentte feodal beye bağlı köylüleri kölelik konumundan çıkarmış, komünlerle birlikte insanların buldukları topluma bakış açıları önemli biçimde değişmiştir. Kral burada kilisenin güvenliğini sağlayan, halkını koruyan, barış ve adaleti sağlayan konumdadır. Ancak kararlarında halkın bir etkinliği bulunmamaktadır. Kentler tüccarların kendi ticari faaliyetleri için çıkarları doğrultusunda oluşturdukları, içinde ulus, ulus devlet gibi unsurları olmadığı oluşumlardır. Tüccarların feodal lordlara karşı kralla birlikte hareket etmesiyle gelişmeye başlayan ve uzun bir dönemi kapsayan mutlak krallıkta ise devletin merkezîyetçiliği artmış, yönetici ile tebası arasındaki aracılardan kalmıştır. Tüm bunlar ulus devlete giden süreçte önemli adımlar olmuştur.

1648 Westphalia Anlaşması ile de Avrupa'da sınırları belli, egemen-eşit, diğer otoritelerden bağımsız devletler ortaya çıkarak uluslararası sistem oluşmuştur. Kilisenin otoritesi ortadan kaldırılmıştır. Fransız Devrimi ve Napolyon Savaşları ise ulus, ulusçuluk fikirleri ve ulus devletin kurumsal yapısının oluşmasına katkı sağlamıştır. Devrim yönetiminin getirdiği eşitlik, adalet, temsil ve kralın otoritesinin son bulması, Napolyon'un Avrupa'da yayılması üzerine diğer devletlerin

merkeziyetçi önlemleri ulus devlete giden süreçte “ulus” denilen kavramın şekillenmesine ve belirginleşmesine, milliyetçiliğin yayılmasına önemli katkıda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

- Ağaoğulları, M. A. (1989). Fransız Devriminde Birey Devlet İlişkisi 1789-1794. Ankara Üniveristesi SBF Dergisi, 44(33), 195-228.
- Ağaoğulları, M. A. (2003). Fransız Devriminin İlk Yıllarında Cumhuriyet Tartışmaları. Ankara Üniveristesi SBF Dergisi, 58(03), 1-34.
- Ağaoğulları, M. A. (2010). Ulus Devlet ya da Halkın Egemenliği (2. bs). Ankara: İmge Kitabevi.
- Ağaoğulları, M. A. (2015). Fransız Devrimi: Halk Sahneye Çıkıyor. İçinde M. A. Ağaoğulları (Ed.), Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler (6. bs). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ağaoğulları, M. A., ve Köker, L. (1991). İmparatorluktan Tanrı Devletine (1. bs). Ankara: İmge Kitabevi.
- Arslan, A. (t.y.). Fransız Devrimi ve 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi. Erişim: <https://www.muhammedbalci.com/hukukdunyasi/belgeler/144.pdf>
- Ateş, T. (1994). Siyasal Tarih (3. bs). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bloch, M. (1983). Feodal Toplum (1. bs; M. A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: Savaş Yayınları.
- Çelik, A., ve Aykanat, Ş. (2007). Komünlerin (Belediyelerin) Ortaya Çıkışı ve İşlevleri. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 6(22), 101-115.
- Çınar, M. (2014). Demokrasi. İçinde Y. Taşkın (Ed.), Siyaset Kavramlar Kurumlar Süreçler (1. bs). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demirli, A. (2018). Devrimin Çocuklarını Yargılamak: Jakobenler. Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi, 8(1), 57-68.
- Ekinci, E. (2016). Devrimden Günümüze Fransız Siyasal Sisteminin Evrimi. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6(1), 149-172.
- Gat, A., ve Yakobson, A. (2019). Uluslar Siyasi Etnisite ve Milliyetçiliğin Uzun Tarihi ve Derin Kökleri (1. bs; Ş. Özcan, Çev.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Giddens, A. (2008). Ulus Devlet ve Şiddet (2. bs; C. Atay, Çev.). İstanbul: Kalkedon.
- Gökalp, B., ve Özler, H. (2021). İki Muhayyile: İmparatorluk ve Ulus Devlet. Akademik İncelemeler Dergisi, 16(2), 156-171.
- Göze, A. (1989). Siyasal Düşünceler ve Yönetimler (5.baskı). İstanbul: Beta.
- Gürçan, E. C. (2011). 1791-1793 Anayasaları'na İlişkin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme. Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13(3), 183-212.
- Hayes, C. J. (2010). Milliyetçilik Bir Din Batı Siyasal Düşüncesinde Ulusalcılık Tasavvuru (2. bs; M. Çiftkaya, Çev.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Heywood, A. (2013). Siyasî ideolojiler: Bir Giriş (5. bs; A. K. Bayram, Ö. Tüfekçi, H. İnaç, Ş. Akın, ve B. Kalkan, Çev.). Ankara: Adres Yayınları.
- Heywood, A. (2014). Siyaset (14. bs; B. B. Özipek, B. Şahin, M. Yıldız, Z. Kopuzlu, B. Seçilmişoğlu, ve A. Yayla, Çev.). Ankara: Adres Yayınları.
- Hobsbawm, E. J. (1995). 1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik Program Mit Gerçeklik (2. bs; O. Akınbay, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hobsbawm, E. J. (2003). Devrim Çağı (M. E. Özcan, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.
- Huberman, L. (2013). Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla (13. baskı; M. Belge, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Jaures, J. (2016). Fransız Devriminin Sosyalist Tarihi (K. Büyüktuncer, Çev.). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Karatani, K. (2017). Dünya Tarihinin Yapısı Üretim Tarzlarından Mübadele Tarzlarına (A. Karatay, Çev.). İstanbul: Metis.
- Kars Kaynar, A. (t.y.). Fransız Devrimi'nde Terör Dönemi. Erişim: https://www.academia.edu/2294478/Frans%C4%B1z_Devriminde_Ter%C3%B6r_D%C3%B6nemi
- Kaya, M. (2020). Protestan Reformunun Almanya'da Ortaya Çıkış Süreci. *Anasay*, (11), 171-187.
- Keenan, B. (2017). Dünya Tarihi (E. Öztürk, Çev.). İstanbul: Kültürperest Yayınları.
- Kingsley, C. (2004). Antik Rejim (S. Soy, Çev.). İstanbul: Ataç Yayınları.
- Lefebvre, G. (2015). Fransız Devrimi (H. Bucak, Çev.). İstanbul: Hil Yayınları.
- Mann, M. (2013). İktidarın Tarihi Sınıfların ve Ulus-Devletlerin Yükselişi 1760-1914 (C. 2; A. R. Güngen, G. Şaş, E. D. Ela, H. A. Sözen, S. Torlak, B. Savcı, ve M. S. Türk, Çev.). Ankara: Phonix Yayınları.
- McNeill, W. (2002). Dünya Tarihi (6. bs; A. Şenel, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Mumford, L. (2007). Tarih Boyunca Kent Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümleri ve Geleceği (1. bs; Gürol Koca ve T. Tosun, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Oktay, T. (2008). Belediyenin Tarihsel Gelişimi. İçinde R. Boğazlayan ve Y. Demirkaya (Ed.), *Türkiye'de Yerel Yönetimler* (1. bs). İstanbul: Nobel Yayın.
- Özkan, S. H. (2016). Orta çağ Tarihi. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Pirenne, H. (2014). Orta çağ Kentleri Kökenleri Ve Ticaretin Canlanması (13. bs; Ş. Karadeniz, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Poggi, G. (2014). Devlet Doğası Gelişimi (4. bs; A. Babacan, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları Yayınları.
- Poggi, G. (2019). Modern Devletin Gelişimi Sosyolojik Bir Yaklaşım (9. bs; B. Toprak ve Ş. Kut, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Renan, E. (2016). Ulus Nedir ? (1. bs; G. Yavaş, Çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Ritzer, G. (2011). Küresel Dünya (1. bs; M. Pakdemir, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Roberts, J. M. (2019). Avrupa Tarihi (F. Aytuna, Çev.). İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Rude, G. (2018). Fransız Devrimi (A. İ. Dalgıç, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sander, O. (2003). Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e (12. bs). Ankara İstanbul: İmge Kitabevi.
- Sarıbay, A. Y. (2008). Politik Sosyoloji (1. bs). İstanbul: Everest Yayınları.
- Schulze, H. (2005). Avrupa'da Ulus ve Devlet (T. Binder, Çev.). İstanbul: Literatür Yayınları.
- Sennett, R. (2011). Ten ve Taş: Batı Uygarlığında Beden ve Şehir. İstanbul: Metis.
- Somçağ, S. (1994). Avrupa Feodalizminin Evrimi. İstanbul: Bağlam yayıncılık.
- Sönmezoğlu, F., Güneş, H., ve Keleşoğlu, E. (2011). Uluslararası İlişkilere Giriş (2. bs). İstanbul: Der Yayınları.
- Strayer, J. R. (2020). Modern Devletin Kökenleri (1. bs; E. Candan, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Şenel, A. (2019). Siyasal Düşünceler Tarihi: Tarihöncesinde İlkçağda, Orta çağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş (7. bs). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Şenses, M. (2019). İmparatorluk ve Ulus Devlet. *Liberal Düşünce Dergisi*, 24(95), 87-98.
- Tanilli, S. (2007). Fransız Devriminden Portreler. İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Tilly, C. (2016). Avrupa'da Devrimler 1492-1992 (1. bs; Ö. Arıkan, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınevi.

- Tilly, C. (2020). *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu 990-1992* (2. bs; K. Emiroğlu, Çev.). Kızılay, Ankara: İmge Kitabevi.
- Timur, T. (2017). *Mutlak Monarşi ve Fransız Devrimi* (2. bs). İstanbul: Yordam Kitap.
- Trask, S. (2005). Fransız Devrimi'nin Gerçek Sebebi (B. Canatan, Çev.). *Liberal Düşünce Dergisi*, 10(37), 79-86.
- Uygun, O. (2014). *Devlet Teorisi* (1. bs). İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Yalçınkaya, A. (2015a). Orta Çağ ve Feodalite: Bitmeyen Tartışma ve Siyasal Düşünce. İçinde M. A. Ağaoğulları (Ed.), *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler* (6. bs). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yalçınkaya, A. (2015b). Yunan Uygarlığı İçinde Polis ve Siyaset. İçinde M. A. Ağaoğulları (Ed.), *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler* (6. bs). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yılmaz, Z. (2015). Helen Güneşi Batıyor Roma Güneşi Doğuyor. İçinde M. A. Ağaoğulları (Ed.), *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler* (6. bs). İstanbul: İletişim Yayınları.

Kafkasya'nın Jeopolitik Önemi: Dağlık Karabağ ve Zengezur Koridoru Örneği

Geopolitical Importance of the Caucasus: The Example of Nagorno-Karabakh and Zangezur Corridor

Abdulvahap AKINCI * Sayime Gül KABA **

Makale Geliş Tarihi / Received :03.05.2023
Makale Kabul Tarihi / Accepted :01.06.2023

ÖZET

Tarih boyunca jeopolitik bir öneme sahip olan Kafkasya bölgesel güçlerin çatışma alanı olarak da dikkati çekmektedir. Bölge önemli ticaret yollarını da barındırmaktadır. Özellikle Ermenilerin Rusya'nın desteğini alarak bölgede istikrarsızlık kaynağı haline gelmesi ile, sorunlar daha da artmıştır. Tarihi Azerbaycan toprağı olan Karabağ ve Zengezur Koridorunun Ermeniler tarafından işgali sonrasında Türkiye ile Türk dünyası arasındaki bağ da kesilmiş olmaktadır. II. Karabağ Savaşı sonrasında Ermenilerin yenilgiyi kabul etmesi ve işgal altındaki toprakların önemli bir bölümünün kurtarılması ile yeni bir dönem başlamış oldu. Zengezur Koridorundan Türkiye ile Türk dünyasının doğrudan bağlantısının kurulması hem Türkiye hem de Türk dünyası için çok önemlidir. Bu çalışmada Güney Kafkasya ve özellikle Dağlık Karabağ ve Zengezur bölgesi tarihsel bir süreç içerisinde ele alınarak gelinen noktada önemi ortaya konmaya çalışılmıştır. Nitel araştırmanın tarihsel yönteminden faydalanılan çalışmada gelinen süreçte Dağlık Karabağ'ın Ermeni işgalinden kurtulması ve Zengezur Koridorunun inşasının Türk dünyası için stratejik olarak önemli avantajlar sağladığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kavramlar: Zengezur Koridoru, Karabağ, Ermenistan, Azerbaycan

ABSTRACT

The Caucasus, which has geopolitical importance throughout history, also draws attention as a conflict area of regional powers. The region also contains essential trade routes. Especially with the Armenians becoming a source of instability in the region with the support of Russia, the problems have increased even more. After the occupation of the Karabakh and Zangezur Corridor, which is historical Azerbaijani territory, by the Armenians, the ties between Turkey and the Turkish world were also cut. After the second Karabakh War, a new era started with the Armenians' acceptance of defeat and the liberation of a significant part of the occupied lands. Establishing a direct connection between Turkey and the Turkish world through the Zangezur corridor is very important for both Turkey and the Turkish world. In this study, the South Caucasus and especially the Nagorno-Karabakh and Zangezur regions were handled in a historical process and its importance was tried to be revealed at the point reached. In the study, which benefited from the historical method of qualitative research, it was concluded that the liberation of Nagorno-Karabakh from the Armenian occupation and the construction of the Zangezur corridor provided strategically essential advantages for the Turkish world.

Keywords: Zangezur Corridor, Karabakh, Armenia, Azerbaijan

* Doç. Dr. Kocaeli Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, abdulvahap.akinci@kocaeli.edu.tr, **ORCID No:** 0000-0001-9973-1118

** Kocaeli Üniversitesi, SBE, Siyaset ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, sayimegulkabayel2@gmail.com **ORCID No:** 0000-0002-9691-3212

GİRİŞ

“Kafkas” ya da “Kafkasya” isminin, ilk kez Yunan filozoflar tarafından kullanıldığı bilinmektedir (Şabanov, 2012: 6). Bölge jeopolitik olarak oldukça önemlidir. Kafkasya Bölgesi'nin sosyo-politik önemi, dağlık olması ve birçok vadiyi bünyesinde bulundurmasından kaynaklanmaktadır. Bu bölgenin gerek dağlık olması gerek vadilerden oluşması geçmişte o bölgede yaşayan toplulukların işgallere ya da saldırılara karşı kendilerini korumalarını kolaylaştırmıştır (Açma ve Yenişen, 2013: 132).

Kafkasya; Hazar ve Karadeniz bölgelerinin arasında doğu-batı yönünde var olan sıradağların adıdır. Kafkasya; aynı zamanda üç bölgeden oluşmaktadır. İlki, Don ve Volga nehirlerinin arasında kalan Step Kafkasya'sı; ikincisi, Büyük Kafkas Dağları bölgesi; üçüncüsü ise, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın bulunduğu “Transkafkasya” (Güney Kafkasya) bölgesidir. Transkafkasya aynı zamanda ‘Küçük Kafkasya’ olarak da adlandırılmaktadır. Kafkasya kültürel olarak heterojen bir yapıdadır (Ayan, 2010: 21-22).

Kafkasya'ya politik olarak bir ülke değil, coğrafi açıdan bölge denmesi daha doğrudur. Kafkasya'nın doğusunda Hazar Denizi, batısında Azak Denizi ile Karadeniz, kuzeyinde Kuban ve Kuma nehirleri, güneyinde Türkiye ile İran bulunmaktadır (Şabanov, 2012: 9).

Burada yaşayan halk, “Kuzey Kafkas Halkı” ya da “Güney Kafkas Halkı” olarak ikiye ayrılmaktadır. Kafkas halkı genel olarak, Kafkasya yerlileri, Türk kökenliler ve Hint-Avrupa kökenliler olarak üçe ayrılmaktadır (Açma ve Yenişen, 2013: 132).

Kafkas halkının etnik yapısı ise Türk kökenli halk, Müslüman halk ve Hıristiyan halk olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Kafkasya'nın Türk ve Hıristiyan olan halkını; Gürcüler, Ermeniler, Ahbazlar, Osetler vb. oluşturur. Türk olmayıp Müslüman olan halkını ise Çeçenler, Çerkezler, Acarlar, Tatlar vb. oluşturur. Son olarak Türk topluluğunu ise Azerbaycan Türkleri, Kumuk, Karaçay, Nogay, Balkar, Kundur, Meshet Türkleri oluşturur. Transkafkasya toplumlarının hem sosyal hem kültürel açıdan birbirlerine benzemeleri, bu toplumların etnik açıdan farklılıklarının ortaya konulmasını zorlaştırmaktadır. Ancak dil kümeleri bakımından inceleme yapılması bu konu hakkında bilgi elde etmeye yardımcı olmaktadır. Transkafkasya, dünyada en değişik dil yapısına sahip bölgelerden birisidir. Bu değişik dil yapısı, irksal çeşitlilik, tarihsel yapı ve coğrafyayla yakından alakalıdır. Kuzey Kafkasya halkının, %60'ı ‘Kafkas dilini, %20'si Slav dilini, %10'u Ural-Altay dilini ve son olarak ise %10'u İran dilini konuşmaktadır. Güney Kafkasya'da ise dil kümeleri bakımından üç dil ailesi mevcuttur: Hint-Avrupa, Türk ve Kafkasya dil ailesi (Şabanov, 2012: 18, 21).

Kafkaslar, dünyanın stratejik bağlamda önemli alt sistemleri arasında yer almaktadır. Tarihin eski dönemlerinden bu yana gerek bölgesel gerekse bölge dışı kaynaklı olarak çok sayıda çatışmanın gerçekleştiği bir alan olmuştur. Günümüzde de çatışma potansiyeli canlı bir şekilde varlığını sürdürmektedir. Kafkasların çatışma potansiyelinin altında bir taraftan tarihi kökleri olan sorunların varlığı diğer taraftan da farklı kültürel kimliklerin aynı coğrafyada yaşaması, işgaller, geçiş güzergahı olması ve son zamanlarda da enerji kaynaklarının varlığı etkili olmaktadır (Üste ve Aydın, 2022: 262).

Kafkasya Bölgesi, Doğu-Batı arasında bir köprüdür, tarihin çeşitli dönemlerinde göç ve ticaret yollarını bünyesinde bulundurarak, jeopolitik konumu sebebiyle güç odağı olmuştur. Kafkasya, ekonomik ve siyasal açıdan da bütün ülkelerin dikkatini üzerine çekmektedir. 19. yüzyıl, Kuzey Kafkasya için savaş ve sürgünlerin yaşandığı bir dönemdir. Kafkasların Ruslara teslim olmasıyla sonuçlanan Rus-Kafkas Savaşı da bu dönemde gerçekleşmiştir (Açma ve Yenişen, 2013: 132).

Kafkasya Bölgesi ayrıca, Türkiye ve Rusya arasında olduğu gibi daha birçok ülke için de bir tampon bölgedir. Bu bölge, Basra körfezini kontrol edebiliyor olmasından dolayı da stratejik önem arz etmektedir. Bölge, Orta Asya ile Anadolu ekseninde olduğu gibi, Rusya'nın Akdeniz, Afrika, Ortadoğu bölgeleriyle arasında da köprü görevi görmektedir (Memmedov, 2003: 8).

Coğrafi açıdan Kafkasya, Güney ve Kuzey olarak ikiye ayrılmaktadır. Rusya Federasyonu'nun sınırlarının içerisinde yer alan özerkliği göreceli olan, Adige, Karaçay-Çerkes, Kabardin-Balkar, Kuzey Osetya, Çeçenistan, İnguşetya ve Dağıstan Cumhuriyeti Kuzey Kafkasya bölgesi olarak adlandırılırken; Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Acara, Abhazya, Nahçıvan, Dağlık Karabağ, Güney Osetya ise Güney Kafkasya olarak adlandırılmaktadır (Avcı, 2021: 197). Güney Kafkasya'da bulunan Gürcistan, coğrafyasıyla; Azerbaycan, ekonomik etkinliği, doğal kaynakları ve demografik yapısıyla; Ermenistan, Rusya ile olan askeri birlikteliği ile önem arz etmektedir (Memmedov, 2003: 8).

Kafkasya; diğer ülkelerde enerji, petrol, doğalgaz gibi ihtiyaçların giderek öneminin artması sebebiyle dikkatleri üzerine çekmektedir. Özellikle, petrol zengini olan bu bölgede, petrolün işlenmeye başlaması, Kafkasya'nın tüm dünya tarafından tanınmasına sebep olmuştur (Açma ve Yenişen, 2013: 132).

Hazar havzası, doğalgaz ve petrol kaynakları bakımından zengindir. Bu kaynakların çoğu ve en önemlileri Hazar havzasının Azerbaycan kısmında bulunmaktadır. Azerbaycan konum olarak: Avrupa, Orta Doğu ve Asya'nın kesiştiği yeredir. Bulduğu konum Azerbaycan'ı, jeopolitik olarak önemli bir hale getirmiştir. Azerbaycan, enerji kaynaklarını buldurmanın yanında, taşımacılık imkanları, askeri stratejik coğrafya, bölgesel bütünleşmeyle elverişli bir ortam, siyasi ve ekonomik yapı gibi imkanlara da sahiptir. Azerbaycan bu imkanlarına güvenerek Avro-Atlantik, Uzak ve Orta Doğu ülkeleri ve Rusya ile türlü konularda işbirliği yapmaktadır. SSCB'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, jeopolitik önemine güvenerek bu imkanları; ekonomik ve siyasi açıdan ülkenin bağımsızlık güvencesi olarak görmüştür (Kazımlı, 2018: 102-103).

Kafkasya bölgesinde bulunan Azerbaycan, ilk toplumların yerleşim yerlerinden biridir. Azerbaycan bütünlüğünü ancak 1828'de sağlayabilmiş; Rusya ve İran arasındaki savaş sonrasında ise iki bölgeye ayrılmıştır. Azerbaycan bitki çeşitliliği, toprak verimliliği ve doğal kaynak bakımından zengin bir bölgedir. Azerbaycan'ın bu verimli doğası, ilk insan topluluklarının buraya yerleşmelerini kolaylaştırmıştır. Bu coğrafyada genellikle ılıman hava koşulları etkisini göstermekte, bu da hayvancılık ve tarımın verimli bir şekilde yapılmasını sağlamaktadır. Ayrıca Azerbaycan coğrafyasında gümüş, altın, çinko, kurşun, alüminyum ve bakır gibi metallerde zengince bulunmaktadır (Sadık, 2022: 11, 15).

SSCB, Güney Kafkasya'yı yıkılana kadar denetimi altında tutarak, onun dışarıya karşı kapalı olmasını sağlamıştır. 20. yüzyıl sonlarında ise SSCB'nin dağılmasıyla birlikte, Güney Kafkasya, dış dünya tarafından tekrar ilgi çekmeye başlamıştır. Güney Kafkasya Bölgesi aynı zamanda Müslümanlık ve Hristiyanlığın önemli değerlerini bünyesinde bulundurmaktadır. Bu bölgenin yıllarca Rusya denetiminde bulunması, kendine has çeşitli özellikler geliştirmesini sağlamıştır. Örneğin Rusya'nın, modern eğitimi zorunlu kılmış olması, o bölgede modernleşmeyi ve endüstrileşmeyi hızlandırmıştır. Rusya, bu bölgenin coğrafi konumuna yayılcı politika izlemesi sebebiyle ihtiyaç duymuştur (Kazımlı, 2018: 101).

Güney Kafkasya'nın Transkafkasya olarak isimlendirilmesi, SSCB yıkılana kadar, Moskova tarafından tercih edilmiştir. Güney Kafkasya ülkelerinden her biri günümüzde de dış kuvvetlerden kendi bağımsızlıklarını koruma eğilimindedir. Bu devletlerden her biri farklı dış politika anlayışı benimsemiştir. Örneğin Gürcistan, Amerika'ya; Ermenistan, Rusya'ya; Azerbaycan ise Türkiye'ye yakın durmaktadır (Yılmaz, 2018: 1-2).

1. BAĞIMSIZLIK ÖNCESİ VE SONRASINDA AZERBAYCAN

Osmanlı Devleti, Güney Kafkasya'ya büyük önem vermekteydi. Uygulamaya koyduğu politikaların iki temel amacı olduğu söylenebilir. Bunlar, Müslüman Türklerin haklarını korumak ve kendi sınır güvenliğini sağlamaktır (Seyidov ve Akıncı, 2021: 395).

Osmanlı ile İran, 18. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya için aralarında mücadele ettikleri sırada, Çar I. Petro'nun reform hareketleriyle Rusya, güçlenerek bu bölgeye müdahale etmeye başlamıştır. Petro'nun asıl amacı, İran ve Türkistan üzerinden Hindistan'a varmak, ticari açıdan gelişme sağlamak, en önemlisi de Güney Kafkasya'nın konumundan yararlanmaktır. Osmanlı'nın duraklama döneminde olması ve İran'da yaşanan iç karışıklıklar Rusya'nın Güney Kafkasya'ya girmesini kolaylaştırmıştır (Saydam, 2014: 243).

Çar I. Petro, Hazar kıyılarına büyük önem vermiş ve bu kıyıları Rusya'ya bağlamak istemiştir. Bunun için çeşitli hazırlıklar yapan Petro, Safeviler'in Hazar kıyısında bulunan limanlarını işgal etme sürecine başlamıştır. Petro'nun uyguladığı bu işgal politikası, Güney Kafkasya'da Osmanlı-Rusya ve Osmanlı-Safevi anlaşmazlığına sebep olmuştur. Osmanlı bu konuda Petro'nun işgal politikasını doğru bulmamıştır. 1722 yılında Rusya'nın Hazar kıyılarına gelmeye başlamasıyla Osmanlı, kendi ordusuna Gürcistan'a hücum etmesi için emir vermiştir. 1723 yılının sonlarına doğru ise Osmanlı ile Rusya, Güney Kafkasya topraklarını kendi aralarında paylaşmıştır. 1724 yılında bu meseleye ilişkin İstanbul'da Osmanlı Devleti ve Rusya arasında bir sözleşme imzalanmıştır. Bu sözleşmeye göre, Hazar denizinin batı ve güney kesimleri Rusya'ya, Güney Kafkasya bölgesinin doğu kesimleri ile Güney Azerbaycan Osmanlı'ya bırakılmıştır. Böylece Rusya, Osmanlı ile barış çerçevesinde istediğini elde etmiştir (Alizade, 2010: 113).

Rusya'nın, özellikle Güney Kafkasya bölgesinde izlediği askeri ve siyasi politikalar, hakimiyetini o bölgede devam ettirme amaçlıdır. Rusya ilk olarak, bu bölgede eskiden beri var olan kurumları, kendi bünyesine yakınlaştırmak istemiş; sonrasında ise kendisinin hakimiyetinden önceki idare kurumlarını işlevsizleştirerek kendi merkezine bağlı yeni idari yapılar oluşturmuştur (Bozkuş, 2022: 128).

19. yüzyıl başlarına gelindiğinde ise Ermeniler Rusların desteğiyle Güney Kafkasya'ya yerleştirilmiştir. Berlin Kongresi'nde katılımcı ülkelerden güç bulan Ermeniler, Doğu Anadolu'da saldırılar gerçekleştirmeye başlamıştır. Ermenilerin dış desteklerden güç bularak gerçekleştirdiği bu eylemler, sayıca artış göstermeye başlayınca Osmanlı, Ermenileri bölge dışına gönderme kararı almıştır. Ermeniler bu durumla karşılaşınca Kuzey Kafkasya'ya doğru göç etmeye başlamıştır. Bu göçler, 19. yüzyıl öncesinde Rusya'nın Ermenilere uyguladığı göç politikalarının devamı niteliğindedir. Rusya, bu göç politikasıyla Anadolu Türklüğü ile Azerbaycan Türklüğü arasında set olarak Ermenileri koymayı hedeflemiştir (Kızıllı, 2016: 4).

Rusya, Petro'nun geleneğini sürdürerek politikalarını coğrafyaya göre şekillendirmiş, bu sebeple Kafkasya'ya ordular göndermiştir. 1804 yılında başlayan mücadelelerle Nahçıvan, Revan, Şeki, Karabağ, Bakü, Şirvan ve Kuba bölgeleri fiilen Rusya himayesine geçmiştir. İran, "Gülüstan Antlaşması" ile bu durumu kabul etmiş, kısa süre sonra ise Kuzey Kafkasya için, 16 Temmuz 1826'da ordusuyla beraber saldırıya geçmiştir. İran, gerçekleştirdiği bunun gibi saldırılarda başarılı olamayıp en sonunda yenilgiyi kabullenmiştir. Bu kabullenme üzerine, Türkmençay kasabasında "Türkmençay Antlaşması" imzalanmıştır. Bu antlaşmayla Azerbaycan güney ve kuzey olmak üzere ikiye ayrılmış; Kuzey Azerbaycan, Rusya himayesinde; Güney Azerbaycan ise İran topraklarına katılmıştır. Ayrıca bu antlaşmayla Azerbaycan'a olan Ermeni göçlerinde de artış yaşanmıştır (Kızıllı, 2016: 3-4).

Rusya, I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'da Erzincan'a kadar ilerlemiş olsa da Bolşevik İhtilali sonrasında geri çekilmiştir. Ermeniler bu süreçte ortaya çıkan siyasi kargaşadan faydalanarak Erzurum, Van, Kars, Bitlis, Muş, Nahçıvan, Erivan, Ordubad ve Zengezur'u içine alacak bir Ermeni devleti kurmak amacıyla silahlandı ve silahlı birlikler oluşturdu. Bölgenin yerel halkına karşı katliamlar yaptılar (Şimşek, 2010: 119).

Birinci Dünya Savaşı sürerken Rusya'da meydana gelen Bolşevik devrimiyle birlikte Rusya, Çarlık döneminden Sovyetler Birliği dönemine geçmiştir. Bu geçiş sürecinde, Kafkasya bölgesinde bağımsızlık mücadeleleri yaşanmıştır.

Moskova Antlaşması (16 Mart 1921) ile üç Sovyet Cumhuriyeti (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) arasındaki sınırlar belirlenmiştir. Bu anlaşma aynı zamanda Ermenistan'ın, Türkiye ve Azerbaycan topraklarındaki hayallerine de engel olmuştur. Rusya ile yapılmış olan Moskova Antlaşması sonrasında söz konusu Güney Kafkasya'daki Sovyet cumhuriyetleri ile Türkiye'nin ilişkisinin çerçevesini belirlemek için bir konferans ihtiyacı doğmuştur. Bu cumhuriyetler ile Türkiye ve Sovyet Rusya arasında bir antlaşma 13 Ekim 1921'de imzalanmıştır. Yapılan antlaşmanın 5. maddesi gereğince Türkiye ve Ermenistan, Azerbaycan'ın himayesinde Nahçıvan özerk vilayetinin kurulmasını kabul etmişlerdir (Soysal, 1989: 40-46).

Sovyetler Birliği, 1922 yılında gücüne kavuştuktan sonra Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan tekrar Rusya himayesine girmiştir. Temmuz 1921'de Sovyetler Birliği, Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlamıştır. 23 Temmuz 1923'e gelindiğinde ise Sovyetler Birliği, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içerisinde Dağlık Karabağ Özerk Oblastı'nı kurmuştur. Ayrıca bu dönemde Hankendi, Oblastı'nın başkenti olmuştur. 1989'da ise Sovyetler Birliği, Karabağ Özerk Oblastı'nın özerkliğini kaldırarak, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlamıştır. Ermenistan bu konuda, Oblastı'nın ya kendine ait olmasını

ya da özerk halinin devam etmesini talep etmiştir. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin çökmesiyle Azerbaycan ve Ermenistan'ın aralarında anlaşmaya varamadığı bir konu olan Dağlık Karabağ meselesi, Birinci Karabağ Savaşı'na sebep olmuştur. Bu savaş, 1994 yılında ateşkes imzalanıncaya kadar devam etmiştir (2021, Çeliksoy: 127).

Rusya, Güney Kafkasya'ya ilk olarak I. Petro zamanında yanaşmaya başlamıştır. Ancak hukuki olarak Azerbaycan'ın Rusya'ya resmi olarak bağlı hale gelmesi 1828 tarihli “Türkmençay Antlaşması” ile olmuştur. Bu antlaşmayla Azerbaycan'ın politik yapısı artılmış, Azerbaycan bölgesel olarak parçalanmıştır. Kısaca Rusya bu antlaşmayla, Azerbaycan üzerinde sömürge politikalarına başlamıştır. (Açikkaya, 2010: 404) Ayrıca bu antlaşmayla Azerbaycan iki bölgeye ayrılmıştır (Yılmaz, 2013: 74).

1970 senesinde başlayan yumuşama süreciyle Türkiye ile Azerbaycan arasında kültür ve sanat alanında alışverişler tekrardan canlanmıştır. Ancak yeniden yapılanma ve yumuşama süreciyle, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerin tekrar başlaması yine Sovyet kontrolünde olmuştur. Yumuşama dönemi, kültürel açıdan Türkiye ve Azerbaycan arasında yeni ilişkiler oluşturmuştur. Örneğin bu dönemde ilk olarak devletlerin kütüphaneleri arasında yani, “Sovyet Azerbaycan Cumhuriyeti Kütüphanesi” ile “İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü kütüphaneleri” arasında anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşma, iki devletin de ortak dil, kültür ve tarihe dayandığı görüşüne sahiptir. 1980'li yıllardan itibaren türlü yayınevleriyle ilişkiler kurulmaya başlanmıştır. Reşat Nuri ve Suat Derviş gibi Türk yazarların eserleri, Rusça ve Azerbaycan Türkçesine çevrilmeye başlamıştır. Türkiye ve Azerbaycan arasındaki kültürel etkileşime bir diğer örnek ise 1987'de İstanbul'da Atatürk Kültür Merkezinde gerçekleşen “Azerbaycan Halısı” adlı sergidir. 1990'lı yıllardan itibaren Sovyet Rusya karşısında bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, bağımsızlığını kazanmadan önce Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ülkeleri aralarında yer almıştır, bu sebeple bu dönemde Azerbaycan'ın Türkiye'yle olan ilişkisi sınırlı olmuştur. SSCB'nin “Sovyet insanı” oluşturma gayesi, kültürel olarak Azerbaycan halkına olumsuz etki yaratmıştır. Azerbaycan o dönemde, geleneksel ve ulusal değerlerinden uzaklaştırılması, dilinin ve alfabelerinin değiştirilmesi gibi politikalarla karşı karşıya kalmıştır (Önen, 2021: 923-930). Örneğin, Stalin 1937 yılında Azerbaycan kimliğinden Türklük ifadesini çıkartmış, alfabetesini Latin alfabetesinden Kiril alfabetesine döndürmüştür. Stalin burada, Azerbaycan'ın diğer Türk toplumlarıyla olan bağı koparmak istemiştir. Ebulfez Elçibey bunun tam tersi olarak 1992 tarihinde resmi dilin Türkçe olmasını istemiş ve bu isteği Azerbaycan Parlamentosu tarafından kabul edilerek resmi dilin Türkçe olması onaylanmıştır. Ancak, Elçibey'den sonra başa gelen Haydar Aliyev resmi dili Türkçe değil, Azerbaycanca olarak nitelendirmiştir (Ghanbarlou, 2022: 22-23).

1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılması sebebiyle, kendi kendini fesheden SSCB karşısında bağımsızlaşan Azerbaycan, uluslararası düzeyde özgür biçimde politika yürütmeye başlamıştır (Karimov, 2007: 1). Ancak ilk başlarda yürütülen bu politikalarda Sovyet etkisinin devam ettiği bilinmektedir. SSCB'nin çökmesiyle Azerbaycan gibi Türkmenistan, Kırgızistan ve Kazakistan gibi ülkeler de bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Türkiye böylelikle Türk devletlerinin bulunduğu bölgede, özellikle Azerbaycan'da politik olarak etkin bir konuma sahip olmuştur. Petrol zengini olan ve artık bağımsızlığını kazanmış bir devlet olan Azerbaycan'ı, uluslararası düzeyde ilk tanıyan devlet Türkiye'dir. 1992 yılından itibaren Türkiye ile aralarında birçok diplomatik ilişki kurulmuştur. 90'lı yıllardan itibaren Türkiye, Azerbaycan'la olduğu gibi diğer Türk devletleriyle de

diplomatik ilişkiler kurmaya başlamıştır. Ayrıca; kültürel bağları pekiştiren çoğu etkinlikleri düzenleyen TÜRKSOY 1993 senesinde, bu ülkelerin Kültür Bakanları tarafından kurulmuştur. Ancak Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişki, Türkiye'nin diğer Türk dünyasıyla olan ilişkisine göre ortak dil, kültür, gelenek gibi etkenlerden dolayı daha da gelişmiştir (Önen, 2021: 930).

Kafkasya üzerinde en önemlisi de Nahçıvan üzerinde, Türkiye'nin etkisini belli eden, Türkiye ve Nahçıvan'ı birbirlerinin parçası haline getiren belgeler "Kars ve Moskova Antlaşmaları"dır. İmzalanan bu antlaşmalarla Türkiye'de gelişen bir olay Nahçıvan'ı; Nahçıvan'da gelişen bir olayda Türkiye'yi etkiler hale gelmiştir. Nahçıvan, bulunduğu yer dolayısıyla Türkler için önem taşımaktadır. Nahçıvan'ın Türkiye'de ayrı bir yerinin olması, fiziken Türkiye'yle bağlantılı tek toprak parçası olmasından kaynaklanmaktadır. Daha önce de bahsedilen "Kars Antlaşması", 13 Ekim 1921 tarihinde Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan arasında imzalanmıştır. "Kars Antlaşması" ile özerkliğine kavuşan Nahçıvan, 1990'lı yıllardan sonra Orta Asya'ya giriş kapısı olmuştur. Millî Mücadele yıllarında, Türkiye ile Rusya arasındaki ilişki, 16 Mart 1921 yılında imzalanmış olan "Moskova Antlaşması" ile, Kafkasya ile olan ilişkilerde Kars Antlaşması'yla kesinlik kazanmıştır. Ayrıca "Kars Antlaşması", Türkiye'nin, Kafkasya ile olan ilişkisini düzene sokmuştur. (Karabulut, 2021: 1-2).

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkinin özeti 'Tek millet, iki devlet' anlayışıdır. Özellikle Sovyet Rusya'nın çökmesiyle birlikte Karabağ'da uzun süre var olan çatışmalarda, Türkiye de bu sorunun çözümü için çaba sarfetmiştir. Karabağ'ın işgali sebebiyle Türkiye, Ermenistan'a sınır kapılarını kapatarak Azerbaycan'ın yanında olduğunu kanıtlamıştır. Bu iki ülke arasında yakın ilişkinin var olmasında daha önce de değinildiği üzere, ortak tarih ve kültürün etkisi olduğu gibi aralarındaki siyasi ve ekonomik faaliyetlerinde etkisi büyüktür (Bozkuş, 2022: 130).

1990'lı yıllarda Sovyet Rusya'nın çökme dönemi sürecinde içerisinde yer alan birçok devlet bağımsızlık mücadelesi gerçekleştirmiştir. Bu mücadelelerden biri, Azerbaycan ve Ermenistan arasında çatışma unsuru olan Karabağ bölgesinde yaşanmıştır. Karabağ bölgesi, milliyetçilik ekseninde hem Ermenistan hem de Azerbaycan için önemli bir mücadele alanıdır. Karabağ meselesi, Azerbaycan'ın iç bütünlüğünün sağlanmasını engellemiştir (Göktürk Çetinkaya, 2020: 18-19).

Sovyet Rusya'nın çökme dönemine girmesiyle, Azerbaycan'da bağımsızlık taraftarı olan aydın kesimler tarafından 1989 yılında Azerbaycan Halk Cephesi kurulmuştur (Ghanbarlou, 2022, s.21).

Moskova eliyle Azerbaycan Komünist Partisi başına getirilen Ayaz Muttalibov Mayıs 1990'da Azerbaycan Yüksek Sovyeti isteğiyle başkan olmuştur (Göktürk Çetinkaya, 2020: 17-18). Muttalibov başkanlığı döneminde Türkiye'nin Cumhurbaşkanı olan Turgut Özal'ı ülkesinde ağırlamış, 1992 yılında ise iki devlet arasındaki ilişkilerin iyileşmesi için Muttalibov'un Türkiye'ye ziyarete geldiği sırada, iki devlet aralarında "Dostluk ve İşbirliği Antlaşması"nı imzalamışlardır. Muttalibov'un, uluslararası politikada iyi ilişkiler geliştirmek istediği devletlerden biri Türkiye Cumhuriyeti'dir (Eyvazov, 2019: 6-7).

Muttalibov'un 1991 senesinde Bağımsız Devletler Topluluğu katılmak için imza atması milliyetçi tarafa, Ermenistan ve Rusya ile eylem içerisinde bulunduğu mesajını vererek eleştiri almasına sebep olmuştur. Ayrıca Muttalibov'un, Dağlık Karabağ'da Ermeniler tarafından

gerçekleştirilen Hocalı Katliamında da yeterli olamaması Halk Cephesi tarafından eleştirilmesine sebep olmuştur. Bu kadar eleştiriye rağmen, Muttalibov'un başkanlığının devam etmesine karar veren Azerbaycan Yüksek Sovyeti ve başkanlık binası sonuç olarak iki gün kuşatılarak Muttalibov'un başkanlıktan gitmesi sağlanmıştır. Ordu ise bu dönemde güçlü bir yapı sergilememektedir. Bunun sebebi ise Muttalibov'un düzenli ordu yaratma girişimini kabul etmemesidir. Bu dönemde Halk Cephesi güçlü bir ordu bulunmaması sebebiyle, Karabağ'daki çatışma için bir kuvvet meydana getirmiştir. Fakat bu kuvvet, düzenli şekil ve yeterli maddi destek alamamıştır. Muttalibov'dan sonra devlet başkanlığına geçici olarak Prof. Yakup Mehmedov gelmiştir. 7 Haziran 1992 seçimiyle ise demokratik yollarla iktidara Halk Cephesi Başkanı Ebulfez Elçibey gelmiştir. Ebulfez Elçibey, Ayaz Muttalibov'un aksine yönünü Rusya'ya değil, Türkiye'ye çevirmiştir (Göktürk Çetinkaya, 2020: 18-19).

Ebulfez Elçibey'in en önemli icraatlarından biri ise Rus ordusunu tasviye edip, yerine milli bir ordu kurmasıdır (Ghanbarlou, 2022: 21). Elçibey başkanlığı döneminde, Azerbaycan'da hem iç hem de dış sıkıntılar yaşanmıştır. Rus ordusu hala ülke topraklarında Ermeniler ise Rusya'nın desteğini arkalarına alarak toprak iddia etmekteydiler. Elçibey dönemindeki en büyük başarılarından biri Rus Ordusu'nun Azerbaycan topraklarından çıkarılmasıdır (Eyvazov, 2019: 7-8). Ayrıca Elçibey'in yönünü Türkiye'ye çevirmesi, aralarındaki diplomatik ilişkiyi de geliştirmiştir. Türkiye bu süreçte Ebulfez Elçibey'in cumhurbaşkanı olmasını desteklemiştir. Ancak bu dönemde Azerbaycan sınırlarını hala Rusya'nın korumakta olduğu bilinmektedir. Elçibey döneminde düzenli ordu kurma istediği hâkim olmuştur. Türkiye'den bu tarihte emekli astsubaylar askeri eğitim amaçlı Azerbaycan'a gitmiş, aynı şekilde Azerbaycan'dan da belirli sayıda öğrenci askeri eğitim almak için Türkiye'ye gelmiştir (Göktürk Çetinkaya, 2020: 19). Ebulfez Elçibey cumhurbaşkanı olduktan sonra Azerbaycan tarihine dayanan bir millet inşa etmek için birçok uygulamalarda bulunmuştur. Örneğin Elçibey, Orhun Kitabelerinin okunmasının 100.yılında tören yapılması için bir komitenin kurulmasını istemiştir (Ghanbarlou, 2022: 21-22).

Ebulfez Elçibey dönemindeki ordu, Karabağ meselesinde başarılı olmaya başlamıştır. Ancak dönemin savunma bakanlığında Rahim Gaziyev ve Albay Suret Hüseyinov, bulunmaktadır. Hüseyinov, bağımsızlık döneminde milis adı verilen kuvvetlerin başına kendi kendine vermiş olduğu albay rütbesiyle geçmiştir. Hüseyinov'un güç sahibi olmasının nedeni ise Karabağ ve Ermenistan arasında Azerbaycan himayesinde bulunan tek bölge olan Kelbecer'i elinde bulundurmasıdır. 1993 Şubat ayında Devlet, bu milis kuvvetlerini düzenli ordu kurabilmek için birleştirmek istemiştir. Ancak bu dönemde Ermeni saldırıları tekrardan başlamıştır. Karabağ'a değil de Kelbecer'e saldırıya gecen Ermenilere karşılık, Bakü'den gelen emirleri dinlemeyen Hüseyinov, milis kuvvetlerini geri çekmiştir. Bu olay neticesinde Elçibey, emre uymayan Rahim Gaziyev'i ve Suret Hüseyinov'u görevden almıştır. Bunun üzerine Hüseyinov, Gence şehrine gitmiştir. Sonuç olarak, Azerbaycan'ın kendi ordusunda yaşanan bu çözülme sebebiyle Ermeniler çatışmaya gerek kalmadan hızlıca ilerlemeye başlamışlardır. Elçibey zamanla hükümet içindeki desteğini kaybetmiş ve giderek yalnız kalmaya başlamıştır. Bu dönemde ülkede yolsuzluk hakimdir, şeffaflık ve hukuka uygun işleyen bir yargı bulunmamaktadır. Ekonomide aynı şekilde kötüye gitmektedir. Bütün bunlarda sonuç olarak hükümeti, işini yapamaz hale getirmiştir (Sancak, 2017: 65).

Ebulfez Elçibey'den sonra politik olarak daha kıdemli olan Haydar Aliyev, ağır ağır ülke kontrolünü eline almaya başlamıştır. Aliyev, idare alanında kariyerine, Nahcivan Özerk Sovyet

Sosyalist Cumhuriyet İçişleri Halk Komiserliğindeki bir bölüme başkanlık yaparak başlamıştır. 1944 yılından itibaren ise devlet güvenlik teşkilatı için çalışmıştır. 1967 yılında, SSCB Bakanlar Kurulu'na bağlı olarak çalışan Devlet Güvenlik Komitesine başkan olmuştur. Ayrıca bu dönemde korgeneralliğe terfi etmiştir. 1969 yılında Aliyev, Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nde Birinci Sekreter seçilerek Azerbaycan'ın en üst yöneticisi olmuştur. 1982 yılında ise Aliyev, SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı Birinci Yardımcısı olmuştur (Sancak, 2017: 66; Qasımlı, 2010: 20-21).

1989 yılından sonra Haydar Aliyev'in iktidara gelmesini isteyen bir kesim, "15ler hareketi"ni başlatmıştır. Ancak bu hareket, başarıya ulaşamamıştır. Aliyev 1990 yılında Moskova'dan Bakü'ye dönerek Azerbaycan Yüksek Sovyeti'nde Nahçıvan milletvekili olmuştur. Bakü'de aynı yıl gerçekleşen katliam karşısında Gorbaçov'a karşı bir konuşma yapması, kendisini Azerbaycan halkı karşısında daha görünür kılmıştır. Aliyev sonrasında Komünist Parti'den istifa etmiş, SSCB'nin çözülmesini fırsat bilerek 4 Eylül 1991 seçimlerinde Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti Yüksek Meclisi Başkanı olmuştur. 15 Haziran 1993 yılında Haydar Aliyev, Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi'nin başkanlık görevine seçilmiştir. Elçibey ise, Bakü'yü terk ederek Nahçıvan bölgesine dönmüştür. 24 Haziran tarihinde parlamento, Elçibeyin yetkilerini, Aliyev'e aktarmıştır. Sonrasında yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde halktan aldığı %99 oyla Aliyev, cumhurbaşkanı seçilmiştir (Karimov, 2007: 24-25).

1993'te Haydar Aliyev'in başa gelmesiyle tek partili sisteme geçilmiş, Yeni Azerbaycan Partisi kurulmuştur. Aliyev döneminde Ermenistan'ın saldırılarına karşı Rusya'nın sessiz bir tavır takınması, Karabağ'ın kaybedilmesine sebep olmuştur. 5 Mayıs 1994 yılında Aliyev, sükunetin sağlanması için Bişkek Protokolü'nü imzalamıştır. Bu protokolle ateşkes süreci başlamıştır. Aliyev ilk zamanlar Rusya yönelimli politika izlemiş, istediği karşılığı alamayınca da yönünü Batı ülkelerine ve Türkiye'ye çevirmiştir. Bununla birlikte Türkiye ile yeni ilişkiler gelişmeye başlamıştır. Haydar Aliyev'in vefatından sonra iktidara oğlu İlham Aliyev gelmiştir. İlham Aliyev, babası gibi dış ilişkilerde denge politikası izlemiştir. Azerbaycan'ın bu dönemde Türkiye'yle olan ilişkisi üst düzeye ulaşmıştır. Örneğin, 2004 yılında Çevre Koruma Alanında İş birliği Anlaşması gibi diğer yıllarda da birçok anlaşma imzalanmıştır. 2020 yılında, İkinci Karabağ Savaşı döneminde Türkiye Azerbaycan'a siyasi, manevi ve askerî açıdan destekte bulunmuştur. Aynı yıl Azerbaycan ve Türkiye arasında kimlik ile giriş çıkış izni anlaşması imzalanmıştır (Önen, 2021: 926, 937).

2. AZERBAIJAN-ERMENİSTAN MESELESİ

Osmanlı himayesinde olan Karabağ, 1813 tarihli Gülistan ve 1828 tarihli Türkmençay anlaşmalarıyla Rusya himayesine girmiştir. Bu dönemde Karabağ'da yaşayan Türkler ve diğer Müslüman halk İran'a kaçmış, Ermeniler ise tam aksine Karabağ'a gelmeye başlamışlardır. 1877-78 yılında Osmanlı ve Rusya arasında gerçekleşen savaşla bu göç daha da artış göstermiştir. Ermeniler Zengezur, Nahçıvan ve Karabağ'ı alabilmek için Birinci Dünya savaşı sonrasında İngiltere ve Rusya ile ilişkiler kurmuşlardır (Yılmaz, 2018: 7).

Yaklaşık 20 yıldan fazla süredir çatışma halinde olan Azerbaycan ve Ermenistan, 1994 yılında aralarında ateşkes yapmış olsalar da uzun süreler Ermenistan, Azerbaycan topraklarının %20'sini işgali altında tutmuştur. Aralarında gerçekleşen ateşkes ilanından sonra Avrupa Güvenlik ve İş birliği Teşkilatı Minsk Grubu çabasıyla çözüm arayışları sürdürülmüş, ancak bu çabalar yirmi yılı

aşan süre zarfında herhangi bir çözüm üretmemiştir. Bu sorunun tarihçesini bilmeden çözüm üretmek pek mümkün görünmemektedir. Azerbaycan ve Ermenistan'ın çözüm önerileri farklı temeller üzerinde yükselmektedir. Ermenistan, Dağlık Karabağ bölgesinde yaşayanların kendi kaderlerini tayin etme hakkının olduğunu ve yapılacak bir referandumla kararı bölgede yaşayanların vermesini talep etmiştir. Nüfusun çoğunluğu Ermenilerden oluştuğu için böyle bir çözüm Azerbaycan tarafından kabul edilmemektedir. Azerbaycan çatışmanın Ermenistan'ın "Büyük Ermenistan" ideolojisine ulaşmak istemesinden kaynaklandığını iddia etmektedir (Şihaliyev ve Yılmaz, 2015: 32). Tarihsel olarak Karabağ'ın, Azerbaycan'ın vazgeçilmez bir parçası olduğunu dolayısıyla bu toprakların Azerbaycan'da kalması gerektiğini savunmaktadır. Referanduma gidilmesi için iki devlet arasındaki toprakların kime ait olduğu noktasında bir anlaşmazlığın olması gerekir. Halbuki Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğu noktasında herhangi bir tereddüt söz konusu değildir. Bu topraklarda referanduma gidilmesi noktasında Ermenistan ile Azerbaycan arasında bir uzlaşma da söz konusu olmamıştır (İbayev, 2010: 122-123).

Dağlık Karabağ, 1735 yılında yapılan Gence Anlaşmasıyla İran'a; 1855'te Amasya Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'ne; 1828 yılında yapılan Türkmençayı Anlaşması ile de Çarlık Rusya'ya bağlanmıştır (Suyundikov, 2021: 133).

Dağlık Karabağ'da gerçekleşen çatışma, yalnızca Azerbaycan ve Ermenistan'ı etkilememiş tüm bölgede etkisini göstermiştir. Karabağ, Azerbaycan için kendisini tamamlayan bir parça, kültürel ve siyasi birliğinin tamamlayıcısı olmuştur. Bu bölge, üç asır boyunca Rusya'nın etkisiyle Türk ve İslami değerlerden arındırılmış, Ermenilerin buraya yerleştirilmeleri sağlanmıştır. Ermeniler bu bölgeye yerleştikten sonra, etnik ve kültürel temizliğe devam etmiş, böylelikle küçük bir Ermeni devleti kurmayı amaçlamışlardır. Buradan anlaşılacağı üzere Rusya, I. Petro döneminden başlayan sıcak denizlere inme çabasında başarıya ulaşmak için Ermenilerden yararlanmıştır (Yılmaz, 2013: 71-72).

Rusya'nın Güney Kafkasya'ya yani Osmanlı Devleti ile sınır olan bölgelere kısa zamanda Ermeni nüfusunun yerleştirilmesi için çaba sarf etti ve kısa süre içerisinde söz konusu bölgede yerleştirilen Ermenilerin sayısı 1 milyon 300 bine ulaştı. 1905-1907 yıllarında Ermeniler kitlesel olarak Türklere saldırdı ve soykırım yaptılar (Qasımlı, 2010: 3-4). 1905 ile 1920 arasında Ermeniler tarafından imha edilen köy sayısı 10 bine yakındır. Söz konusu köylerin sakinleri ise katledilmiştir (Nuriyev ve Nuriyeva, 2010: 207).

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Karabağ'daki Ermeniler, yine Karabağ'da yaşayan Türklerin evine ya da iş yerlerine saldırılar düzenlemişlerdir. Bu saldırılara karşı 15 Eylül 1918'de Türk Ordusunun Karabağ'da harekete geçmesi, Ermenilerin Türklere karşı katliam yapmalarını önlemiştir. Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra, Karabağ'a gelen İngilizler, Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu kabul ederek onaylamışlardır. Daha sonrasında ise Karabağ, Rusya tarafından Sovyetleştirilmiştir. Sovyetler Birliği döneminde Karabağ topraklarının Azerbaycan'a ait olduğu kabul edilse de Ermenistan'ın Karabağ'ı egemenliği altına alma gayesine ses çıkartılmamıştır. Genel olarak Moskova bu iki devlet arasındaki çatışmayı körükleyen bir ortam oluşturma gayesinde olmuştur (Yılmaz, 2013: 96). 1930'lu yıllarda SSCB, özellikle Türkiye ve Fransa'dan gelen Ermenileri de kabul ederek bölgeye yerleşmesini sağladı. 1937-1938 yıllarında Dağlık Karabağ'dan yüzlerce Türk ailesi Ruslar tarafından göç etmeye zorlandı. Daha sonra ortaya çıkan Dağlık Karabağ'a yönelik Ermeni iddialarının zemini böylece oluşturulmuş oluyordu. Bu

durum SSCB'nin Ermenilere olan yakınlığı ve Türk düşmanlığıyla da bağlantılıydı (Qasımlı, 2010: 7). 1948-1953 yıllarında da Türkler bölgeden göç etmeye zorlanmışlardır (Arif, 2010: 38).

Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan Karabağ sorununun temelinde yatan nedenlerden biri de Rusya'nın ortaya çıkan sorunlar yoluyla hem Azerbaycan'ı hem de Ermenistan'ı kontrol etme isteğidir (İrge, 2005: 47; Akıncı ve Jafarli, 2020: 511).

1987 yılında Ermeniler, Karabağ'daki nüfus çoğunluğunun kendilerinde olduğunu öne sürerek Karabağ'ın Sovyet Ermenistan'ına bağlanmasını Moskova'dan talep etmişlerdir. 1988 Şubat ayında Karabağ Ermenileri, Ermenistan'a bağlanma kararı alarak bu bölgedeki Türklere saldırı gerçekleştirmişlerdir. Moskova'nın, Ermenilerin isteklerini reddetmesiyle Türkler ve Ermeniler arasında çatışmalar ortaya çıkmış; Türkler, Ermeniler tarafından Karabağ'dan atılmaya başlanmıştır. 12 Temmuz 1988 tarihinde Karabağ Ermenileri resmen Ermenistan'a bağlanmıştır (İbrahimov, 2010: 397). Özetle Türkler ile Ermeniler arasındaki olay, Türklerin, yurt saydıkları Karabağ'ı Ermenilere vermek istememesi; Ermenilerin ise Dağlık Karabağ'ı Türklere bırakmak istememesinden kaynaklanmaktadır.

Türklerin, Karabağ'ı Ermenilere kolaylıkla vermeyeceği çeşitli olaylarda kendisini göstermiştir. 1988 yılında Azerbaycanlı Türklerin, Lenin Meydanı'nda toplanarak tepkilerini ortaya koymaları, onların milli ruhlarına, birlik ve beraberliklerine verdikleri önemin göstergesidir.

1989 yılında, Sovyet Rusya Yüksek Sovyeti, Karabağ'ı yönetme yetkisini Ermenilerden almış bu yetkiyi özel bir komisyona devretmiştir. Bu komisyonun yetkilerini, Ermeni taraflı kullandığını iddia eden Azeriler, Karabağ'da yeniden Azeri egemenliğinin kurulmasını istemişlerdir. (Yılmaz, 2013: 97). 23 Eylül 1989 yılında, Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir. SSCB Yüksek Sovyeti ise Karabağ'ın Azerbaycan'a geri verilmesine karar vermiştir bununla birlikte ise özel yönetim sona ermiştir (İbrahimov, 2010: 397).

Ermenistan Yüksek Sovyet'i bu kararı kabul etmemiş, 1 Aralık 1989 yılında, Karabağ'ı egemenliği altına aldığını söylemiştir. Bu durum Ermeniler ve Azeriler arasında tekrardan çatışma yaşanmasına sebep olmuştur. Bu kanlı çatışmalar 1991 yılına kadar devam etmiştir. Ermeniler, bu dönemde Türk köylerine saldırarak Azeri Türklerini öldürmüşlerdir. 30 Ağustos 1991 tarihinde, Azerbaycan'ın tam bağımsızlığını ilan etmesiyle, Ermeniler tekrardan Türk köylerine saldırılar düzenlemişlerdir. Bu olay sonucunda Eylül ayının sonunda Rusya Federasyon Başkanı Yeltsin ile Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev etkisiyle Azeriler ve Ermeniler arasındaki çatışmanın sonlanması için Jeleznovodsk kentinde bir anlaşma imzalanmıştır. Ancak 20 Kasım 1991 yılında Ermeniler, arabulucu heyet üyelerinin ve Azeri hükümet üyelerinin de bulunduğu helikopterin düşmesine neden olmuşlardır. Bu olay iki devlet arasındaki barış düşüncesini baltalamıştır (Yılmaz, 2013: 97-98).

AGİT'in Minsk Grubu, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki çatışmanın sonlanması için farklı zamanlarda üç teklif sunmuştur. Bunlardan ilki 17 Temmuz 1997 yılında sunulan "Paket Çözüm", ikincisi; 2 Aralık 1997 yılında sunulan "Aşamalı Çözüm", üçüncüsü; Kasım 1998'de sunulan "Ortak Devlet" önerisidir. Bunların ilk ikisi Ermenistan, sonuncusu ise Azerbaycan tarafından reddedilmiştir. Ermenistan, çözümün ancak Karabağ'a bağımsızlık statüsünün verilmesiyle mümkün olabileceğini belirtmiştir. Buna karşın Azerbaycan ise Karabağ'a özerklik vermenin ötesinde bir adımın mümkün olmadığını altını çizmiştir (İbrahimov, 2010: 395).

1991 yılında sistematik bir şekilde devam eden, Türklere karşı Ermeni saldırıları, çok sayıda Türkün, Azerbaycan'a göç etmesine sebep olmuştur. Bu saldırılar, Karabağ'da etnik temizlik yapılarak Türklerin gönderilmesi, bu topraklarda yalnızca Rusların ve Ermenilerin kalmasını sağlamak amacıyla gerçekleştirilmiştir. 25 Şubat 1992 yılında Rus desteğiyle, Ermeniler Hocalı'da bir soykırım gerçekleştirmiş, yüzlerce Azeri Türkü katledilmiştir (Yılmaz, 2013: 98).

Karabağ Savaşı devam ederken BM Güvenlik Konseyi tarafından 822, 853, 874 ve 884 sayılı dört farklı karar 1993 yılında kabul edilmiştir. Söz konusu kararlar Ermenistan'ın işgal ettiği topraklardan çekilmesi yönündeydi. Söz konusu kararlar Ermenistan tarafından uygulanmamıştır (Özdemir ve Kantar, 2023: 735).

Bu tekliflerin yanı sıra 29 Kasım 2007 yılında İspanya'nın başkenti Madrid'de, Azerbaycan'ın ve Ermenistan'ın dışişleri bakanlarının ve AGİT Minsk Grubu başkanlarının da katılımıyla çatışmanın çözümü için görüşme yapılmış ve burada "Madrid İlkeri" adı altında yeni bir harita oluşturulmuştur. Bu ilkeler, Ermenistan'ın işgal ettiği Dağlık Karabağ'daki 7 bölgeden tedrici olarak çekilmesini öngörerek bu bölgede referandum yapılmasını tasarlamaktadır. Yerini terk etmek zorunda kalanların da geri dönüşleri kararlaştırıldı (Ehtibarlı, 2010: 189-190).

Ancak Ermenistan, bu ilkeleri kabul etmeyerek bu bölgelerdeki işgal durumunu devam ettirmiştir. Ermenistan, bu maddeleri kabul etmemesine gerekçe olarak işgali altında bulundurduğu 5 bölgenin Azerbaycan'a verilmesiyle yani kendisinin bu bölgeleri kaybetmesiyle askeri ve jeopolitik açıdan Azerbaycan'ın kendisinden daha avantajlı hale geleceğini söylemiştir. Ayrıca bu bölgelerin kaybedilmesiyle Dağlık Karabağ bağımsızlığının da tehlikeye düşeceğini düşünmüşlerdir. Azerbaycan ve Ermenistan çatışmasına bir diğer çözüm örneği ise Kasım 2008'de imzalanan Moskova Deklarasyonu'dur. Deklarasyon Azerbaycan ve Ermenistan Devlet Başkanları tarafından imzalanmıştır. Bu deklarasyonun amacı ise iki devlet arasındaki anlaşmazlığın çözümününün barışçı yollarla uluslararası hukuka dayandırılarak çözülmesidir (Şihaliyev ve Yılmaz, 2015: 33).

Karabağ işgalinin sona ermesine yönelik Birleşmiş Milletler Güvenlik Kurulu da bazı kararlar almıştır. Bu kararlar işgal yapan ülkeye, işgal ettiği bölgeden çekilmesine ilişkindir. Ancak bu kararlarda ülke isimleri geçmemiş, kararlar yürürlüğe girmiş olsa da devletler kararları uygulamaya sokmamıştır. Ermenistan'ın kararları uygulamadığı halde herhangi bir yaptırımla karşılaşmaması, ona daha da cesaret vermiştir. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu 14 Mart 2008 yılında çoğunluğun oyuyla bir karar almıştır. Bu karar, Azerbaycan lehinedir, Ermenistan'ın işgale son vermesini istemektedir. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun oylamaya sunduğu bu karara Ermenistan lehine oy veren AGİT Minsk Grubu eş başkanları olan; Amerika, Rusya ve Fransa; Azerbaycan'ın Minsk Grubu'na karşı güvensizleşmesine sebep olmuştur. Burada, Azerbaycan lehine verilen karara tepkili yaklaşan Minsk Grubu'nun (Amerika, Rusya ve Fransa) Ermenistan'ı desteklediği açıktır (Şihaliyev ve Yılmaz, 2015: 33-34).

Günümüzde de stratejik açıdan hala önemini koruyan Kafkasya bölgesine önem veren ve bu bölgeyi yakından takip eden diğer devletler, kendi politikalarını buna göre şekillendirmektedirler. Rusya'nın 2008 yılında Gürcistan'a karşı attığı adım, 2014 yılında Kırımın ilhak edilmesi süreci, şu anda Ukrayna ve Rusya arasında yaşanmakta olan meselelere bakıldığında bu tarz mücadelelerin

büyük devletler arasında günümüzde de devam ettiği ortadadır. Ancak bu mücadele artık eski Sovyet bölgesinde gerçekleşmektedir (Bozkuş, 2022: 128).

Azerbaycan için büyük önem arz eden Karabağ'ın Şuşa şehri, çeşitli kültürel ve bilimsel miras kaynağıdır. Ayrıca Şuşa, Azerbaycan için stratejik bir konuma sahiptir. Şuşa, Karabağ'da bulunan Zengezur, Cebrayıl, Cavanşirdi'nin de içinde bulunduğu dört şehirden biridir. Şuşa aynı zamanda önemli müzisyenleri bulundurmasıyla '*Azerbaycan müziğinin beşiği*' olarak da anılmaktadır. İlham Aliyev, bu şehri kültür başkenti ilan etmiştir. Ayrıca Ermenistan, tarihte Azerbaycan'dan bu bölgeyi de almak istemiştir. Ermenistan, bu gayeyle 1991 yılında ilk olarak Hankendi Şehrini ele geçirmiştir. Bu saldırı sonrasında ise 25-26 Şubat 1992'de Hocalı Katliamı'nı gerçekleştirmiştir. Hocalı Katliamı'ndan sonra Ermenistan, 8 Mayıs 1992 yılında Şuşa'yı işgal etmiştir. Bu işgal sonucunda çok sayıda Azeri vatandaşı şehit düşmüş ve esir alınmıştır (Çeliksoy, 2021: 130).

Ermenistan ve Azerbaycan için bir dönüm noktası olan 27 Eylül 2020 tarihinde Ermenistan, Azerbaycan'a işgal ettiği toprakları dahada genişletmek istemesi sebebiyle tekrar saldırıda bulunmuştur. Bu saldırı sonucunda Azerbaycan, 44 gün boyunca Ermenistan'a karşı sıkı bir mücadele göstermiştir. Bu mücadele, İkinci Karabağ Savaşı olarak anılmaktadır. Bu savaşın amacı, Ermenilerin işgal ettiği toprakları özgürleştirmek olsa da bu savaştan Azerbaycan galip çıkmıştır. Azerbaycan'ın bu savaşı kazanmasıyla milliyetçilik unsuru ön plana çıkmıştır (Ghanbarlou, 2022: 14).

Pirinççi ve Güler'e göre (2020: 39) Karabağ'da dört temel dinamikte meydana gelen değişiklikler zaferi mümkün kılmıştır. Bunlar, 1) Mevcut olan durumun uzun vadede taşınabilir olmaması, 2) Azerbaycan'ın askeri kapasitesini hızla arttırmış olması, 3) Türkiye'nin denkleme dahil olması. 12 Temmuz 2020'de Ermenilerin Azerbaycan'ın Tovuz bölgesine saldırımları Türkiye'nin enerji güvenliğini de tehdit etmeye başlamıştı. 4) Bölgesel ve küresel konjonktürün uygun olması.

3. ZENGEZUR KORİDORUNUN İNŞASI

1861'de kurulmuş olan Zengezur bölgesi, bir dağ silsilesiyle çevrilidir (Huseyn-zada ve Kocaman, 2023: 309). Kürekçay Antlaşması ile 14 Mayıs 1905'te bölge (Karabağ Hanlığı) Rusya'ya bağlandı (Akhmedova, 2020: 81). 1905 yılında Ermeniler, Kuzey Azerbaycan bölgesinde; Zengezur, Pembek, Gence, Tiftis gibi bölgelerde Azerilere karşı saldırılar ve katliamlar gerçekleştirmiştir. Mart 1918'de Ermeniler, Bakü'de bulunan Türkleri o bölgeden temizlemek üzere yine saldırı gerçekleştirmişlerdir. Bu saldırıyla Bakü'yü harap bir hale getirmişlerdir (Kızıllı, 2016: 4-5).

1918-1920 arası dönemde hüküm süren Azerbaycan Halk Cumhuriyeti zamanında Zengezur, Karabağ Valiliği'nin dört kazasından biri konumundaydı. Topraklarının büyüklüğü 7.824 km² idi. Bu dönemde Zengezur dört ilden meydana gelmekteydi: Zengezur (burada kaza merkezi Gorus şehri vardı), Kafan, Mehri ve Sisyan (Üste ve Aydın, 2022: 267).

Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında Osmanlı Devleti Bakü ve Güney Kafkasya'dan ordusunu geri çekmiştir. Söz konusu bölgeleri ise İtilaf Devletleri işgal etti. General Tomson İtilaf Devletlerinin komutanıydı. Onun tarafından Zengezur'un beşte dördü Ermeni çete lideri olan

Andronik'e verildi. Andronik, Karabağ ve Gence'yi de içine alan bölgeyi "Küçük Ermenistan olarak adlandırmaktaydı. Bölgede yaşayan Türk ve Müslümanları ortadan kaldırarak, söz konusu toprakları Ermenistan'a katmak istemekteydi. Andronik önderliğinde Balasan Ayrapetov, Usub Haçıyev ve Arutyun Loğmanov gibi çete liderleri bölgede büyük bir katliam yapmışlardır. Zengezur kazasında yakılıp yıkılmış olan köy sayısı 115'tir. 2276 kadın, 2196 çocuk ve 3257 erkek söz konusu katliamda öldürülmüştür. Binlerce kişinin yaralandığı olaylarda 50 binden fazla Zengezurlu göçebe durumuna düşmüştür (Seyidova, 2014: 485).

Ermeniler, 1918'e kadar oluşturulan tampon bölgelerde hep azınlık halinde bulunmuşlardır. Ermenilerin bir bölgede çoğunluk haline gelmeleri ise 1918 ile 1920 yılları ve 1930 ile 1946 yılları arasında Türklere karşı yapılan "etnik temizlik" ile mümkün olmuştur. Bu amaçla 1920 yılında, Azerbaycan'ı parçalara bölme ve bu bölgede Ermenilerin hakimiyet kurmasını sağlama başarıya ulaşmış, ayrıca Borçalı Gürcistan'a; Derbent Dağıstan'a, Erivan ve Zengezur'da Ermenistan'a verilmiştir. Aynı gayeyle Karabağ'ın dağlık kesiminde 1923 yılında özerk bir cumhuriyet kurulmuştur (Kızıllı, 2016: 5).

Mehri bölgesinden bir kısım Ermenistan'a verilerek orada Mehri ili oluşturulurken, bölgenin diğer kısmı ise Azerbaycan'a verildi ve o bölgede Zengilan ili kuruldu. Kafan ili topraklarının bir bölümü 1930'da Ermenistan'a verildi. Kafan'ın bir kısım toprağında ise 1933'te Kubatlı ili kurularak Azerbaycan'a bağlandı. Zengezur kazasında yer alan Zengezur ili 1930'da ikiye bölündü ve Gorus ve Laçın illeri oluşturuldu. Laçın Azerbaycan'a, Gorus ise Ermenistan'a bağlandı. Bu yolla Zengezur'un batı bölgeleri Ermenistan topraklarına dahil edilmiş ve Azerbaycan ile Nahçıvan ve Türkiye bağlantısı koparılmış oldu. Günümüzde Zengezur bölgesi dendiği zaman anlaşılması gereken ağırlıklı olarak Ermenistan'daki Sisian, Gorus, Mehri ve Gafan ile Azerbaycan'daki Kubatlı, Laçın ve Zengilan illeridir (Üste ve Aydın, 2022: 267-268).

Özellikle Zengezur'un Ermenistan'a verilmesi, Rusya'nın küçük bir toprak parçasını kullanarak attığı stratejik bir adımın göstergesidir. Zengezur bölgesi, eni, 40 ila 45 kilometre ölçüsünde olan Azerbaycan ve Ermenistan'ı birbirinden ayıran stratejik bir bölgedir. 1920 yılında Zengezur bölgesinde nüfusun çoğunluğunu Türkler oluşturmaktadır. Çoğunluğu Türk olan bu bölgeye daha sonrasında Rusya tarafından Ermeniler gönderilmiştir. Çeşitli tarihlerde birçok kez bu bölgede Türk köylerine katliamlar düzenlenmiş ve Türk köylerinin sayıları azaltılmıştır. Örneğin, 1918 yılında gerçekleşen katliam sonucunda Zengezur'da 115 köy ortadan kaldırılmış, çok sayıda insan öldürülmüş ve 50 bin Türk ise köyü boşaltarak göç etmek zorunda kalmıştır. Bu yaşananlardan sonra Zengezur'un, bir set gibi Nahçıvan ve Azerbaycan'ın diğer kısımlarına girmesiyle Türk dünyasına yapay bir engel girmiş olmaktadır. Rusya bu dönemde Türk kültür havzasını bölme girişimlerini başarılı bir şekilde yönetmiş ve İlmsky'nin eğitim politik stratejileriyle Ruslaştırma ve asimilasyon hedeflerini gerçekleştirmeye başlamıştır (Kızıllı, 2016: 5).

Zengezur bölgesinin işgal edilmesi ve yapılan katliam ve sürgünler sonucunda Nahçıvan ile Azerbaycan'ın kara bağlantısı koparılmış oldu. Zengezur'u terk etmek zorunda kalanların önemli bir bölümü de Nahçıvan'a gitmiştir (Azərbaycan Tarixi, 2001: 416). Sovyet iktidarının 28 Nisan 1920'de Azerbaycan'da Sovyet iktidarının ilan edilmesinden sonra 28 Temmuz 1920 tarihinde Zengezur, Azerbaycan'dan koparılıp Ermenistan'a dahil edildi. Böylece Azerbaycan ile Nahçıvan arasındaki bağ koparılmış oldu (Seyidov ve Akıncı, 2021: 397).

İkinci Karabağ Savaşı'nda zafer elde edilmesi üzerine Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya arasında 10 Kasım 2020'de Moskova'da imzalanan mutabakat ile Dağlık Karabağ'ın statüsünde köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Mutabakatın 11. maddesi Türk dünyası bağlamında oldukça önemlidir. Bu maddeye göre Nahçıvan ile Azerbaycan arasında sivillerin ulaşımı ve yük taşınması için ulaşım imkanları sağlanacaktı. Nahçıvan ile Azerbaycan arasında tarafların mutabakatı ile ulaşım yolları inşa edilecekti (Özdemir ve Kantar, 2023: 736).

Zengezur bölgesi İran sınırında, Ermenistan'ın güneydoğusunda ve Azerbaycan'ın güneybatısında bulunan 40-45 km eninde olan Azerbaycan ile Nahçıvan arasında yer almaktadır. "Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesi" 15 Haziran 2021'de imzalandı. Söz konusu belge Zengezur Koridorundan bahseden ilk uluslararası belge olmuştur. Şuşa Beyannamesi'nde Zengezur Koridorunun hem Türkiye ile Azerbaycan ilişkileri açısından hem de bölgesel ilişkiler açısından stratejik bir önem taşıdığı altı çizilmiştir (Tütünsatar, 2022: 67).

İkinci Karabağ Savaşının ardından, Güney Kafkasya'nın stratejik açısından önemi daha da artmış, Orta Asya ve Kafkasya bağlantısı sebebiyle bu bölge, sık sık gündeme gelmeye başlamıştır. Bu konuda, Türk dünyasıyla kara bağlantısı oluşturma hedefi için Zengezur Koridorunun açılması büyük önem arz etmektedir. Zengezur, Türkiye, Azerbaycan ve Nahçıvan arasında kara bağlantısı oluşabilmesi için önemlidir. Türkiye için bu koridorun açılması, diğer Türk dünyalarıyla bağlantı oluşturulabilmesi açısından yeni bir dönemin başlangıcı sayılabilir. Ancak bu koridor hakkında yapılan Brüksel görüşmelerinde Ermenistan'ın koridor açılmasına şüpheli yaklaştığı bilinmektedir (Bozkuş, 2022: 139).

Zengezur Koridorunun açılması, hem jeopolitik hem jeostratejik açıdan önemli olduğu kadar bazı kesimlere göre Turan koridorunun olduğu anlamına da gelmektedir. Bu sebeple Ermenistan kadar Gürcistan ve İran da bu koridorun oluşumuna şüpheyle bakmaktadır. Mevcut dönemde Kafkasya, Rusya ve Orta Asya'nın enerji geçiş yeri olma özelliğiyle bölgede öne çıkan Azerbaycan, daha önce de değinildiği gibi Türk dünyası ile arasındaki politik, tarihi ve kültürel ilişkileriyle de öne çıkmaktadır. Azerbaycan, Ermenistan'ın aksine dünya ile hem global ilişkiler hem konjonktürel gelişmeler bakımından hem de bünyesinde bulunan petrolün fiyat artışı sebebiyle ekonomik açıdan konumunu giderek kuvvetlendirmektedir (Bozkuş, 2022: 140-141).

Zengezur'un jeopolitik önemi oldukça fazladır. Bu sorun alanının ortadan kalkması uzun vadede İsrail'in jeopolitik hedeflerine engel olma potansiyeli taşıyacak kadar büyük bir öneme sahiptir. Zengezur kilidinin çözülmesi sayesinde Çin'den Macaristan'a kadar olan coğrafyanın birleşmesi mümkün olabilecektir (Demirkollu, 2020:135).

SONUÇ

Kafkaslar tarih boyunca medeniyetlerin kesişme ve aynı zamanda çatışma alanı olmuştur. Özellikle Osmanlı Devleti'nin zayıflaması sonrasında bölge hızla işgale uğramıştır. Rusya, kendi stratejisine uygun bir şekilde Ermenileri Güney Kafkasya'ya yerleştirmeye büyük önem vermiştir. Türk dünyasının bağıni kesmek açısından bu politikaya İran'da katkı sunmuştur.

Bölgeye Ermeni göçünün artması beraberinde Türk yerleşim yerlerinin yakılmasına, katliam ve sürgünlere neden olmuştur. SSCB döneminde de söz konusu politikalar uygulanmıştır.

Bağımsızlık sonrası dönemde Ermeniler tarafından Türklere karşı gerçekleştirilen baskı, sürgün ve soykırım politikaları bölgenin istikrarı açısından oldukça olumsuz etki yapmıştır.

Enerji kaynaklarının zengin olmasının yanında geçiş güzergahlarında bulunması da bölgedeki sorunun çözülmesini gerekli kılmaktaydı. Azerbaycan'ın hızla gelişmesi ve askeri anlamda da ciddi adımlar atmasının yanında Türkiye'nin sağlamış olduğu askeri ve siyasi destek II. Karabağ Savaşı'nın başarı ile sonuçlanmasına neden oldu.

Savaş sonrası dönemde ortaya çıkan durum, bölgenin jeopolitik konumunu daha da güçlendirmiştir. Nahçıvan ile Batı Azerbaycan arasında bağlantı kurulmasını sağlayan Zengezur Koridoru üzerinde varılan mutabakat hem Türk dünyasının bütünleşmesinin yolunu açmış hem de enerji ve ticaretin sağlıklı lojistiği bağlamında yeni bir durumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bir Kuşak Bir Yol Projesi bağlamında da güzergahın ciddi ölçüde kısalmasını sağlayan Zengezur Koridoru, küresel ticaretin hem zaman hem de maliyet açısından daha iyi bir şekilde gerçekleşmesine imkân sağlamaktadır.

Zengezur Koridoru üzerinde ulaşım ağlarının tamamlanması ile bölgenin daha önemli bir hale geleceği ortadadır. Türkiye'nin Türk dünyası ile olan ilişkilerinde de sorunsuz bir yolun oluşması değerlidir. Bu süreç Türk dünyasının hem zenginleşmesine hem de kendi arasında kaynaşıp yardımlaşmasına imkân tanıyacaktır.

KAYNAKÇA

- Açma, B. ve Yenişen, K. (2013), “Kafkasya'nın Ekonomik Potansiyeli ve Dönüşümü İçin Politika ve Stratejiler”, Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 2, s. 131-149.
- Açıkkaya, S. (2010), “Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 28, s. 403-420.
- Akhmedova, E. (2020), “Ermeni İşgalinden Kurtarılan Kubadlı Rayonunun (İlçesinin) Tarihi ve Kubatlı Toponiminin Etimolojisine Genel Bakış”, IV. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu, Osman Kubilay Gül, Berker Kurt ve Celal Can Çakmakçı, ed., ISBN: 978-605-67570-7-5, 81-86.
- Akıncı, A. ve Jafarli, J. (2020), “Rusya Kısılacındaki Türk Devletlerinin Kimlik Mücadelesi”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 25(4), s. 505-524.
- Alizade, O. (2010), “18.Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası”, Gazi Akademik Bakış, 7, s. 105-114.
- Avcı, A. (2021), “Güney Kafkasya ve Türkiye Sosyo-Ekonomik İlişkisi”, Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2, s. 195-205.
- Arif (Şıxəliyev), E. (2010), “Dağlıq Qarabağ, Ermənistanazərbaycan Münaqişəsinin Həllinə Mane Olan Amillər”, ”, Reha Yılmaz, ed., Qarabağ: Bildiklərimiz ve Bilmədiklərimiz, Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münaqişələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri, 38--56, <https://turuz.com/storage/Turkoloji/2017/2826-Qarabagh Bildiklerimiz Ve Bilmediklerimiz-Baki-2010-285s.pdf> (E. T.: 01.05.2023).
- Ayan, E. (2010), “Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi”, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 2, s. 19-50.

- Azərbaycan Tarixi, 1900-1920-cı illər. (2001), 7 Cilddə. 5. Cild. Bakı, AMEA Nəşri.
- Çeliksoy, E. (2021), “İkinci Karabağ Savaşı’nda Şuşa’nın Rolü ve Türkiye-Azerbaycan İşbirlikleri”, *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 4, s. 126-133.
- Demirkollu, C. (2020), “Zengezur Koridoru Ekseninde Değişen İsrail Jeopolitiği”, *Dördüncü Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı 2020 Bildiri ve Öz Kitabı*, ed., M. Mustafa Kulu, s. 135-137. (E. T.: 13.04.2023), <https://dergipark.org.tr/en/download/journal-file/16701#page=141>
- Deveci Y. B. (2022), “Karabağ Savaşı Sonrası Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri”, *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, 8, s. 127-154.
- Ehtibarlı, Y. (2010), “Dağlıq Qarabağ Münaqişəsinin Tənzimlənməsində ATƏT-in Rolü”, Reha Yılmaz, ed., *Qarabağ: Bildiklərimiz və Bilmədiklərimiz, Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münaqişələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri*, s. 178-198, https://turuz.com/storage/Turkologi/2017/2826-Qarabagh_Bildiklerimiz_Ve_Bilmediklerimiz-Baki-2010-285s.pdf (E. T.: 01.05.2023).
- Eyvazov, R. (2019), *Azerbaycan-Türkiye Dış Ticaret İlişkileri ve Güney Gaz Koridoru’nun Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi.
- Ghanbarlou, R. M. (2022), “İkinci Karabağ Savaşı’nın Azerbaycan Türk Milliyetçiliğine Etkileri”, *SDE Akademi Dergisi*, 5, s. 12-39.
- Göktürk Çetinkaya, S. (2020), “Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Askeri Boyutu ve Jandarma Merkezli Yardımlar (1992-2014)”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, s. 15-40.
- Huseyn-Zada, K. ve Kocaman, S. (2023), “Karabağ ve Doğu Zengezur Bölgelerinin Alternatif Turizm Potansiyeline İlişkin Bir Araştırma”, *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(3), s. 304-318.
- İbayev, V. (2010), “Dağlıq Qarabağ Münaqişəsinin Beynəlxalq Hüquqi Səciyyəsi”, Reha Yılmaz, ed., *Qarabağ: Bildiklərimiz və Bilmədiklərimiz, Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münaqişələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri*, s. 109-126, https://turuz.com/storage/Turkologi/2017/2826-Qarabagh_Bildiklerimiz_Ve_Bilmediklerimiz-Baki-2010-285s.pdf (E. T.: 01.05.2023).
- İbrahimov, Rövsən (2010), “Dağlıq Karabağ Sorununun Uluslar Arası Hukuk Açısından Değerlendirilmesi”, Reha Yılmaz, ed., *Qarabağ: Bildiklərimiz və Bilmədiklərimiz, Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münaqişələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri*, 395-438, https://turuz.com/storage/Turkologi/2017/2826-Qarabagh_Bildiklerimiz_Ve_Bilmediklerimiz-Baki-2010-285s.pdf (E. T.: 01.05.2023).
- İRGE N. F. (2005), *Orta Asya’da Uyanan Milliyetçiliğin Sebepleri ve Sonuçları*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6 (1), s. 37-58.
- Qasımlı, M. (2010), “Ermənilərin Azərbaycan Torpaqlarına Yerləşdirilməsi və Dağlıq Qarabağa Əsassız İddiaları”, Reha Yılmaz, ed., *Qarabağ: Bildiklərimiz və Bilmədiklərimiz, Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münaqişələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri*, 3-25, https://turuz.com/storage/Turkologi/2017/2826-Qarabagh_Bildiklerimiz_Ve_Bilmediklerimiz-Baki-2010-285s.pdf (E. T.: 01.05.2023).
- Karabulut, K. (2021), *Kars Antlaşması’nın Nahçıvan ve Karabağ Zaferi Açısından Önemi*, *Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, :2, s. 0-0, Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/odak/issue/72625/1174152>

- Karimov, B. (2007), Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dış Politikası (1993-2003), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi.
- Kazımlı, E. (2018), Azerbaycan'ın Jeopolitik Konumu ve Karabağ Sorunu, Karadeniz Karkaslar: Riskler ve Fırsatlar, s. 101-112. İstanbul: TASAM.
- Kızıl, Ö. (2016), Zengezur Koridorundan Azez'e Türk Dünyası'nda Yapay Set Krizi, (E. T.: 02.05.2023, https://www.academia.edu/32437309/%C3%96m%C3%BCr_KIZIL_Zengezur_Koridorundan_Azeze_T%C3%BCrk_D%C3%BCnyas%C4%B1nda_Yapay_Set_Krizi
- Memmedov, R. (2003), Güney Kafkasya'nın Dış Güvenlik Seçenekleri ve NATO, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi.
- Nuriyev, C. ve Nuriyeva, Ş. (2010), “Karabağ Siyaseti ve Azerbaycanlıların Soykırımı”, Yılmaz, ed., Karabağ: Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz, Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münaqışələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri, s. 205-217, https://turuz.com/storage/Turkologi/2017/2826-Qarabagh_Bildiklerimiz_Ve_Bilmediklerimiz-Baki-2010-285s.pdf (E. T.: 01.05.2023).
- Önen, L. (2021), “1990 Sonrası Türkiye ile Azerbaycan Arasındaki Sosyo Kültürel İlişkiler”, Ulak Bilge Sosyal Bilimler Dergisi, 61, s. 923-932.
- Özdemir, D. M. ve Kantar, G. (2023), “Şuşa Beyannamesi'nin Önemi ve Olası Etkileri”. MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, 12 (2), s. 733-744. DOI: 10.33206/mjss.1221730
- Pirinççi, F. ve Güler, M. Ç. (2020). “Karabağ'da Kırılan 26 Yıllık Paradigma”, İrs, 19, s. 37-45, (E. T.: 20.04.2023), <https://irs-az.com/sites/default/files/2021-01/36-46.pdf>
- Sadık R. (2022), Kısa Azerbaycan Tarihi, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Sancak, İ. (2018), “Bağımsızlık Sürecinde Azerbaycan ve Haziran Darbesinin Dış Politikaya Etkileri”, Balkan Sosyal Bilimler Dergisi, 13, s. 57-71.
- Saydam, A. (2014), “Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 1, s. 243-261.
- Seyidov, M. ve Akıncı, A. (2021), “Nahçıvan'ın Varlık Mücadelesinde Türkiye”, International Journal of Disciplines Economics & Administrative Sciences Studies, 7 (30), s. 395-401.
- Seyidova, S. (2014), “Ermeni Terör Örgütü Taşnaksütyun'un 1918-1920 Yıllarında Güney Kafkasya ve Yukarı Karabağ'da Yaptığı Katliamlar” Turkish Studies, 9(1), s. 485-494.
- Soysal, İ. (1989), Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, Cilt 1 (1920-1945), Ankara: TTK Yayınları.
- Suyundikov, S. (2021), “Dağlık Karabağ Savaşı'nın Çözümü Bağlamında Türkiye ve Rusya”, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 1, s. 132-145.
- Şabanov, M. (2012), Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Politikası, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi.
- Şihaliyev, E. ve Yılmaz, R. (2015), “Ermenistan-Azerbaycan Çatışması: Çözüm Yolundaki Temel Sorunlar ve Gelecek Senaryoları”, Bilge Strateji, 2, s. 31-54.
- Şimşek, O. (2010), “Nahçıvan'ın Jeopolitik ve Jeostratejik Önemi” Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 6, s. 111-132.
- Tütünsatar, A. (2022), “Zengezur Koridorunun Uluslararası Ticaret Politikası ve Lojistik Açından Önemi”, Journal of Vocational and Social Sciences of Turkey, 4(8), s. 66-74.
- Üste, A. N. ve Aydın, Ü. S. (2022), “Güney Kafkaslarda Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi Bağlamında Zengezur Koridoru'nun Önemi”, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 20 (Özel sayı), s. 261-274.

- Yılmaz, M. (2013), “Karabağ Savaşı ve Adım Adım Hocalı Soykırımı”, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, 2, s. 95-104.
- Yılmaz, R. (2013), “Kafkasya’da Çözölemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu”, Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi, 1, s. 71-90.
- Yılmaz, S. (2018), “Güney Kafkasya Üzerine Bir Analiz”, Iğdır Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 3, s. 1-29.

Kurumsal Kalite ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Ekonometrik Bir Uygulama¹

The Relationship between Institutional Quality and Economic Growth: An Econometric Application

Esra AYGÜN * Nazan ŞAHBAZ KILINÇ **

Makale Geliş Tarihi / Received :14.04.2023
Makale Kabul Tarihi / Accepted :30.06.2023

ÖZET

Ülkelerin iktisadi gelişmişlik farklılıklarının nedenleri iktisat literatürünün süre gelen tartışma konularından biri olmuştur. Farklılıkların nedenlerini açıklamak için kullanılan kuramlar gerek açıklayıcılık düzeylerinin sınırlı olması gerekse ortaya çıktıkları dönemin problemlerine çözüm getirme amacı taşıdıkları için yeni kuram arayışını devam ettirmiştir. Bu arayışlar neticesinde "Kurumsal İktisat" yaklaşımı ön plana çıkmıştır. Kurumsal İktisat yaklaşımıyla birlikte kurum, kurumsal kalite gibi kavramlar araştırmalara konu olmuştur.

Bu bakış açısıyla hazırlanan tez çalışmasının amacı, kurumsal kalitenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin panel veri yöntemleri kullanılarak test edilmesidir. Bunun için, Eberhardt & Teal (2010) AMG tahmincisi kullanılarak OECD Üyesi 38 ülke üzerine yapılan analiz sonuçlarına göre, kurumsal kalite endekslerinden Politik İstikrar ve Şiddetin Olmaması, Düzenleme Kalitesi ile Hukukun Üstünlüğü faktörlerinin ekonomik büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye yol açtığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kavramlar: Kurum, Kurumsal Yapı, Ekonomik Büyüme, Kurumsal Kalite, Panel Veri Analizi

ABSTRACT

The reasons for the differences in economic development of countries have been one of the ongoing debates in the economics literature. Theories used to explain the reasons for these differences continued the search for new theories, both because their explanatory level was limited and because they aimed to solve the problems of the period in which they emerged. As a result of these searches, the "Corporate Economics" approach has come to the fore. With the Institutional Economics approach, concepts such as institution and institutional quality have been the subject of research. The relationship between institutional quality and economic growth has been the focus of attention in economics since the first half of the 1990s and this interest still continues.

The aim of the thesis study, prepared from this point of view, is to test the effect of institutional quality on economic growth by using panel data methods. According to the results of the analysis on 38 OECD Member countries using the Eberhardt & Teal (2010) AMG estimator, it has been founded that the factors of Political Stability and Non-Violence, Regulatory Quality and Rule of Law, which are institutional quality indices, have a statistically significant effect on economic growth.

Keywords: Institution, Institutional Structure, Economic Growth, Institutional Quality, Panel Data Analysis

¹ Bu çalışma Esra Aygün tarafından Doç.Dr. Nazan Şahbaz Kılınç danışmanlığında hazırlanan "Kurumsal Kalite ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Ekonometrik Bir Uygulama" başlıklı tezden üretilmiştir. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İİBF İktisat Bölümü

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, esrayldm782@gmail.com, ORCID No: 0000-0002-6198-2429

** Doç. Dr. Kırıkkale Üniversitesi İİBF, İktisat Bölümü, nazan_sahbaz@hotmail.com ORCID No: 0000-0003-1956-3965

GİRİŞ

Kurumsal iktisat yaklaşımı iktisadi düşünce tarihine önemli katkılarda bulunmuştur. “Kurumsal İktisat Okulu” ekonomik faktörlerin yanı sıra, son yıllarda ülkeler arasındaki büyüme farklılıklarını incelerken ve açıklarken toplumların sahip olduğu hukuki, siyasi, kültürel ve sosyal yapılarını da dikkate almakta, ayrıca kurumlar, kurumsal yapı, kurumsal kalite gibi olguları da araştırmalara dâhil etmiş ve öteki iktisat okullarından değişik bir bakış açısı getirmiştir. Aslında kurumların oluşturduğu kurumsal yapının kalite düzeyini belirten ve ülkelerin yolsuzluk düzeyi, mülkiyet hakları, ifade özgürlüğü, hukukun üstünlüğünü, politik istikrar durumlarından, düzenlemelerinin kalitesi gibi çeşitli değişkenlerden oluşan “kurumsal kalite” kavramı, piyasa aksaklıklarının önlenmesi ve işlem maliyetlerinin düşürülmesi ve belirsizliklerin minimum düzeye düşürülmesi gibi bir dizi nedenden dolayı ekonomik büyüme üzerinde önemli etkilere yol açmaktadır. Bu çalışmada kurumsal kalitenin OECD ülke grubunun iktisadi büyümeleri üzerinde etkili olup olmadığı incelenmiştir. Bu doğrultuda toplamda 38 OECD üyesi analize dahil edilmiştir. 2002-2020 dönemini kapsayan sürede ekonomik büyüme ile kurumsal kalite arasındaki ilişki Eberhardt & Teal (2010) AMG Tahmincisi ile büyüme modeli kullanılarak panel veri analiziyle araştırılmıştır. Model kapsamında belirlenmiş olan bağımlı değişken sabit fiyatlar ile kişi başına düşen GSYH; bağımsız değişkenler ise sabit sermaye, emek, hükümet harcamaları, ticari açıklık oranı ile kurumsal kalite faktörleri olarak düzenleme kalitesi, ifade özgürlüğü ve hesap verilebilirlik, yolsuzluğun kontrolü, yönetimin etkinliği, politik istikrar ve şiddetin olmaması ve hukukun üstünlüğüdür.

Bu çalışmanın temel amacı, kurumsal kalite faktörlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin ne yönde olduğunu tespit edebilmektir. Bu kapsam hazırlanan çalışma 3 bölümden oluşmaktadır. Çalışmada ilk önce kurumsal iktisat kavramının doğuşu ve gelişimi incelenmektedir. Daha sonra kurumsal kalite kavramı ele alınarak, kurumsal kalite ve ekonomik büyüme ile ilgili teorik çerçeve çizilmektedir. Son bölümde panel veri yöntemi kullanılarak elde edilen bulgular değerlendirilmektedir.

1.KURUMSAL İKTİSATIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

1.1. Kurumsal İktisadın Tanımı Doğuşu ve Gelişimi

Kurumsal iktisat kavramının daha iyi anlamak için asıl önemli olan şey kelimenin kökenine inmek olacaktır. Bu açıdan bakıldığında kurumsal iktisat kelimesinde geçen kurum kelimesinin ne anlama geldiğini, nasıl bir evrimsel süreçle ilerlediğini anlamak gerekmektedir. 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan kurumsal iktisadın ilk sıralarda yer alan temsilcilerinden biri olan ve aynı zamanda kurumsal iktisat okulunun da kurucusu olan Thorstein Bunde Veblen “kurum” kavramını ortaya atmıştır. Veblen, Thorstein B. 1973 (1899)’ de *The Theory of Leisure Class*, Houghton Mifflin Company, Boston adlı kitabında kurum kavramını “*belirli bir dönemde yaygın olarak kabul edilen düşünce ve davranış alışkanlıkları*” şeklinde tanımlamıştır.

Kurumlar, yazılı olan ve yazılı olmayan kuralları içermektedir. Yazılı kurallar anayasa, kanunlar, mülkiyet hakları, sözleşmeler, yaptırımlar, yönetmelikler ve genel kanunları içermektedir. Yazılı olmayan kurallar örf ve adetler, gelenekler ve tabular gibi sosyal olarak tanınan davranış normlarını içerir. Bu normlar, insanlar arasındaki düzenli ve tekrarlanan etkileşimler ve içsel davranış kısıtlamalarından kaynaklanır (North, 2002: 51-64).

“Kurumsal iktisat” kavramını, kurumsallık, kurumcu veya kurumların iktisadı gibi ifadelerden ayıran temel bir kalite farkı vardır. Karl Polanyi’nin (1957) “Kurumsallaşmış Bir Süreç Olarak Ekonomi” adındaki çalışması kurumsal iktisadı başka kurumsalcı yaklaşımlardan farklılaştırmaktadır. Kurumsal iktisat nitelemesinin dışındaki diğer kurumsalcı yaklaşımların, kurumlara önem verdikleri ve öncelik verdikleri, dolayısıyla mevcut iktisadın dar kapsamlı kurumları da içine alacak şekilde genişletilmesini savunan fikirler oldukları söylenebilecektir. Bu ayrıma paralel olarak ekonomiyi kurumsallaşma sürecinin çekirdeği olarak gören tüm iktisatçılar da kurumsal iktisatçılar sınıfına dahil edilecektir (Özveren, 2007: 16-17). Kurumsal iktisat kavramı ilk kez Walton Hamilton tarafından kullanılmış olsa da bu fikrin temelini aslında 1880’li yıllar ekonominin bilimsel biçiminde ifade edilen şüphecilğe uygun olarak yeni yöntemler elde etmeye çalışan ekonomistlerin tartışmasına kadar götürmek mümkündür. Bu durumda, John Ingram’a ait olan ekonomi görüşleri, toplumun diğer yönleriyle daha yakından ilişkilidir, aşırı soyutlama ve tarihsel görüşlere gerektirmez ve Kurumsal İktisadın temelleri olarak sayılabilir (Tekeoğlu, 1993: 171).

19. yüzyılda kurumsal birikim sürecinin kişisel birikim sürecinin yerini aldığı görülmektedir. 19. yüzyılın sonunda büyük şirketler kurumsallaşmaya ve uluslararası nüfuz elde etmeye başlamıştır. Sermaye sahipleri artık kurum kavramını hayatlarına dahil etmişlerdir. Kurumsal iktisat kavramını ilk olarak Walton Hamilton, 1918 tarihinde Amerikan İktisatçılar Birliği’nin yıllık toplantısında sunduğu “İktisat Teorisine Kurumsal Yaklaşım” (“*The Institutional Approach to Economic Theory*”) adlı çalışmasında kullanmıştır”. Hamilton bu bildiri ile genel olarak Ortodoks iktisat geleneğini eleştirmekte ve alternatif bir düşünce olarak kurumsalcı düşüncüyü savunmaktadır. (<https://dusunbil.com/veblenin-kurumsal-evrim-teorisinin-iktisat-sosyolojisine-katkisi-i/>).

Kurumsal iktisat yöntemi iktisadi düşünce tarihine önemli katkılar sağlamıştır. Yirminci yüzyılın başlarında Amerika Birleşik Devletleri’nde doğan ve hemen hemen hiçbir iktisadi okulunda tartışılmayan kurumsal iktisat çalışmalarına dahil etmiştir. Örneğin; Neo-Klasik iktisattan farklı olarak insanların düşüncelerine, tutumlarına ve davranışlarına vurgu yapmamakta, bunun yerine onları çevreleyen ve değiştiren kurumları ele almaktadır. Zaten Kurumsal Ekonomi Neo-Klasik iktisada karşı bir akım olarak ortaya çıkmış ve gelişmiştir.

1.2. Kurumsal İktisadın Temel Özellikleri

Kurumsal İktisat, iktisat bilimini hukuk, maliye, tarih, felsefe, siyaset gibi birçok bilim dalı ile değerlendiren, iktisadın toplum ve diğer alanlar ile ne gibi ilişkiler içerisinde olduğunu araştıran iktisada karşı itirazlar sunan, disiplinler arası bir bilimdir. Kurumsal iktisadın temel özelliklerine bakıldığında;

- Kurumsal iktisat, piyasadaki diğer değişkenler de dahil olmak üzere ekonomiyi tüm yönleriyle incelemektedir.
- Ekonomide istikrarlı ve eşit bir gelir dağılımının sağlanması için devletin ekonomiye müdahale etmesi gerektiğine inanılmaktadır. Kurumsal ekonomistler, daha eşit bir gelir ve refah dağılımı elde etmek için özgürlüğü ve demokratik yeniliği destekler.
- Kurumsal İktisat, insanların belirsizlik koşullarında düşünme yeteneklerinin sınırlı olduğunu bilir.

- Kurumsal iktisat, ortaya çıktığı ilk andan itibaren neo-klasik iktisadın eksikliklerinin farkındadır ve ekonomik süreçte teknolojinin önemini vurgulayarak Neo-klasik iktisadın kıtlık boyutunu değiştirmeye çalışmıştır.
- Kurumsal ekonomide, "tümdengelim" yöntemi kullanmaz "tümevarım" yöntemi kullanılır.
- Kurumsal iktisatçılar, ekonomide Darwinci yaklaşımı benimsemişlerdir.
- Kurumsal iktisatçılar tarafından ortaya atılan soru Klasik doktrinde olduğu gibi "bu nedir?" sorusu değildir, "buraya nasıl geldik? Buradan nereye gideceğiz?" gibi sorulardır.
- İnsan davranışlarını anlamlandırmada akli muhasebeye değil de alışkanlıklara öncelik verilmektedir
- Kurumsal iktisatçılar, ekonomik olayların meydana geldiği ve geliştiği yerde anlaşılabilirliğine inanırlar. Örneğin, mülkiyet ve Anonim Şirket (A.Ş.) gibi şekilleri, kurumlar kategorisinde değerlendirilmelidir. Duygular, sezgiler vb. gibi şeyler de sosyal tepkiler kategorisine girmelidir.
- Kurumsal iktisatçılar; bireyler ve toplum arasındaki olaylara nedensel açıklamalar getirilmesi gerektiğini öne sürmektedir.
- Kurumsal iktisatçılara göre ekonomik hayatta "uyum" diye bir şey yoktur; "çıkarlar arası çatışma" vardır.
- Kurumsal iktisatta üretim, tüketim ve gelir dağılımı gibi kavramların Klasik varsayımlarla açıklanamayacağını ancak kurumların kararıyla bu sorunlara çözüm yolu aranmasını gerektiğini savunurlar (North, 2002: 50).

2.KURUMSAL KALİTE ve EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ

2.1.Kurumsal Kalite Kavramı

Kurum kalitesi, temelde adli niteliğe sahip olan geniş bir kavramdır. Kurum kalitesi konusunda önemli çalışmalar yapmış olan North, kurumu insanlar arasındaki etkileşimi şekillendiren yapay bir kısıtlama olarak tanımlamaktadır. Kurumsal kalite North'a göre ülkenin yöneticilerinin haklarını hukuka uygun bir şekilde dönüştürmek amacıyla yürütme yetkisine uygulanan kısıtlamaları geliştirmektir (North, 2002: 10). Easterly'e göre, kurum kişilerin haklarını ve önüne çıkabilecek fırsatlarını öne çıkarmaktadır. Bununla birlikte özellikle gelişmekte olan ülkeler için yüksek kaliteli kurumların ayrılmaz bir unsuru olarak etkin kamu hizmetlerini de kapsamaktadır (Doğan, 2019: 16). Geniş anlamda kurumsal kalite kurumların etki kapsamındaki faaliyetlerin pozitif yönde gelişimi, kurumların etkin işleyişi ve kural setlerinin doğruluğu ve uygulanabilirliği olarak da ifade edilebilir. (Figankaplan, 2017: 72).

Kurumsal kalite standardı olarak, "yönetişim" kavramı genellikle bu kavramla eşanlamlı olarak ele alınmıştır. Aslında bu iki kavram literatürde sıklıkla birbirini ifade etmek için

kullanılmaktadır. Yönetişim kavramı 1989'da Dünya Bankası tarafından ilk defa Afrika raporunda yönetişimi Afrika'da bir "yönetişim krizi" olarak ifade edilmiştir (Yamak, 2015: 89).

2.2.Kurumsal Kalitenin Ölçülmesi

Kurumsal kalitenin tanımlanmasıyla ilgili belirsizlik ölçülmesine ilişkin endekslere de yansımaktadır. Kurumsal kalite göstergelerinin çok sayıda olması ve çeşitlilik göstermesi ölçümü zorlaştırmaktadır.

Kurumsal kalite ölçümünü gerçekleştirmek için çeşitli endeksler oluşturulmuştur. En sık kullanılan endeksler arasında Fraser Enstitüsü (Fraser Institute) tarafından hazırlanan Dünya Ekonomik Özgürlükler Endeksi EFW (Economic Freedom Index of the World), Dünya Bankası'nın sunduğu Küresel Yönetişim Göstergeleri WGI (Worldwide Governance Indicators) ve Freedom House Endeksi yer almaktadır. Bu kurumların endekslerinin tercih edilmesinin sebebi olarak her üç kurumun da veri setlerinin geniş değişkenlerden yararlanılarak elde edilmiş olması ve çok sayıda çalışmada bu üç kurumun endekslerinin tercih edilmesi gösterilebilir.

Ancak bu endekslerin ek olarak, kurumsal kalite hakkında fikir verebilecek ve kullanılabilecek başka veri setleri de yer almaktadır. Bunlar; Transparency International tarafından yayınlanan Yolsuzluk Algıları Endeksi (Corruption Perception Index), PolityIV'ün rejim karakteristikleri verileri, Business Environment Risk Intelligence'ın farklı ülkelerde yatırım yapmak isteyen bireylerin bu ülkelerde karşılara çıkabilecek yönetim sorunları ile ilgili bilgi veren Yatırım Riskleri Göstergeleri, Economist Intelligence Unit'in demokrasi endeksi, The Economist'in Democracy Index, Transparency International'ın Yolsuzluk Algılama Endeksi, Dünya Ekonomik Forumu (World Economic Forum) tarafından yayınlanan Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi (Global Competitiveness Index), Küresel Girişimcilik İzleme (Global Entrepreneurship Monitor) Endeksi, Dünya Bankası bünyesinde Uluslararası Finans Kurumu'nun İş Yapma Endeksi (Doing Business), Institute&Peace tarafından yayımlanan Dünya Barış Endeksi (World Peace Index) akademik araştırma ve siyasi karar alma süreçlerinde iyi bilinmekte ve kullanılmaktadır (Yamak, 2015: 94).

2.3.Kurumsal Kalitenin İktisadi Büyüme Etkisi

Ülkeler arasındaki farklı büyüme oranlarını ve gelir düzeylerini açıklamaya çalışan üç ana teori vardır. Bunlardan ilki; Lucas (1988), Romer (1986, 1990) (akt. Knack ve Keefer, 1995) tarafından geliştirilen, ekonomik performansın belirleyicileri olarak teknolojik değişim, beşeri sermaye ve fiziksel çıktıya odaklanan, neoklasik bir büyüme modelidir. İkincisi; coğrafi yerleşim teorisidir; ılıman iklimin ve pazara yakınlığın, yüksek büyüme oranları ve yüksek gelir seviyelerine ulaşmak için çok önemli faktörler olduğuna inanılmaktadır. Son teori ise; Scully (1988, 1992), North (1990), Barro (1996), Landes (1998), Knack (1995, 2003), Hall ve Jones (1999) ve Acemoğlu, Johnson ve Robinson (2001) tarafından savunulan çoğunlukla piyasaların desteklenebilmesi için anlaşmaların zorlayıcılığında, mülkiyet haklarının korunmasında ve yolsuzluğu engellemek amacıyla etkin kurumların oluşturulması gerekliliğini savunan kurumsal yaklaşımdır (Knack ve Keefer, 1995: 216).

Bugüne kadar iktisatçılar, ülkelerin ekonomik büyümedeki farklılıklarının nedenlerini, faktör birikimi, artan beşeri sermayenin getirisi ve teknolojik ilerleme ile açıklamaya çalışmış, ancak bu açıklayıcı değişkenlerin eksikliği iktisatçıları farklı arayışlara yöneltmiştir. Bu arayışlar çerçevesinde oluşturulan kurumsal kalite hipotezi özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Coase, North ve Landes gibi yeni kurumsalcıların araştırmalarıyla önem kazanmış ve ekonomik büyümedeki farklılıkları açıklamak için kullanılmıştır (Akın, 2012: 44).

Son dönemde ülkeler arası büyüme ve gelişmişlik farklılıklarının araştırıp açıklanmasında, “Kurumsal İktisat Okulu” yalnızca iktisadi faktörleri dikkate almakla kalmaz aynı zamanda toplumların sahip olduğu hukuki, siyasal, kültürel ve sosyal yapıları da göz önünde bulundurmaya suretiyle kurum, kurumsal yapı, kurumsal kalite gibi olguları da araştırmalara dâhil etmiş ve farklı bir bakış açısı ortaya koymuştur. Aslında kurumların oluşturmuş olduğu kurumsal yapının kalite düzeyini açıklayan ve ülkelerin yolsuzluk düzeylerinden, mülkiyet haklarına, ifade özgürlüğü seviyelerinden, hukukun üstünlüğüne, politik istikrar durumlarından, düzenlemelerinin kalitesine dek çok sayıda değişkeni kapsayan “kurumsal kalite” kavramı, piyasa aksaklıklarının giderilmesi, işlem maliyetlerinin azaltılması, oluşan belirsizliklerin en aza indirilmesi gibi birçok sebeple ekonomik büyüme üzerinde önemli etkileri vardır. Ülkeler arasındaki farklı ekonomik büyüme oranlarının belirleyicilerinden birisi de kurumsal kalite olgusudur. Ekonomik büyüme açısından kurumların önemli bir rolü olduğu ve tek başlarına faktör birikiminin, teknolojik değişmelerin ülkeler arasındaki ekonomik faaliyet farklılıklarını açıklamada yeterli olamayacağı günümüzde kabul görmüştür (Yamak, 2017: 67).

Kurumsal kalite ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin araştırıldığı ampirik çalışmalarda kurumsal kaliteyi temsil eden çok fazla açıklayıcı değişken kullanılmıştır. Kurum kavramının geniş bir anlama sahip olması bu değişkenlerin çeşitliliğini arttırmıştır. Kurumları resmi kurumlar ve gayri resmi kurumlar olarak ayırdığımızda çalışmalarda kurumsal kalite göstergesi resmi kurumların kalite düzeyini temsil etmektedir. Literatürdeki çalışmalarında bazı kurumsal kalite göstergelerinin ekonomik büyüme üzerinde doğrudan ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu, bazı kurumsal göstergelerle ilişkisi ise daha düşük düzeyde olduğu görülmektedir. Literatürde kurumsal kalite ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalarda genellikle kurumsal kalitenin ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve anlamlı etkilerinin tespit edildiği görülmektedir. Bununla birlikte kurumsal kalite ile büyüme arasında negatif ilişki bulan çalışmalar da vardır.

Kurumsal kalite ve ekonomik büyüme arasında önemli bir ilişki söz konusudur. Literatüre genel olarak bakıldığında, kurumsal kalite göstergelerinin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediğine ilişkin çok sayıda çalışma olduğu görülmektedir.

Kurumsal kalite göstergeleri, bunları yayınlayan kaynakları ve literatürdeki erişilen sonuçları Tablo 2.1’de görülmektedir.

Tablo 2.1. Kurumsal Kalite Göstergelerinin Literatürde Sıklıkla Erişilen Sonuçları

Göstergeler	Kaynak	Literatürde Sıklıkla Erişilen Sonuç
Yargı bağımsızlığı	Fraser Enstitüsü	Ekonomik Büyüme Üzerinde Pozitif ve Anlamlı Etki
Hukukun Üstünlüğü	Dünya Bankası	Ekonomik Büyüme Üzerinde Pozitif ve Anlamlı Etki
Düzenleme Kalitesi	Dünya Bankası	Ekonomik Büyüme Üzerinde Pozitif ve Anlamlı Etki
Mülkiyet Haklarının Korunması	Fraser Enstitüsü	Ekonomik Büyüme Üzerinde Pozitif ve Anlamlı Etki
Yolsuzluğun Kontrolü	Dünya Bankası	Ekonomik Büyüme Üzerinde Pozitif ve Anlamlı Etki

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Yapılan çalışmalar sonucunda kurumsal kalite ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğu konusunda önemli derecede fikir birliğine varılmıştır. Yapılan çalışmaların eksi olması ise kurumsal kalite ile ekonomik büyüme arasındaki nedenselliğin yönünün yeterince araştırılmamasından kaynaklanmaktadır.

Kurumsal kalite ile ekonomik büyümenin arasındaki etkileşim, kaynak kullanımının verimliliğini artırarak ve kaynak israfını önleyerek gerçekleşir. Olson 1996 yılındaki çalışmasında kurumsal kalitenin ekonomik büyüme üzerine etkisini açıklarken etkin çalışan kaliteli kurumları olan ülkelerin kaynaklarını diğer ülkelere göre daha etkin kullanabileceklerini ve bu nedenle mevcut potansiyelin daha etkin şekilde kullanılmasının büyüme farklılıklarına neden olduğunu belirtmektedir (Olson, 1996: 19). Acemoğlu ve Robinson (2010) kurumların ekonomik büyümenin belirleyicisi olduğuna ve ülkeler arasında kalkınma farklılıklarına yol açtığına işaret etmektedir. Hall ve Jones (1999) kurumları genellikle ülkede verimli üretim faktörleri olarak görür. Verimli, eksiksiz ve bozulmamış kurumlar ekonomik büyümeyi arttırmaktadır. Kaliteli kurumlar bir ülkenin kalkınmasında önemli rol oynar (Nawaz, Iqbal ve Khan, 2014: 17).

Kurumsal kalitenin yatırımlar yoluyla ekonomik büyüme üzerindeki etkisine kurumsal bir bakış açısıyla dikkate alındığında, kurumlar sayesinde yatırımı teşvik eden faktörlerin oluşması yatırım düzeyini arttırmakta ve ülkelerin büyüme rakamlarına olumlu etki yapmaktadır. İstikrar ise yatırımları teşvik eden bir diğer faktördür. Daha az ekonomik dalgalanma ve kırılganlığa sahip toplumlarda yatırıma yönelik artmaktadır. Kurumsal anlamda kaliteli kurumlara sahip toplumlarda ekonomik kırılganlıklara diğer ülkelere göre daha az rastlanmakta ve kurumsal kalite bir anlamda makroekonomik dalgalanmalara karşı kalkan görevi görmektedir. Kurumsal kalitenin artçı tepkilerinden biri, olası bir ekonomik krizde toparlanma sürecinin kısılmasıdır (Acemoğlu, Johnson, Robinson ve Thaicharoen, 2003: 51).

Bu durumda, ekonomik büyüme ve kurumsal kalite ilişkisiyle ilgili temel teorik açıklama, iyi kurumların, mülkiyet haklarını güçlü bir şekilde koruduğu ve en üst düzeyde ekonomik özgürlüğe izin verdiği, bu da işlem maliyetlerinde bir azalmaya ve pozitif dışsallıkların ortaya çıkmasına yol açtığı bu durumda yatırımları teşvik ederek ekonomik büyümeyi sağlayabileceği savunulmaktadır. Genellikle ekonomik büyümeye bağlı artan refah ve zenginlik seviyesi, yüksek kaliteli kurumlara olan talebin artmasına neden olmuştur. Bu nedenle, her zaman kurumsal kalitenin

yüksek olması ekonomik performansın artışına neden olmamakta bazı zamanlarda ise iyi ekonomik performansın bir sonucu olarak ülkelerin kurumsal kalite seviyelerinde artış ortaya çıkmaktadır. Bu görüşler, genellikle ekonomik büyüme ile kurumsal kalite arasında iki yönlü ve kompleks bir ilişki olduğuna işaret etmektedir (Yamak, 2017: 68).

3.EKONOMETRİK ANALİZ

3.1.Literatür

Bu bölümde kurumsal kalitenin ekonomik büyüme ile olan ilişkisini konu alan daha önceden araştırılıp yapılmış çalışmalara yer verilecektir.

Tablo 3.1. Literatür Özeti Tablosu

Yazar ve Yayın Yılı	Ülke-Dönem	Yöntem	Açıklayıcı Değişken ve Sonuçlar
Yapraklı (2008)	36 Üst ve Orta Gelir Grubu Ülke 2002-2005	Panel Veri Analizi	İfade Özgürlüğü ve Hesap Verilebilirlik (-) Politik İstikrar (-) Düzenleme Kalitesi (-) Hukukun üstünlüğü (-) Yönetim Etkinliği (+) Yolsuzluğun Önlenmesi (+)
Artan, Hayaloğlu ve Demirel (2017)	gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülkeler 1996-2015	Panel Veri Analizi	Hesap verebilirlik ve şeffaflık (+)
Şanlısoy ve Kök (2010)	Türkiye 1987-2006	Zaman Serisi Analizi	Politik İstikrarsızlık (-)
Aytun ve Akın (2014)	83 ülke 2000-2010	Panel Veri Analizi	Kurumsal Kalite (+)
Teyyare ve Sayaner (2018)	Türkiye 1984-2014	En Küçük Kareler yöntemi	Kurumsal Kalite (+)
Şahin (2018)	MENA ülkeleri 2002-2015	Panel Veri Analizi	yönetişim endeksi (+) politik özgürlükler (anlamsız)
Özşahin (2016),	1998-2014	ARDL modeli	Kurumsal Kalite (+)
Nawaz, Iqbal ve Khan (2014)	35 Asya Ülkesi (2014)	Panel Veri Analizi	Kurumsal Kalite (+)
Mobarak ve Karshenansan (2012)	petrol ihraç eden 33 ülke 1996-2007	Panel Veri Analizi	Kurumsal Kalite (+)
Asgar, Qureshi ve Nadeem (2015)	Asya'nın gelişmekte olan 13 ülkesi 1990-2013	panel ARDL ve panel nedensellik yöntemi	Kurumsal Kalite (+)
Siddique, Nawaz ve Majeed (2016)	91 ülke 1999-2014	Panel Veri Analizi	Kurumsal Kalite (+)
Chong ve Calderon (2000)	Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler (1972-1995)	Panel Veri Analizi	Kurumsal Kalite (+)
Knack ve Keefer, (1995)	1974-1989	En Küçük Kareler yöntemi	Kurumsal Kalite (+)
Siddique ve Ahmed	43 Ülke	Panel Veri Analizi	Kurumsal Kalite (+)

(2009)	1984-2006		
Wandeda, vd., (2021)	Sahra Altı Afrika Ülkeleri (SSA) 2006-2018	Dinamik Panel Tahmin Yöntemi GMM	Kurumsal Kalite (+)
Kassie (2021)	35 Afrika ülkesi (1985-2018)	Dinamik Panel Tahmin Yöntemi GMM	Yolsuzluğun Önlenmesi (+) Politik İstikrar (+) Hukukun üstünlüğü (+)
Seppo (2020)	Orta Afrika Ekonomik ve Parasal Topluluğu (CEMAC) (1996-2018)	Dinamik Panel Tahmin Yöntemi GMM	Düzenleme Kalitesi (-) Yolsuzluğun Önlenmesi (-) İfade Özgürlüğü ve Hesap Verilebilirlik (+) Politik İstikrar (+) Hukukun üstünlüğü (+) Yönetim Etkinliği (+)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Özetle, uygulamalı çalışmaların çoğunluğunda kurumsal yapının ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi olduğu görülmektedir.

3.2. Veri Seti ve Model

Bu bölümde modele ilişkin veri seti oluşturulmuş ve değişkenler belirlenmiştir. Kurumsal kalite ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki panel veri yöntemi kullanılarak 2002-2020 dönemi çerçevesinde 38 OECD üyesi² ülke için test edilmiştir. Kurumsal Kalite Endeksleri 2002 tarihinden itibaren düzenli olarak yayınlandığından veri seti 2002 yılından başlamaktadır. Bağımlı değişken sabit fiyatlar ile kişi başına düşen GSYH değeridir (LNGDP). Bağımsız değişkenler ise sabit sermaye oluşumunun GSYH içindeki payı (K), istihdam oranı (L), kamu nihai tüketim harcamalarının GSYH içindeki payı (G), ticari açıklık oranı (T) ve kurumsal kalite endeksleri (yolsuzluğun kontrolü (CC), yönetimin etkinliği (GE), politik istikrar ve şiddetin olmaması (PS), hukukun üstünlüğü (RL), düzenleme kalitesi (RQ), ifade özgürlüğü ve hesap verilebilirlik (VA)) olarak belirlenmiştir.

Tablo 3.2. Kısaltmalar, Değişkenler ve Kaynaklar

Kısaltma	Değişkenler	Değişkenin Tanımı
Y	Reel GSYH Büyüme Oranı	Nominal büyüme oranının enflasyondan arındırılmış halidir.
K	Sermaye	Mal üretmek amacıyla kullanılan fiziksel araçlardır.
L	Emek-İşgücü	Mal ve hizmet üretimi sırasındaki insan kaynağıdır.
G	Hükümet Harcamaları	Hükümetin kamu yararına çalışmalarını finanse etmek üzere yaptıkları harcamadır.
TO	Ticari Açıklık Oranı	Toplam dış ticaret hacminin toplam yurt içi üretime oranlanmasıdır

² Bu ülkeler; Avustralya, Avusturya, Belçika, Kanada, Şili, Kolombiya, Kosta Rika, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, Macaristan, İzlanda, İrlanda, İsrail, İtalya, Japonya, Güney Kore, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Meksika, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, Polonya, Portekiz, Slovakya, Slovenya, İspanya, İsveç, İsviçre, Türkiye, Birleşik Krallık, Amerika Birleşik Devletleri.

CC	Yolsuzluğun Kontrolü	Kamu gücüne haiz olanların bunu kişisel kazanç için kullanmaları
GE	Yönetimin Etkinliği	Kamu hizmetlerini düzenleyen hükümlerin kalitesini, hükümetin bağlılığının güvenilirliği konusundaki algıları ölçer.
PS	Politik İstikrar ve Şiddetin Olmaması	Siyasi istikrarsızlık ve siyasi olarak şiddet olasılığının değerlendirilmesidir.
RL	Hukukun Üstünlüğü	Bireylerin arasında ve bireyler ile devlet arasındaki problemlerin hukuka uygun olarak çözümlenmesini sağlar.
RQ	Düzenleme Kalitesi	Devletin kendini ilerletmesine imkan sağlayan uygun politika ve yasal düzenlemeleri formüle etme ve uygulama yeteneğidir
VA	İfade Özgürlüğü ve Hesap Verilebilirlik	Bireylerin özgürce fikir beyanını, siyasi ve sivil özgürlüğünü, insan haklarını ifade eder.

Kaynak: WorldBank, World Development Indicators.

Kurumsal kalite ve ekonomik büyüme ilişkisini analiz etmeye yönelik oluşturulan ekonometrik modeller aşağıdaki gibidir:

$$\text{Model 1: } y_{it} = a_1y_{it-1} + a_2K_{it} + a_3L_{it} + a_4G_{it} + a_5TO_{it} + a_6CC_{it} + \varepsilon_{it}$$

$$\text{Model 2: } y_{it} = a_1y_{it-1} + a_2K_{it} + a_3L_{it} + a_4G_{it} + a_5TO_{it} + a_6GE_{it} + \varepsilon_{it}$$

$$\text{Model 3: } y_{it} = a_1y_{it-1} + a_2K_{it} + a_3L_{it} + a_4G_{it} + a_5TO_{it} + a_6PS_{it} + \varepsilon_{it}$$

$$\text{Model 4: } y_{it} = a_1y_{it-1} + a_2K_{it} + a_3L_{it} + a_4G_{it} + a_5TO_{it} + a_6RL_{it} + \varepsilon_{it}$$

$$\text{Model 5: } y_{it} = a_1y_{it-1} + a_2K_{it} + a_3L_{it} + a_4G_{it} + a_5TO_{it} + a_6RQ_{it} + \varepsilon_{it}$$

$$\text{Model 6: } y_{it} = a_1y_{it-1} + a_2K_{it} + a_3L_{it} + a_4G_{it} + a_5TO_{it} + a_6VA_{it} + \varepsilon_{it} \quad 3.3.$$

3.3.Ekonometrik Yöntem

Günümüzde ülkeler arasındaki ilişkilerin artması yatay kesit bağımlılığını dikkate almayı gerektirmektedir. Çünkü yatay kesit bağımlılığının dikkate alınmaması hatalı tahmin ve belirleme problemleri gibi çeşitli olumsuz sonuçlara neden olmaktadır. Bu nedenle, yatay kesit bağımlılığını göz ardı etmeyen tahmin edicilerin ortaya çıkması panel zaman serileri literatürü için önem teşkil etmektedir. Bu tahmin ediciler ikinci nesil olarak da adlandırılır tahmin ediciler arasında Ortak İlişkili Etkiler (Pesaran, 2006) ve Eberhardt ve Bond (2009), Eberhardt ve Teal (2010), Eberhardt (2012) Genişletilmiş Ortalama Grup (AMG) tahmin edicileri yer almaktadır. Çalışmam da kullandığım tahmin edici Eberhardt ve Bond (2009) ile Eberhardt ve Teal (2010) tarafından geliştirilen genişletilmiş ortalama grup (AMG) tahmin edicisidir (Eberhardt ve Teal 2010). Yatay kesit bağımlılığının varlığını sorgulamak için zaman boyutunun yatay kesit boyutundan büyük olduğu panellerde Breusch ve Pagan (1980) LM testi, Pesaran (2004) CD testi ve Pesaran vd. (2008) LM testi yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu yöntemlerin her biri boş hipotezde yatay kesit bağımlılığının olmadığını sınamaktadır. Bu çalışmada incelenen zaman aralığı 18 yıl (T= 18) ve ülke sayısı 38 (n=38) olduğu için yatay kesit bağımlılığının olup olmadığını

belirlemek için bu yöntemlere başvurulmuştur. Değişkenler ve uzun dönem denkleminde yatay kesit bağımlılığının olması durumunda durağanlık analizi yapılması için ikinci nesil yöntemlerin kullanılması gerekmektedir. Çünkü yatay kesit bağımlılığı olduğunda birinci nesil birim kök yöntemleri ile elde edilen sonuçlar doğru olmamaktadır. Bu çalışmada serilerin durağanlık analizi Pesaran (2007) ve CIPS (cross-sectionally augmented IPS) testleri ile yapılmıştır. CIPS istatistiklerinin Pesaran (2007) kritik tablo değerinden büyük olduğunda, birim kökün olduğunu gösteren boş hipotez kabul edilecek ve serinin durağan olmadığı sonucuna varılacaktır (Westerlund, 2005: 306).

Eş-bütünleşme yöntemi aracılığıyla aralarında uzun dönem ilişki görülen değişkenlerin uzun dönem katsayılarına ulaşabilmesi parametre tahminci yöntemlerini kullanarak tahmin etmesine Genişletilmiş Ortalama Grup (AMG) Tahmincisi denir. Literatüre bakıldığında bir çok farklı parametre tahmincisine rastlanmaktadır. Ancak parametre tahminci yöntemleri yatay kesit bağımlılığı ve homojenlik faktörüne göre değişkenlik göstermektedir (Özşahin ve Üçler, 2019: 16). Korelasyonu göz önünde bulunduran uzun dönem eşbütünleşme katsayılarını tahmin etmek için panel AMG (Augmented Mean Group) yöntemi kullanılır. Panel AMG (Augmented Mean Group), korelasyon ile heterojenliğin olması durumunda bireysel katsayılar ile panelin tamamına ait sonuç veren ve ortalama grup etkisini hesaplayan tahmincidir (Eberhardt ve Bond, 2009: 1). Ayrıca Panel AMG yöntemi; serilerdeki ortak dinamik etkileri ve ortak faktörleri göz önünde bulunduran, dengesiz panellerde de kullanılan aynı zamanda hata teriminde içsel problemin varlığında da kullanılabilen güncel ve etkin bir tahmincidir.

Bu avantajlarına ek olarak Genişletilmiş Ortalama Grup yöntemi değişkenlerin bütünleşme derecelerinin aynı olmasında gerektirmemektedir. Genişletilmiş ortalama grup tahmincisi Marcus Eberhardt ve Francis Teal (2010) tarafından Pesaran (2006) CCEMG (Ortak İlişkili Etkiler Ortalama Grup Tahmincisi) yöntemine alternatif olarak geliştirilmiş ve kullanılmıştır. Pesaran (2006) Ortak İlişkili Etkiler Ortalama Grup Tahmincisine benzer şekilde Genişletilmiş Ortalama Grup tahmincisi de serilerde birim kök olması veya olmaması durumunda, serilerin eş bütünleşik olması veya olmaması durumunda ve ek olarak yatay kesit bağımlılığının olması durumunda dahi etkin sonuçlar vermektedir (Eberhardt ve Teal 2010).

3.4. Analiz ve Bulgular

Tablo 3.3'te kurumsal kalite endeksleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye yönelik kurulan modellerde yer alan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler yer almaktadır.

Tablo 3. 1. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Ort	Medya	Max	Min	Std. Dev.	Çarpıklık	Basıklık	Jarque-Bera	Olasılık	Toplam	Gözlem
LN _Y	10.211	10.423	11.6299	8.2949	0.7143	-0.3542	2.3064	29.5711	0.0000	7372.48	722
K	22.527	22.244	53.5915	10.578	4.1281	0.9587	8.0684	883.409	0.0000	16264.5	722
L	56.017	56.707	75.4330	37.737	6.3538	-0.0734	3.3416	4.16025	0.1249	40444.1	722
G	18.996	19.151	27.9350	10.2971	3.8222	-0.2059	2.6129	9.60719	0.0082	13715.1	722
TO	93.965	77.705	380.104	20.4471	55.051	2.0161	8.9041	1537.72	0.0000	67843.1	722

CC	1.1854	1.3124	2.4699	-0.8549	0.8159	-0.3072	1.9678	43.4059	0.0000	855.85	722
GE	1.234	1.3393	2.35400	-0.4127	0.6005	-0.4657	2.2796	41.7169	0.0000	890.98	722
PS	0.6393	0.8483	1.7552	-2.3745	0.7188	-1.6195	5.6118	520.811	0.0000	461.56	722
RL	1.2027	1.3269	2.1297	-0.7168	0.6684	-0.8574	3.1061	88.8131	0.0000	868.32	722
RQ	1.2345	1.2789	2.0919	-0.0879	0.4798	-0.5699	2.5546	45.0477	0.0000	891.31	722
VA	1.1034	1.1374	1.8009	-0.8617	0.4581	-1.4549	5.5417	449.083	0.0000	796.69	722

Tablodan da görülebileceği gibi, ele alınan dönemde OECD genelinde istihdam oranı ortalama olarak %56, kamu tüketim harcamalarının GSYH içindeki payı %18.9 ve ticari açıklık oranı ise %93.9'dur. Kurumsal kalite endeksleri arasında bu dönemde ortalama olarak en yüksek değere sahip olan endeksler 1.23 ile yönetimin etkinliği ve düzenleme kalitesi değişkenleridir. En düşük değere sahip olan endeks ise 0.64 ile politik istikrardır. Çarpıklık değerleri bakımından K ve TO açıklık değişkenleri pozitif yönde sağa, diğer değişkenler ise negatif yönde sola çarpıktır. Basıklık değerlerine göre ise LNY, G, CC, GE ve RQ değişkenleri 3'ten küçük değerler aldıklarından dağılımları normal dağılıma göre basık, diğer değişkenler 3'ten büyük değerler aldıklarından dağılımları normal dağılıma göre diktir. Yatay kesit birimi N=38, zaman boyutu T=19 olmak üzere toplamda 722 gözlem bulunmaktadır.

Tablo 3.4'de değişkenler arasındaki Pairwise korelasyonlarına ait bulgular gösterilmektedir. Tablodan da izlenebileceği gibi, LNY değişkeni ile kurumsal kalite endeksleri arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı ve güçlü korelasyonlar bulunmaktadır. Ayrıca LNY ile L, LNY ile LNG ve LNY ile LNT arasında da pozitif ve anlamlı ilişkiler vardır. LNY ile LNK arasında ise istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki yoktur.

Tablo 3. 2. Pairwise Korelasyonları

Değişken	LNY	K	L	G	T	CC	GE	PS	RQ	RL	VA
LNY	1										
K	-0.0188	1									
L	0.4533*	0.2002*	1								
G	0.3306*	-0.2330*	0.0443	1							
T	0.1999*	0.0222	-0.0635	0.0042	1						
CC	0.8249*	0.0141	0.5542*	0.3889*	0.0965*	1					
GE	0.8554*	0.0585	0.5231*	0.4064*	0.1189*	0.9359*	1				
PS	0.5420*	0.0766*	0.3124*	0.2707*	0.3502*	0.6402*	0.6406*	1			
RQ	0.7738*	0.1038*	0.4889*	0.3529*	0.1997*	0.8881*	0.8943*	0.6478*	1		
RL	0.8502*	0.0516	0.4965*	0.4169*	0.1498*	0.9494*	0.9514*	0.7153*	0.9159*	1	
VA	0.7644*	-0.0576	0.3822*	0.4418*	0.2178*	0.8648*	0.8411*	0.8216*	0.8455*	0.8977*	1

*: %5 düzeyinde anlamlıdır.

OECD ülkelerinde kurumsal kalite endekslerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini test ederken öncelikle analizlerde kullanılacak değişkenler için yatay kesit bağımlılık testlerinin yapılması gerekmektedir. Çünkü yatay kesit bağımlılığının olması değişkenlerin durağan olup-olmadıklarını sınarken kullanılacak birim kök testlerinin seçimini belirlemektedir. Bu doğrultuda yapılan yatay kesit bağımlılık testlerinin sonuçlarının yer aldığı Tablo 3.5'e bakıldığında, tüm değişkenler için testlerin tamamında yatay kesitsel bağımlılığının olmadığını öne süren H_0 hipotezi reddedilebilmektedir. Bu nedenle değişkenlerin tamamında yatay kesitsel bağımlılık söz konusudur.

Tablo 3. 3. Yatay Kesit Bağımlılık Testlerine Ait Bulgular

Değişken / Test	Breusch-Pagan LM testi	Pesaran ölçeklendirilmiş LM testi	Sapması düzeltilmiş LM testi	Pesaran CD testi
LNY	9107.89***	224.15***	223.09***	81.94***
K	2881.55***	58.1***	57.04***	21.28***
L	3392.73***	71.73***	70.68***	20.34***
G	3777.13***	81.98***	80.93***	36.64***
TO	5759.48***	134.85***	133.8***	47.4***
CC	3159.11***	65.5***	64.45***	3.71***
GE	2758.82***	54.83***	53.77***	4.49***
PS	2521.07***	48.49***	47.43***	22.19***
RL	2783.23***	55.48***	54.42***	8.54***
RQ	2967.52***	60.39***	59.34***	0.18***
VA	2883.84***	58.16***	57.11***	18.64***

***: Katsayı %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. H_0 hipotezi: Yatay kesitsel bağımlılık (korelasyon) yoktur.

Değişkenlerin tamamında yatay kesitsel korelasyonun olması bu durumu dikkate alan ikinci nesil birim kök testlerinin kullanılmasını gerektirmektedir. Bu kapsamda birim kök testi olarak Pesaran (2007) tarafından geliştirilen yatay kesitsel olarak ağırlıklandırılmış Im-Pesaran-Shin-CIPS testi kullanılmıştır. CIPS testine ait temel bulguların yer aldığı Tablo 3.6'ya göz atıldığında, değişkenlerin tümünün gerek sabitli gerekse de sabitli ve trendli durumda düzeylerinde durağan olmadıkları anlaşılmaktadır. Bu değişkenlerin birinci farkları alındığında ise durağan duruma geldikleri görülmektedir. Dolayısıyla değişkenlerin tamamının $I(1)$ düzeyde oldukları tespit edilmektedir.

Tablo 3. 4. Pesaran (2007) CIPS Testine Ait Bulgular

DEĞİŞKEN	Düzy		1. Fark	
	Sabitli	Sabitli & Trendli	Sabitli	Sabitli & Trendli
LNY	-1.85596	-1.79963	-2.39612	-2.68445
K	-1.61360	-2.53320	-3.62264	-3.83230
L	-1.06237	-1.79722	-2.40760	-2.76673
G	-1.69942	-2.12687	-2.69604	-3.07993
TO	-1.63175	-1.97714	-2.91147	-2.95532
CC	-2.15461	-2.06624	-3.51093	-3.43842
GE	-2.20533	-2.60164	-4.49367	-4.57362
PS	-2.06096	-2.43938	-4.17531	-4.49203

RL	-2.05101	-2.59691	-3.64002	-3.67801
RQ	-1.64783	-2.24946	-3.79180	-3.53897
VA	-1.93785	-2.57357	-4.01286	-4.08013
Kritik Değerler	%1= -2.30 %5= -2.14 %10= -2.05	%1= -2.82 %5= -2.66 %10= -2.57	%1= -2.30 %5= -2.14 %10= -2.05	%1= -2.82 %5= -2.66 %10= -2.57

Kurumsal kalite endekslerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini test ederken eğitim heterojenliğinin de kontrol edilmesi gerekmektedir. Çünkü katsayıların homojen veya heterojen olması durumlarına göre kullanılacak tahminci de önem kazanmaktadır. Bu çerçevede Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen Delta testi bulgularına göre modellerin tamamında hem büyük hem de küçük örneklem durumuna ait istatistikler %1 düzeyinde anlamlıdır. Bu nedenle eğitim katsayılarının homojen olduğunu gösteren H_0 hipotezi tüm modeller için reddedilmekte ve eğitim katsayılarının heterojen olduğu tespit edilmektedir.

Tablo 3. 5. Pesaran & Yamagata (2008) Delta Testine Ait Bulgular

Model	Delta	Adj.
Model 1 (yolsuzluk)	15.811***	19.895***
Model 2 (yönetim etkinliği)	16.433***	20.678***
Model 3 (politik istikrar)	16.086***	20.241***
Model 4 (düzenleme kalitesi)	16.073***	20.225***
Model 5 (hukukun üstünlüğü)	15.803***	19.885***
Model 6 (hesap verilebilirlik)	15.572***	19.595***

***: Katsayı %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. H_0 hipotezi: Eğitim katsayıları homojendir.

Değişkenlerin birinci farklarda durağan, yani $I(1)$ olmaları bu değişkenler arasında uzun dönem ilişkisinin araştırılabileceğini göstermektedir. Bu amaçla Westerlund (2005) tarafından geliştirilen panel eşbütünleşme testlerinin sonuçlarının yer aldığı Tablo 3.8'den de görülebileceği gibi, modellerin hepsinde uzun dönem ilişkisi vardır.

Tablo 3. 6. Westerlund (2005) Panel Eşbütünleşme Testine Ait Bulgular

Model	İstatistik
Model 1 (yolsuzluk)	4.6819***
Model 2 (yönetim etkinliği)	3.7821***
Model 3 (politik istikrar)	5.1928***
Model 4 (düzenleme kalitesi)	5.5147***
Model 5 (hukukun üstünlüğü)	5.2603***
Model 6 (hesap verilebilirlik)	5.7914***

H_0 : Seriler arasında eşbütünleşme yoktur.

Kurumsal kalitenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi için oluşturulan modellerde eşbütünleşme ilişki tespit ettikten sonra, bu ilişkinin yönü, şiddeti ve derecesi katsayı heterojenliği ve yatay kesit bağımlılığı durumlarında kullanılabilen Eberhardt & Bond (2009) ile Eberhardt & Teal (2010) tarafından geliştirilen AMG tahmincisi kullanılarak test edilmiştir.

Tablo 3.9’da bulunan Eberhardt & Teal (2010) AMG bulgularına göre modellerin tamamında sabit sermaye oluşumu (K) ile istihdam oranı (L) iktisadi beklentiler doğrultusunda istatistiksel olarak pozitif, kamu tüketim harcamaları (G) ise negatif ve anlamlıdır. Bununla birlikte; Politik İstikrar ve Şiddetin Olmaması (PS), Düzenleme Kalitesi (RQ) ile Hukukun Üstünlüğü (RL) değişkenlerine ait katsayılar da istatistiksel olarak pozitif ve anlamlı çıkmıştır. Diğer yandan; Yolsuzluğun Olmaması (CC), Düzenleme Kalitesi (GE) ve Hesap Verilebilirlik ve Şeffaflık (VA) değişkenlerine ait katsayılar pozitif, ancak istatistiksel olarak anlamlı değildir.

Tablo 3. 7. Eberhardt & Teal (2010) AMG Tahmincisine Ait Bulgular

VARIABLES	(1) LNY	(2) LNY	(3) LNY	(4) LNY	(5) LNY	(6) LNY
K	0.00355*** (0.00123)	0.00301*** (0.00116)	0.00296*** (0.00110)	0.00225* (0.00121)	0.00310** (0.00121)	0.00270** (0.00124)
L	0.00804*** (0.00144)	0.00848*** (0.00149)	0.00870*** (0.00148)	0.00830*** (0.00145)	0.00806*** (0.00143)	0.00913*** (0.00154)
G	-0.0133*** (0.00181)	-0.0139*** (0.00167)	-0.0126*** (0.00169)	-0.0129*** (0.00184)	-0.0142*** (0.00193)	-0.0131*** (0.00173)
T	-7.36e-05 (0.000239)	7.83e-05 (0.000242)	8.13e-05 (0.000201)	0.000234 (0.000261)	8.19e-05 (0.000208)	-3.13e-05 (0.000214)
CC	0.0102 (0.0106)					
GE		0.0115 (0.00779)				
PS			0.0142** (0.00656)			
RQ				0.0219** (0.00861)		
RL					0.0349*** (0.0114)	
VA						0.00656 (0.0145)
__00000R_c	0.863*** (0.151)	0.863*** (0.169)	0.891*** (0.168)	0.899*** (0.160)	0.833*** (0.152)	0.884*** (0.161)
__000007_t	0.000731 (0.00256)	0.00110 (0.00274)	0.00146 (0.00252)	-0.000499 (0.00235)	0.00132 (0.00272)	0.00114 (0.00251)
Constant	9.781*** (0.193)	9.786*** (0.184)	9.739*** (0.185)	9.739*** (0.192)	9.776*** (0.184)	9.737*** (0.188)
Gözlem sayısı	722	722	722	722	722	722
Birim sayısı	38	38	38	38	38	38

Not: __00000R_c: Ortak dinamik süreç, __000007_t: Gruba-özüğü doğrusal trend. Parantez içindekiler standart hatalardır. *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

AMG bulgularına göre modellerin tamamında sabit sermaye oluşumu (K) ile istihdam oranı (L) iktisadi beklentiler doğrultusunda istatistiksel olarak pozitif, kamu tüketim harcamaları (G) ise negatif ve anlamlıdır. Bununla birlikte; Politik İstikrar ve Şiddetin Olmaması (PS), Düzenleme Kalitesi (RQ) ile Hukukun Üstünlüğü (RL) değişkenlerine ait katsayılar da istatistiksel olarak pozitif ve anlamlı çıkmıştır. Diğer yandan; Yolsuzluğun Olmaması (CC), Yönetimin Etkinliği (GE) ve Hesap Verilebilirlik ve Şeffaflık (VA) değişkenlerine ait katsayılar pozitif, ancak istatistiksel olarak anlamlı değildir.

Tablo 3. 8. Bulguların Karşılaştırılması

Değişken	OECD Ülkeleri
K	+ (ANLAMLI)
L	+ (ANLAMLI)
G	- (ANLAMLI)
TO	+ (ANLAMSIZ)
CC	+ (ANLAMSIZ)
GE	+ (ANLAMSIZ)
PS	+ (ANLAMLI)
RL	+ (ANLAMLI)
RQ	+ (ANLAMLI)
VA	+ (ANLAMSIZ)

OECD ülkelerin kurumsal kalite endekslerinin tamamının ekonomik büyümeye olan etkisinin pozitif olduğu, bu endeksler arasında Politik İstikrar ve Şiddetin Olmaması (PS), Düzenleme Kalitesi (RQ) ile Hukukun Üstünlüğü (RL) değişkenlerinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmüştür.

SONUÇ

Son yıllarda, ekonomik büyümenin gerekli bir koşulu olan iyi kurumların oluşturulmasına büyük önem verilmiştir. Kurumların iktisadi büyüme açısından önemi görüldükçe, kurumların tanımı, özellikleri, işlevleri ve ölçümleri günümüzde sıkça araştırılan bir konu haline gelmiştir. Literatürde görüldüğü üzere kurumsal faktörlerin, iktisadi faaliyetler üzerinde etkili olduğu önemli ölçüde kabul görmüştür. Kurumsal faktörler, ekonomik büyümeyi pozitif veya negatif etkileyebilmekte ve bu etkinin düzeyi de kurumsal değişkenlere göre değişkenlik göstermektedir.

Bu çalışmadan elde edilen analiz sonuçlarına göre OECD ülkelerinin kurumsal kalite endekslerinin tamamının ekonomik büyümeye olan etkisinin pozitif ve anlamlı olduğu görülmüştür. Ülkelere bakıldığında emeği temsilen kullanılan istihdam oranının ve yatırımın vekili olarak kullanılan sabit sermaye oluşumunun ekonomik büyüme üzerindeki etkisi iktisadi beklentiler doğrultusunda pozitif ve anlamlıdır. Dolayısıyla elde edilen ampirik bulguya göre yatırımların artması, ele alınan ülke grubunun ekonomik büyüme sürecinin hızlanmasına neden olmaktadır. İhracat ve ithalatın toplamının GSYH içindeki payı olarak hesaplanan ticari açıklık oranı değişkenine bakıldığında, OECD ülke grubunda istatistiksel olarak pozitif ve anlamsız bulunmuştur. Literatürde, ticari açıklık oranının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi konusunda bir fikir birliği oluşmamıştır.

OECD ülke grubunda özellikle yönetimin etkinliği ekonomik büyümeyi pozitif ve anlamsız bir şekilde etkilemektedir. Bu sonuç, hükümetin etkinliğinin iktisadi büyümeyi desteklemedeki

önemini göstermektedir. Yönetimin etkinliğini artırmak için, hükümetlerin kamu hizmetlerinin kalitesi ve hizmetlerin siyasi baskılardan bağımsız olması, yeni politika oluşturabilme ve uygulayabilme yeteneğini yükseltmesi gerekmektedir. Bu nedenle OECD grubu ülkeleri için politik istikrar büyük önem arz etmektedir.

Ülkelerin ekonomik kalkınma düzeylerini uyarabilmeleri için kat etmesi gereken yollardan bir tanesi de kurumsal düzenleme kalitesini iyileştirmektir. Bu minvalde, bu ülkelerin iktisadi performansını artırmaya yönelik politikalar kurumları baz alarak oluşturulmalıdır. Bunun sonucunda büyümenin bir ön koşulu olarak görülen kaliteli kurumlar, iktisadi büyümenin gerçekleştirilmesi ve sürdürülebilmesi için önemli bir aktör olacaktır. Bilindiği gibi, ifade özgürlüğü ve şeffaflık demokrasinin bir göstergesidir. Bireylerin ifade özgürlüklerinin artması, kurumların daha şeffaf ve hesap verebilir olması bir gelişmişlik göstergesidir. Çalışmada OECD ülke grupları için ifade özgürlüğü ve şeffaflık değişkeninin iktisadi büyüme üzerindeki etkisinin pozitif ama anlamsız bulunmuştur. Bu durum, demokrasinin varlığı ve niteliğinin iktisadi büyüme üzerindeki etkileri hakkında ortak bir fikir sağlayacak kadar net bilgi olmaması ile açıklanabilir.

Genel olarak elde edilen bulgulara göre, OECD ülke gruplarında, kurumsal kalite ekonomik büyüme üzerinde pozitif etki yapmaktadır. Bu bağlamda hükümetin; hukukun üstünlüğü, düzenlemelerin kalitesi, ifade özgürlüğü ve hesap verilebilirlik, yolsuzlukla mücadele, yönetimin etkinliği ve politik istikrar ve şiddetin olmamasına yönelik düzenlemeleri ve teşvikleri arttırmaları gerektiği söylenebilir. Bu düzenleme ve teşvik sonucunda kurumsal kalitedeki iyileşme beraberinde ekonomik büyümede artışı getirecektir.

Ampirik sonuçlar, OECD ülke gruplarında kurumsal kalitenin sağlanması durumunda ekonomik büyümenin arttırılabileceği yönünde güçlü kanıtlar sunmaktadır. Kurumsal kalitenin ülke ekonomilerinin performansı üzerinde daha etkili olmaları için hükümetin kurumlar üzerindeki belirsizliği azaltıp işlem maliyeti üzerinde etkili olarak, ekonomik faaliyetleri üretken alanlara yönlendirip ve güveni sağlayıp işbirliğini geliştirmeleri gerekmektedir. Çalışmanın bulguları kurumların iktisadi büyümede önem arz ettiğini göstermektedir. Bu yüzden istikrarlı ve kalıcı bir büyüme için ülkelerin kurumları güçlendirici politikalara öncelik vermesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Acemoğlu, D., Johnson, S., Robinson, J. ve Thaicharoen, Y. (2003). Institutional Causes, Macroeconomic Symptoms Volatility, Crises and Growth, *Journal of Monetary Economics*, 50, 49-123
- Akın, C. S. (2012). Kurumların ve Sosyal Sermayenin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi. Çukurova Üniversitesi SBE Doktora Tezi İktisat ABD. Adana.
- Artan, S. ve Hayaloğlu, P. (2014). Kurumsal Yapı ve İktisadi Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği, *Sosyo Ekonomi/140216*, 348-366.
- Artan, S., Hayaloğlu, P. ve Demirel, S.K. (2017). Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerde Kamu Kesimi Büyüklüğü, Kurumsal Kalite ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 5(3), 1-9.
- Asghar, N., Qureshi, S., ve Nadeem, M. (2015). Institutional Quality and Economic Growth: Panel ARDL Analysis for Selected Developing Economies of Asia. *South Asian Studies*, 30(2), 381- 403.

- Avcı, M., Avcı Mukiyen, G. (2017). OECD Ülkelerinde Kurumsal Kalite ve Gelir Eşitsizliği İlişkisi. *Sosyo-Ekonomi*, 25(31), 75-90.
- Aytun, C., ve Akin, C.S.(2014). Kurumsal Kalite ve Ekonomik Büyüme: Panel Nedensellik Analizi, *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 18(1), 89-100.
- Chong, Alberto ve Cesar Calderon (2000); “Causality and Feedback Between Institutional Measures and Economic Growth,” *Economics & Politics*, Cilt 12, Sayı 1, s. 69-81.
- Coase, R. (1998); “The New Institutional Economics”, *The American Economic Review*, Vol. 88, Issue 2, May, pp.72-74.
- Coase, R. H., (1937), *The Nature Of The Firm*, *Economica*, 4(16): 386-405. Coase, R. H., (1960), *Problem of Social Cost*, *The Journal of the Law and Economics*, c.3: 1-44.
- Commons, J.R. (1931). “Institutional Economics”, *The American Economic Review*, 21(4), 648-57.
- Commons, J.R. (1996). “Law and Economics”, in M. Rutherford & W.J. Samuels (eds.), *John R. Commons: Selected Essays, Volume Two*, London and New York: Routledge, 327-36
- Çetin, T. Yeni Kurumsal İktisat Sosyoloji Konferansları No: 45 (2012-1) / 43-73
- Doğan, E. (2019). Kurumsal Kalite ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Para, Sermaye Piyasaları ve Finansal Kurumlar Bölüm Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Eberhardt, M., ve Bond, S., (2009). “Cross-Section Dependence in Nonstationary Panel Models: A Novel Estimator”. *Nordic Econometrics Conference*, Lund, October 29-31.
- Eberhardt, M., ve Teal, F., (2010). *Productivity Analysis in Global Manufacturing Production*. Discussion Paper 515. Department of Economics, University of Oxford. <http://www.economics.ox.ac.uk/research/WP/pdf/paper515.pdf>
- Feld, Lars P and Stefan Voigt (2003), *Economic growth and judicial independence: cross country evidence using a new set of indicators*, *CesIFO Working Papers* No 906.
- Figankaplan, T. (2017). Ekonomik Büyüme ve Kurumsal Kalite İlişkisi: Bir Panel Veri Analizi *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar*, 11(1), 65-91.
- John, Dewey, *Deneyim ve Eğitim*: ODTÜ Yayıncılık, 2021.
- Mitchell, W.C. (1935). “Commons on Institutional Economics”, *The American Economic Review*, 25(4), 635-52.
- Mitchell, W.C. (1925). “Quantitative Analysis in Economic Theory”, *The American Economic Review*, 15(1), 1-12.
- Mobarak, A., Karshenasan, A. (2012). The Impact of Institutional Quality on Relation Between Resource Abundance and Economic Growth. *Iranian Economic Review*, 16(32), 1-16.
- Nawaz, S., Iqbal, N., Khan, M. (2014). The Impact of Institutional Quality on Economic Growth: Panel Evidence. *The Pakistan Development Review*, 55(1), 15-31.
- North, D. C. (2002), *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans*, (Çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- Olson, M. (1996). Distinguished lecture on economics in government: Big bills left on the sidewalk: why some nations are rich, and others poor. *Journal of Economic Perspectives*, 10(2), 3-24.
- Özsahin, S. (2016). Kurumsal Kalite Doğrudan Yabancı Yatırımlar İçin Ne Kadar Önemli? Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir Analiz. *Journal of Yasar University*, 11(44), 251-262.
- Özşahin, Ş., & Ucler, G. (2019). The Effect of Remittances on Financial Development: Dynamic Panel Data Analysis on Developing Countries. *Ekonomik Yaklaşım*, 30(110), 1-24.

- Özveren, E. (2007). Kurumsal iktisat: aralanan karakutu. E. ÖZVEREN (der.), Kurumsal iktisat. İstanbul: İmge Kitabevi, 15-43. Ss
- Şahin, D. (2018). MENA Ülkelerinde Kurumsal Kalite ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Analizi. Cumhuriyet Üniversitesi, Turizm Fakültesi İktisadi Yenilik Dergisi, 5(1), 1-9.
- Şanlısoy, S., Kök, R. (2010). Politik İstikrarsızlık-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği (1987–2006). Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 25(1), 101-125.
- Siddiqui, D., Ahmed, Q. (2009). The Causal Relationship Between Institutions and Economic Growth: An Empirical Investigation for Pakistan Economy. MPRA, 1-26.
- Siddique, H., Nawaz, A., Majeed, M. (2016). The Impact of Institutional Governance on Economic Growth: A Panel Data Analysis. Bulletin of Business and Economics, 5(4), 210219.
- Tekeoğlu, M. (1993). İktisad Düşünce Tarihi. Adana: Çukurova Üniversitesi Basımevi
- Teyyare. E ve Sayaner, K. (2018). Türkiye’de Sabit Sermaye Yatırımları, Kurumsal Kalite ve Ekonomik Büyüm İlişkisi Analizi. Researcher: Social Science Studies (2018) 6(1): 179-196.
- Veblen, Thorstein, Aylak Sınıf (çev. İnci User). İstanbul: Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Matbaası, 1995.
- Yamak, T. (2017). Kurumsal Kalite Faktörlerinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Körfez Ülkeleri Örneği. Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi , 5(4), 65- 79.
- Yamak, T. (2015). Kurumsal Kalite ve Ekonomik Büyüme: Körfez Ülkeleri İçin Bir Uygulama. Doktora Tezi Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu Ekonomi Politikası Anabilim Dalı, İstanbul, 2015.
- Yapraklı, S. (2008). Kurumsal Yapının Ekonomik Büyümeye Etkisi: Üst Orta Gelir Düzeyindeki Ülkeler Üzerine Bir Uygulama. Ege Akademik Bakış, 8(1), 301-317.
- Westerlund, J. 2005. New simple tests for panel cointegration. Econometric Reviews 24: 297-316.
- <https://data.worldbank.org/>
- <https://www.heritage.org/>
- <https://freedomhouse.org/>
- <https://www.fraserinstitute.org/>